

valóság

A TARTALOMBÓL

Varga Csaba: Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében

Farkas Zoltán: Az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot meghatározottsága

Dr. Rigó Mihály:
A kényszeres nyelvcserre ellen

Sütő-Gabóda Béla: Kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata (kulturális és szabadidő-eltöltési szokások)

Balázs Géza: Budapestizmusok

Kapronczay Károly:
Magyar orvosok külföldön

Püski Levente: Kísért a múlt (?)
– parlamenti botrány 1924-ben

Pelle János: Zsidók és arisztokraták a negyvenes években

Kósa László: A romániai reformátusok elnyomatása

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
3

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. november, LVI. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Lukács Annamária

Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében

Válságban a jogfilozófia? Netalán válságban a jogtörténet is? Válságban leledzenének pontosan azok a tárgyak, amik a jogtudományi gondolkodást egyáltalán – a szakjogi fogalmiasítások előtanulmányaként s egyidejűleg szintéziseként – megalapozhatják? Bármennyire képszerű kifejezés is az, amivel az imént éltünk, a kérdés már nyelvi megformálásában sem gondolható önellentmondás vállalása nélkül. Hiszen ha e válság okán alapozás híján kellene – akár oktatásunkban, akár jogrendszerünk építésében, akár mindezek tudományos továbbművelésében – építkeznünk, úgy elsődlegesen nem is magunknak okoznánk kárt. Ehelyett egész jogi építményünk lenne hasznavehetetlen, mint egy semmiben sem gyökerező, semmiféle fogódzóval nem rendelkező véletlenszerűség, ami legfeljebb a csupasz levegőbe nyújthatja ki ágait. Közönségesebben kifejezve: egy ilyen véletlenszerűség aligha lehetne más, mint egy olyan kellemetlen, s bár a maga nemében tudomásul veendő, emlékezetben megőrzésre mégsem érdemesülő ténytársulás, amivel akkor találkozunk, amikor például egy nevetlen utcakölyök a levegőbe sercint. Szakszerűbben kifejezve azonban már sokkal keményebben kell fogalmaznunk. Nevezetesen, ha a jog mivoltát, történeti alakulásának összefüggésekben rejlő tanulságait kutató búvárlataink s újragondolásaink a feleslegesség színében tűnnének fel és szükség-telenségük érzete az, ami ezeket történetesen feledésre ítéltetné, úgy mindez éppen nem magukat a búvárlásokat minősítené. Sőt, elsődlegesen nem is ezekről vallana, hanem azokról, akik ezeket ekként élik s ítélik meg. Egyszersmind vallana (olyan kíméletlen őszinteséggel, mintha SIGMUND FREUD figyelné a pamlagján hölgypácienseként önfeledkezőt) az úgynevezett tételes (jogági) tárgyokról (azaz polgári jogról, büntetőjogról és így tovább), valamint az ezekben rejlő, a háttérből ezeket öntudatlanul mozgató, ezek közeli vizsgálatából tehát ki is hámozható jogszemléletről. Közvetve pedig, persze, vallana általában kultúránkról, s benne a jogi kultúránk alakításában kifejeződő igényességünkről.¹

Milyen is ez a kultúra? Jobb híján p o s z t m o d e r n e k nevezik. Mondhatnók g l o - b á l i s n a k is, de leginkább mégis: a m e r i k a n i z á l t. Hiszen velejéig ott erősödött meg, világbirodalmi biztonságtudatban ott szökkent szárba, ott is nyert dogmatikai (néhány példa alapulvételével tanítható, követhető, bevezethető is tekinthető) kidolgozást.² Gyökere mégis meghatározóan e u r ó p a i. Mert a f e l v i l á g o s o d á s légkörében nyerte el ma ismert formáját: abban az É s z trónra emelését célzó lázas szellemi küzdelemben, mely a feudális anarchia és önkény okozta nyomorból az ember (és filozofikusan tételezett-kivetített minőségei) elvont abszolutizálásával,³ társadalmi viszonylatainak egyetemessé válásával kereste a kiút lehetőségeit. Mindez pedig a F o g a l o m kultúrájában kulminált. Úgy tekintettek az emberi intellektualitásnak erre a termékére, mint ami már-már egy lappangó valóság. De legalább is egy lehetőség szerinti valóság (amiként az ARISZTOTELÉSZI *dünamei*). Merthogy egyfelől az igazi, a tényleges valóság pótléka ez, miközben és másfelől mégis csak valamiféle valóság – már önmagában is. Elsődlegesen azért, mert általános. S ebben az általánosságában rejlik egyetemessége is. Még akkor is, ha csupán elménk idézi fel mindezt, az összes szükséges összetevő olyan teljességét testesítve meg, amit – gondolatilag persze – máris valóként vetíthetünk ki. Ezért játssza eszmény szerepét a fogalom. Saratlanként és sérületlenként igazodunk hozzá, s mindent mérünk általa, ami csak elibénk bukkan. Nem evilági létező igazából így, persze, mert valós szerepjátszóvá pusztán gondolati idealizálásunk teszi. Hiszen mentes a gyakorlati kipróbálástól, evilági létünk bármí saratól. Hiszen a tényekben testet öltés esendőségével, földi dolgaink korláto-

zottságával, így látható rátsággal is aligha szembesül. Hiszen nem is találkozik ilyesmivel. Következésképpen nem is romlik hát; nincs is miért bírálunk.

Olyasmi jön így általa létre, mint az 1789-es *Deklaráció az ember és a polgár jogairól*. A francia forradalom szellemiségéről ennek tükrében aligha mondhatunk mást, mint hogy: az embernek úgymond vannak jogai. Az pedig, ahogyan ezt ki n y i l v á n ították, ráadásul azt is n y i l v á n valóvá tette, hogy ezek úgymond öröktől fogva eleve léteztek már. Ha pedig éppen egy francia forradalom szükségeltetett az ennek igazságára történő rádöbbenéshez, úgy persze e körülmény utólag még legitimálhatja is az akkori lázadás emberellenesen véres eseményeit. Tünődjünk azért egy kicsit tovább: miért is voltak és vannak emberi jogaink? Azért, mert emberi közösségünkben többségként el h i s s z ü k , hogy ilyesmi fennállanak, és ezek a bárhol bármikor élőt és valaha éltet egyaránt megilletik. E hit alapját látszólag erősíti, hogy a k a r j u k is mindezeknek az ekként érvényesülését. Logikailag persze egyszerű bukfenc mindez. Hiszen jelképes általánosítással élve nem tettünk most egyebet, mint hogy bevallottuk: az embernek vannak emberi jogai; és azért állanak fenn ezek, mert gondolati eszményekkel (keretszabásként, életünk értelmessé tétele fogódzóiként) benépesített világunkban fennállóként vetünk számot ilyenekkel.⁴ Mintha modernitásunk/posztmodernitásunk addig rejtőzködött mozdítójaként a h a t a l o m a k a r á s a FRIEDRICH NIETZSCHÉTŐL megsejtett⁵ motívumáról lenne váltig – és itt is – szó: sziklatömbként magasodik előttünk, tiszteletére rituálékat végzünk, miközben valójában semmi sincs ott, amit pedig szemünk homályával, csak mert annyira akarjuk, mégis észlelni/érezkelni vélünk.

Az, hogy az emberiség növekvő része feltétlenként, *a priori* abszolútumként látszik egy ilyen tünékeny vágyat elfogadni, germán filozófiai minta követésének tetszik; mégsem ők hordták ki, hiszen a francia kultúra műve ez. PORTALIS,⁶ aki a forradalom egymást követő hullámai nyomán a majdani *Code civil* szövevezését végül is évszázadok megelőző aprómunkájának alapul vételével elvégezte, nemes emberként – s így a *sans-culotte* hordák öröngésétől fenyegettként – korábban a terror embergyötrő viharából Dél-Németországba menekült. Hazájától elszakadt magányában döbrent rá a doktrinairizmusban a tiszta szellem s a makacs következetesség, mint a filozófia „rossz felhasználása” átkára: országa feldúlását immár a szalonok finom stílusában saját önérvényesítésük kalodájába önmagukat bezáró, ám belső lázukban onnan megmásíthatatlan makacssággal szakadatlanul s egyre gátlástalanabbul tovább tüzelő szellemek termékének látta, ami – pamfletként megsokszorozottan – vásári ponyvák tömegében uszíthat (mert a GUTENBERG-galaxis második lépcsőjeként a nyomtatvány-tömegtermelés lehetővé tételével forradalmat technikailag kivitelezve immár tömegesen uszított is) ott tovább.⁷ Az egyik okot, amiért a szellem embere, ha szabad idővel bőven rendelkező kasztjá válik, romboló erőbe fordulhat át, az intellektualizmus nyakló nélküliségében látta, a másikat pedig a merőben szellemi vezéreltség eseteiben felbukkanó utópizmus végletes leegyszerűsítéseiben. Olyasmiben tehát, amiben az egyébként is kikerekítettségre törekvő, geometrikus eszményiségű francia szellem könnyedén élen jár, szemben a filozófia „jó felhasználását” magában a problematizálásban megmutató német nehézséggel. Nos, az idő (s a kiegyensúlyozódást csupán általában biztosító „láthatatlan kéz”) most a franciáknak kedvezett: keresleti, fogyasztói oldalon lázas olvasóként hamarosan olyan vásárlói tömeget állított elő, amely immár képesnek bizonyult arra, hogy valóban előállítson – előbb gondolatilag generálva, majd tényként is létrehozva – egy az eszményeinek megfelelő kultuságot.

A fogalom kultuszában így egyebek közt egy olyan jogeszmé is formálódik, még pedig együtt az e m b e r i j o g o k idolátriájával – azaz, jelzőbb szavakkal, miután már a Teremtő Istent letaszítottuk, új istenünként pogány trónusunkra emeljük földi létünket uraló gondolatként azt –, amelyben immár legkevésbé a jognak az emberek tényleges társadalmi

gyakorlatában vagy a teremtés műveként felismert szükségletében való gyökerezése lesz az érdekes. Hiszen most már az is bőven elég, hogy a jogot p u s z t a k ö v e t e l é s gyanánt fogalmazzák meg. Mégis ontológiai tényezővé lesz, mert ide emeli, ennek látszatává teszi a kísérő i d e o l ó g i a i s u l y k o l á s tömegessége. Úgy is kifejezhetnők, hogy látszatra még merő virtualitását ilyenkor a mediatizált társadalmi tudatformálásból előállított *mainstream*, valamint egy mögötte bármikor megismételhető (a *sans-culottes* mindenkori seregéből, így akár szentpétervári vagy odesszai részeg matrózokból, akár merő identitászavarukban hazát áruló KUN BÉLÁK és LINDER BÉLÁK csőcselékéből és/vagy ezek intellektüeljéből bármikor meg- és újrászervezhető) forradalom fenyegető nyomatéka avatja valóságossá.

Ez hoz létre olyan tetszőlegességet, amelynek bölcséleti kerete a l i b e r a l i z m u s , állami formaadása pedig a r e s p u b l i k a nevet hordozza. E szép új világban immár a jog is ilyesmiben lebeg. Azt jelenti ez, hogy eddig létszerűként megtapasztalt – mert társadalmilag átélt s ránk hagyományozódott – jogképünket egy a b s z t r a k t u m váltja fel. Ami már merő fogalom lesz, semmi más. Létmódja nem egyéb, mint a reá hivatkozottság. Attól függően, hogy erőszakkal vagy túlsúlyos média- vagy tudománysulykolással milyen ideologikus követelést állítanak mögéje, tartalma voltaképpen tetszőleges lesz. Egyfelől tehát az éppen soros ideológiai hatalmak szabadon választhatnak számára tartalmat, ám és másfelől azonban mihielyt a kiválasztás megtörtént, ez olyan normatív kívánalmat fog hordozni, ami már – miközben türelmetlen kizárólagossággal magától értetődővé tették – sem alternatívát, sem kibúvót nem ismer majd el. Lényegét illetően ez a posztmodernitás korára, vagyis a XX. század utolsó harmadára beérett úgynevezett liberalizmus. Arról ismerhető meg, vagyis immár nem a ráció tiszta termékének – vagyis eredeti kiindulópontként egy feltételezett (az emberi rontást megelőző ún. természeti) őállapot teoretikus rekonstrukciójának – tekinti magát, miként a felvilágosodás (azaz a XVIII. század) már e névadásban is árulkodó⁸ terméke. Nem is a klasszikus szabadelvűség fontolva előrehaladását példázza már, mely társadalompolitikai megfontolásai birtokában konzervatív közegben és mentalitással (azaz XIX. századi módon) vállalja a jövő tervezését s a szükséges intézményesítések és bontások egymásra épülő kivitelezését. Hanem mintha a MARXizmus (azaz uralmában a XX. század) mai fazonra aktualizált klónja lenne, nyíltan vállalja a programszerűsítést és következtetési kíméletlen végrehajtását. Eszerint pedig – *először* is – az ember mindenkor megismert természete maga is végtermék, fejlődéstörténetünk adott szakaszának a függvénye. Azaz az e m b e r i t e r m é s z e t s e m n e m s z ű k s é g k é p p e n i , s e m n e m á l l a n d ó s u l t . Ebből fakadóan viszont – *másodszor* – emberi elhatározás, bátorság, mert t e o r e t i k u s t é t e l e z é s k é r d é s e s u p á n , hogy ezt jövőnkben mikor s mivé alakítjuk.⁹

Még ha mánk tükrében igazat adnánk is az egykori königsbergi bölcselőfejedelemnek ama fanyar megállapításban, miszerint a jogászok változatlanul jogfogalmuk meghatározását keresik,¹⁰ úgy a válasz érdekében és jegyében ismét csak a mindenkori társadalomontológiai előkérdéshez kellene elérkeznünk. Ez az, ami élete végén LUKÁCSot is foglalkoztatta, mikor posztumusz művében a társadalmi létezésben megragadott társadalmi létező sajátosságát keresve a kritériumot az ontológiailag értékelhető társadalmi hatásgyakorlásban lelta meg.¹¹ Ez az, ami a beszéd-aktus elméletéből kiindulva, nyers és intézményi tény megkülönböztetésén keresztül különféle institutionális teóriákhoz társadalomelméletben is, jogban is elvezetett, a spekulációs csatornákat elzártan nyíltan a praxis körébe utalva bármiféle minősítés lehetőségét.¹² És ez az, ami számomra (egy átfogó elméleti körképben) létező gyakorlatokhoz – közhírtékekhez, ezeken nyugvó eljárásmodokhoz, ezeket megalapozó ideologikus történésekhez – kötötte annak megfogalmazhatóságát, hogy egyáltalán mi lehet specifikusan társadalmi.¹³ Nos, bármi sajátos legyen is a fentiekre adandó válaszunkban, a jogot szükségképpen a mindenkori szubjektum pillanatnyi tételezésétől (élvétől, átélésétől) független

létezőnek kell látnunk, és ekként is definiálnunk. Egy ilyen r e á l i s j o g f o g a l o m ban kétféle felismerés benne szokott rejleni. Egyfelől az, hogy a jog l é t é n e k rejtélye társadalmi valóságunk mint intézményiségek sora l é t e z é s é n e k a mikéntiségében rejtezik. Másfelől pedig az, hogy ez minden résztvevő számára valamiféle külső valóságként jelenik meg – akkor is, ha a társadalmi gyakorlat résztvevőjeként ennek jövőt formáló megélésében (újra- vagy átkonvencionálzásában) maga is (mint valamilyen szintig a mindenkori mi- valamennyien s mindannyian) cselekvően, alakító erőként vesz/vehet részt.

A posztmodernitás azonban mindenféle kötöttségtől eloldja a résztvevőket. A jog már ma is az, aminek akarjuk; a jövőben pedig bizonyosan az lesz, amivé váltatni sokan gondoljuk. Igazság nincs sehol – hiszen ha minden szabad és bárminek állítása vagy tagadása csupán értelmezés kérdése, úgy hol is lenne vagy lehetne helye ilyesminek? Ámde a narratíva-lehetőségek száma mindig és elvileg végtelen. Ha pedig beszélni kezdünk róla, úgy létünk, hovatovább maga a természeti törvény is narratíva lesz csupán. Ezek végtelenségéből, elvileg egyként védhető gondolhatásukból pedig az lesz érvényes, amit az általunk még ehhez mozgósítandó tudásiparral majd alátámasztunk – akár mások lehurrogása árán is. Így és ezzel jön létre a sokaktól vágyott „szép új világ”¹⁴. Ebben ugyan egyre inkább az erős könyökűek diktálnak, de ezt nem illik észrevennünk. A liberális véleményuralom ugyanis a felvilágosultak csalhatatlanságának a gyümölcse; akik pedig idáig eljutnak, azok nyilvánvalóan értelmileg is felsőbbrendűek. Ezért akár a jogot is merő s csupasz fogalomként érzékelhetik – elvontan egyetemesített olyan általános tartalommal, amilyennek csak akarják. Ez a jog persze nem állhat meg önmagában ott és náluk sem. Egy akként berendezett világ fogaskereke lesz, amely maga is részesedik mindannak a kivívásában, amiért – mint pusztán egyetlen szeletét – a jogot is ilyenné formálták.

Készen áll tehát ez a szép új világ. És ha adottságként s ezért reflektáltatás nélkül éljük meg mindennapjait, úgy akár végérvényesen berendezkedettnek is láthatjuk. Pontosan arra hivatott hát, hogy valamikor a közeljövőben bevégezze a történelmet is.¹⁵

Kik formálták ezt vajon? Mi végre tették ezt? Kiktől felhatalmazottan? Miként jártak el? És meddig tart majd ez az általuk előállított világ? Nos, ne csodálkozzunk azon, hogy történetesen éppen erről nem szól az új *mainstream*. Miközben persze nem azért hallgatag, merthogy mindezek kitudakolásáért a tudomány határait kellett volna tapogatnia – pedig őszintén magunk sem mondhatnánk e tárgyban sokkal többet annál, mint hogy *ignoramus et ignorabimus*¹⁶, hisz épp a hallgatag hódítás a jellegzetessége –, hanem mert nem tartja ildomosnak ennek felvetését. Magyarázat helyett inkább támad hát: eszerint esetleges feszegetése már-már a kétely határait súrolónak tetszik, ezzel pedig az, aki idáig merészkednék, magát rekeszteni ki a *political correctness* köréből¹⁷. Merthogy – szól tovább a *mantra* – világunk adottságának kell tekintenünk jelenünk politikai s gazdasági (avagy: bármi történt is azóta a kommunizmus eszméjével, mégis a MARXizmus igazsága győzött volna? tehát a g a z d a s á g elsőségére épül minden, s azt tényleg csak kiszolgálja csupán a p o l i t i k u m ? s miután a Nyugat árulása folytán megéltük, s nem feltétlenül nekik köszönhetve, hogy túl is éltük a MARXizmus bolsevik gyakorlatát, immár mégis ez lenne e mérhetetlen liberális értékiszteletben a sorsunk?) berendezkedését és mindazt, ami erre épül. Már pedig ha így van ez, úgy arról, hogy ez valakiktől valamiért hozatott létre, legfeljebb az árulkodik, hogy hivatalosan is kétségbevonhatatlannak tekintik.¹⁸

Egy párhuzamos példával élve, mai (neo)liberális világunkban a közgazdasági egyetemi képzés tananyagában gazdaságtörténet és gazdaságtudomány – azon tárgyak tehát, amik rálátást biztosíthatnának mára kialakult berendezkedésünknek miértjére, egyszerűen gondolkodhat alternatíváira, meghaladása irányaira s módjaira is – visszaszorulóban vannak, ha teljesen el nem tűntek már. Egykor egyetemeink nem „képzést”, „képesítést”, „kompetenciát” biztosítottak.

tak (persze, nem is humán-látszatú fogaskerék-gyárakként látták szerepüket), hanem nemes egyszerűséggel a gondolkodás mesterségére próbáltak rávezetni, az abban jártasságot elmélyíteni, s csupán ennek megnyilvánulási és gyakorló területei voltak az *universitas* tételezett egyetemességén belül a *theologia, philosophia, jurisprudentia, rhetorica, physica* vagy éppen az *ars medica*. A fentiekből kitűnően viszont az aligha méltó mai utód voltaképpen technikusokat képez – olyanokat, akik csupán egy immár hézagatlanul kivitelezett gépezet gyakorlati működtetésének csínját-bínját tanulják meg, még ha esetleg a legmagasabb fokon is. Másként kifejezve: tudásuk annyi, mint ha egy gép kezelésének *know-how* szintű ismeretével lennének tisztában csupán: mit mikor kell kapcsolni, s a kezelőkönyvben miként azonosítható és lelhető fel eljárási protokoll rutinhiba esetén. Pontosan arra nem készítik fel azonban leendő szakembereiket, aminek az egyetemi képzés túlsúlyos céljának kellene lennie. Arra, hogy értsek e gépezet *miben* létét és *mi végre* való voltát – arra, hogy naponta jobbítóan alakítsanak rajta s idő múltán a létrehozás tudásával, egyszerre szakmai tapasztalattal és a *zoon politikon* meggyőződésével, meghaladására törekedjenek, mérnökösködve egy új berendezkedésen. Liberális demokrácia-felfogásunk azonban saját menüje kínálatával, torkunkon letolásával s utána a jóllakottsági bőfögtetés kierőszakolásával bevégeztnek szokta tudni a dolgát.

E példa áll a jogra nézve is, ráadásul úgy, hogy egyszersem válasz kínál a címben felvetett kérdés talán leginkább meghatározó szegmensére egyaránt. Vagyis arra, hogy elméleti-történeti búvárlataink nem azért találkoznak a tételes jogtudományok növekvő értetlenségével napjainkban, mert önmagukban véve akár a társadalomtudomány számára, akár a jog voltaképpeni megértése szempontjából érdektelenek lennének. Hanem leginkább (s hovatovább csakis) azért, mert az utóbbiakban testet öltött – mesterséges, ideologikus *desideratumok* által meghatározott, jelenkorunk liberalizmusának emberjogi isten-pótlékeként egyetemessé tett – absztrakt jogkép nem is igényel és nem is tűr el semmiféle valóban tudományos (azaz kívülről érdektelenként s így beavatlatlanul¹⁹ közelítő) megalapozást; olyat pedig végképp nem, amely ne az utóbbiban feltételezett, eleve készként tált elvont fogalmiságban osztoznék. Másként fogalmazva: azt jelenti ez, hogy eleve belső inkonzisztencia áll fenn egyfelől a politikai és alkotmányos liberalizmustól elvont emberjogiságban fogant s közjogi tételezéssel a jog egészére rátelepített absztraktum és másfelől a semmiféle előítéllettől nem uraltan (hiszen eltérő kultúrákat, világképeket, civilizációs berendezkedéseket empatikus nyitottsággal fogadóan) alakuló teoretikus s historikus megközelítések között.

Ezek nemcsak különböznek egymástól, de voltaképpen nem is kapcsolódhatnak egymáshoz, hiszen létrejöttük elve s alapja teljességgel elűtő. Ezért szerkezeti megformálásuk s ennek ténylegesen követett céljai tekintetében egyaránt egy, az antagonisztikus kibékíthetlenségig fokozódó különeműséget érzékelhetünk. Ez az ellentét már aligha szelídíthető, oltható, enyhíthető vagy csendesíthető merő gesztusokkal, így például problémái kölcsönös felvállalásával és/vagy valamiféle együttműködés felajánlásával. Merthogy, eleve, az elméleti-történeti megközelítések elvileg nyitottak. Már pedig olyan kiindulás ez, ami nyilvánvalóan nem áldozható fel egy liberális jog-virtualizálás tételezett zártága oltárán. Így saját önfeladáshoz sem érkezhetsz el. Amúgy pedig könnyen belátható, hogy ilyesminek nem is lenne/lehetne egy pusztán tagadó oldalról semmiféle hasznos jutalma vagy ellentételezése.

Svédországban például akkor, amikor befellegzettnek érzékelték az elméleti- és a történeti-jogi kutatás s oktatás jövőjét, történetesen jogtörténészeik olyan kiutat fogalmaztak meg, amely merő intézménytörténet (vagy pláne, a germánhon múltjából hozzánk tévedt steril tény-pozitívizmus) helyett a hangsúlyt a jogi módszertan korai modern, modern és kései modern germán eszme- és gyakorlattörténetére helyezte, a pozitívizmuson belül a dogmatikai jogértelmezés doktrinális alakulása történeti rekonstrukcióját végezve el feltáró művek sorozatában.²⁰ Elegáns, és a jogtörténet múltját, valódi énjét sem meghazudtoló válasz volt

ez, ami bizonyára hozzájárult lehetséges mentőakciójuk legalábbis átmeneti sikeréhez. A jelen összefüggésben mégis arra kell következtetnünk, hogy megoldással – főként hosszú távon – még ilyesmi sem feltétlenül kecsegtethet, hiszen a voltaképpeni szakadást nem hidalhatja át, következésképpen nem hozhat gyógyírt sem. A jogelmélet részéről ugyanez mondható el egy olyan választásról, amely például a jogi módszertan önálló tárgyként rehabilitálásában/előléptetésében látná a jövő útját. Kétség kívül fontos és mellőzhetetlen önmagában egy ilyen irány, s aligha megbocsátható eddigi kiműveletlensége. Mégsem több kerülőútnál, hiszen nem az elméleti jogművelés egészéről szól, pusztán csekély, kiágazásszerű részéről. Mert az, amit *Juristische Methodenlehre* néven az európai kontinensen művelnek, a maga módján inkább olyasmi, mint a *Juristische Grundlehre*. Hiszen utóbbi, a jogi alaptan a jogi tételezésekben használt kulcsszavakból jogi dogmatikaként felépített fogalomrendszer: olyan merőben szerzői (tehát elvileg szerzőnként akár másként is felépíthető) intellektuális rekonstrukció, amely egyetlen következetesen végigvitt rendszer elemeként kísérli meg gondolatilag újraértelmezni ezeket a véletlenszerű tételezésükkel egymás mellé került, a szabályozás funkciójának betöltésére hivatott nyelvi elemeket. Nos, a jogi módszertan pedig ugyanígy nem a jog voltaképpeni születése tetten érésének teoretikus (ontológiai) rekonstrukciója, hanem az adott jogi kultúrában elfogadott kánonok szerinti jogi okfejtési/érvelési módok leírása (azaz laza esetiségből belső összefüggései egymáshoz rendelésével történő didaktizáló bemutatása). A valóságos bírói gondolkodás fekete dobozáról²¹ nem vesz – nem is vehet – tudomást: a nyilvános, a közzétett, a kívülvilágnak szóló, az ítélet *scriptumában* formálisan is rögzített (és ezért kifogásolása esetén fellebbezhető) logizált következtetési sor kifejezetten egy kvázi-matematikai *demonstratio* céljait szolgáló rekonstrukciója ez; nem pedig a valóságos történés, az a belső meta-szint, amelyben a tényleges, a tartalmi megoldás megfogon, hogy majd külső teszteléssel formálisan is megerősítést nyerhessen.²² Vagyis mindkettő, a jog ún. alaptana és módszertana egyaránt elvileg tetszőleges, hiszen nem a jogi folyamatok színpada mögött voltaképpen lejátszódó történésekről, azok voltaképpeni motívumairól és meghatározódásáról, érdemi kriterialitásáról szól, hanem a színpad rituáléjáról; s így mindkettő a jogban résztvevő számára merőben készként fogadandó adottságoktól függ.

A jogmegjelenítés alapstruktúrájában nem más a helyzet ma előszeretettel kultivált irányok, a kellő védekezés vágyában az utóbbi időben előtérbe került megközelítések esetében sem. Érdekes módon ezek egynémelyike maga is voltaképpen imitál, projekcionál, valamiféle merőben *intellectual representation* gyanánt: önnön magának merőben saját kutatási körében posztulál valamiféle jogot, egy pusztán virtualitásként fennálló és lényegében tudati befolyásolásra, vagyis ideologikus eszközként a valóságos folyamatokba beágyazni kívánt jogot. Ennélfogva nem körbenéz, hogy megtapasztaljon, majd ennek feldolgozása végéhez érve leírjon, hanem spekulál, megítéli a világot, majd egyszerűen kijelenti, hogy számára mi a jog; abból a célból, hogy követendőként leírja ezt más számára is. Minden nemes indítatásával együtt ilyen az úgynevezett *természetjog*, amely klasszikus formájában a jog mélyrétegeként, érvényessége végső forrásaként kísérli meg évezredek óta elfogadtatni magát. Alapeszméje szerint ez egy a világunk s létünk isteni teremtésében rejlő, tehát a világunkba úgymond beépített rend szerinti eszményében fellelhető, mert objektíve feltárható, s így világunknak az összetartó erejeként mindig is létezett, s eleve szervesültségének köszönhetően végső soron a maga meghatározó befolyását mindig érvényesítő alapvető normatívum. Hiszen ha így áll ez, úgy így áll majd ennek következményrendszere is. Eszerint az ilyenként megfogalmazott természetjog a jogi berendezkedés ilyen vagy olyan irányultságától, esetleges reakciójától függetlenül, kiiktathatatlan összefüggésként, a dolog természetének,²³ tehát evilágunkban mű-

ködhetésének elemi jegyeként áthághatatlanul jelenvaló volt és marad. S ez így van már csak azért is, mert óhatatlanul kitermeli a maga objektíve, automatikusan beálló következményét: a civil törvény s törvénykezés²⁴ vagy maga szankcionálja, tehát szimbolikusan megerősítve kikényszeríti, vagy óhatatlanul deformálja ezt; ám ez utóbbival hosszabb távon elkerülhetetlenül funkciótlaná – hacsak nem éppen diszfunkcionálissá – teszi magát a kérdéses eljárásmodot vagy intézményt.

Teljességgel nyilvánvaló – ami előbbi áttekintésünkől is következik –, hogy hosszú évtizedek úgyszólván teljes kényszerű hallgatása után mennyire elengedhetetlen pontosan annak az egyedüli iránynak nemcsak egyszerűen rehabilitálása, de egyszersmind mai nemzetközi színvonalon történő előrelendülő művelése, amely véletlenszerű virtualitásokból összeszótt, bármiféle emberi erőlködés ellenére (sőt, a liberális zabolátlanságtól éppen fokozottan) egyre ideiglenesebbé, egy előre nem látható, tehát nem is körvonalazható jövő irányában egyre átmenetibbé rontott világunkban még valamelyest biztos – mert pillanatnyi kedvüinktől és pozícionáltságunktól független – fogódzó ígéretét hordozza.²⁵ Mert szükségünk van kriterialitásra, amit elvileg nem érhet/sérthet *voluntas*, vagyis az emberi akarat tetszőlegessége.²⁶ Ezzel²⁷ – vélhetjük, több ezredév eszmetörténete tanulságainak levonásával – lehetővé válik jogintézményeink (személy, család, tulajdon, stb.) rekonstrukciója, a mai *mihi placet* változékonyságban²⁸ a természettől adott határok megszabása. Bármiféle jogi gondolkodás, intézményiesítés fogalmi csatornába terelésének az előfeltetele ez, amennyiben bármiféle axiomatizmus (intellektuális projekció) kizártságának tudatában tényleg a dolgok természetére kísérünk meg alapozni.

Örvendetes és örvendeztető tehát e *rejuvenatio*val kísért *renaissance*, helye azonban nem a jog, hanem e jog értékteremtő erőként való felfogása, vagyis eredeti nevének *t e r m é s z e t j o g* körében vagy, ami csakis saját tereumán maradván, abból kiindulva teljesítheti ki hivatását. Azaz, visszatérve előbbi problematizálásunkhoz: a jogdogmatika filozófiailag ilyen módon megalapozható ugyan, *de lege ferenda* (azaz a fennálló jog kívánatos fejlesztési irányát illetően) megkerülhetetlennek kell(ene) lennie szerepjátzásának, *de lege lata* (a fennálló jog és érvényessége szemszögéből) azonban egyszerűen semmi relevanciája nincs: sem intézményesen egyneműsített társadalmi gyakorlatunkban, sem gondolkodásunkban – következésképpen a jogtanításban sem – nem helyettesítheti a közönséges értelemben felfogott, való jogot; sőt még valamiféle *vero ius* értelemben sem magasodhat föléje, bármiféle jogfelfogás eredőjeként. Az, amit mind közönségesen jognak mondunk, intézményi tény, társadalmi jelenség. Embertől alkotott, tehát eleve esendő. Az, aminek jegyében negyed év-tizezrede Antigoné az uralkodó Kreón ellenében feljajdul, majd „istenek nem változó íratlan törvényének” engedelmeskedve megszegi a törvénné tett emberi parancsot,²⁹ szintén embertől alkotott, amennyiben emberi reflexió – értelmezés, felismerés, megfogalmazás – terméke. Csupán az előbbi egy formalizált s processzualizált társadalmi gyakorlatból nő ki, érvénye tehát intézményisége társadalmi elfogadottságában rejlik, az utóbbi viszont az embert s társadalmát megelőző természetre, a természet isteni teremtettségére hivatkozik, hisz annak nevében jár el, azt igényelve művének, hogy e teremtett természetben rejlő logikát, célzatot, keretszabást transzformálja csupán a jog nyelvére. Miközben nyilván mindez, mint emberi termék, azaz kognitív / értékelő / hermeneutikus produktum, szintén esendő. Legjobb esetben is azt mondhatjuk csupán, hogy kultúra, s benne/általa egy történelmi éppígylet függvénye. Nos, amennyiben ezt állítanánk tévesen a jog helyére, úgy egy ilyen jogfelfogás tárgya ismét csak jogi virtualitás maradna: olyan merő fogalmiság, melynek addig terjed majd a hatóköre, mint ameddig meggyőző ereje; pontosabban, az általa történő *hic et nunc* meggyőztetés ténylegessége.

És lényegében az előbbieken látott, társadalmiként felfogott jogvalóság helyettesítése történik ilyen-olyan nyelvi/logikai mesterséges konstruktumok szubsztitútumaival, mint pótszerekkel akkor is, amikor a XX. század elejétől Angliából lassan világhódításra induló módszerességgel és mesterkéltséggel az ún. *nyelvi analitika* körében elfogadott megközelítéssel élünk, vagyis maga a jog mint tételezett textus vagy annak társadalmi hatásában történő leírása helyett az arról csupán állítólag szóló nyelvi modell-kijelentések összefüggését, azok értelmességének úgymond logikai feltételeit tesszük meg jogi kutatásunk kizárólagos tárgyául.³⁰ És nem más a helyzet akkor sem, amikor egy jól körülhatárolt *interpretive community* – például a *political liberalism* elkötelezett amerikai intellektuális elitje – körében még/már elfogadhatónak vélt modell-okfejtések kikísérletezésére s megvitatására korlátozódik a politikai-jogi bölcsesség, amikor is ti. egyáltalán nem is beszélünk a jogról, csupán felette érvelgetünk, számunkra rokonszenves irányban erre-arra benne és belőle hivatkozgatunk, s közben hivalkodunk arról, hogy úgymond jogelméletet művelünk.³¹ Pedig ez, a *partikuláris igazolhatóság* adott érték-várhozottságú közösségben történő kifejezhetőségét és beteljesíthetőségét illető kutakodás szintén maga a jog felett lebeg; nem is találkozva a társadalmi jelenségként felfogott joggal. Valójában *legal policy* ez,³² egyszersmind ideológia, melynek ihletője a hatásgyakorlás, s ennek eszköze csupán az úgymond teoretikusan levezethető meggyőzés, mint gyakorlati meggyőzetést lehetővé tevő képesség.

Pedig joggyakorlatban, jogtudományban s a jogi oktatásban egyaránt mégis csak a jogról van szó; klasszikusan, mint a jelen írásban taglalt problémakör felvezetésében is: végtére is, mi a jog? Világszerte, évezredek tűnődése és saját munkában fél évszázad vívódása³³ után ez nyilván nem néhány bekezdésben megválaszolendő/megválaszolható kérdés; mindazonáltal egyetlen példa talán mégis megvilágítja, hogy a mai tudományos felfogás és tudományos elemzés tükrében voltaképpen miről is van szó.

A topika, amelyből ez láttatható, a *jogalkalmazási folyamat* természete, melynek kutatása napjaink tudományfilozófiai s nyelvfilozófiai robbanásában egyaránt paradigmatis megújulási változáson esett át.³⁴ Nos, az európai szemlélet a jog tételezettségének hagyománya okán valamiféle jogszabálynak kézzelfogható dologszerűségeként fogja fel a jogot, míg az angol–amerikai eszmélődés számára a jog sohasem volt más, mint ami a mindenkor bírói jogkinyilvánításból következtethető s előrelátható volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy mind a globalizáció, mind közös uniós tagságunk mára erőteljes közeledést eredményezett ilyen egykori szembenállások tompításában úgyszintén, s ma már kontinensünkön is kezd általánosodni a benyomás, miszerint végső soron a „mi a jog?” kérdésének megválaszolásakor a „jogalkalmazói esemény” lesz kriterialitásként az utolsó adu.

Nos, a magyar jogtudományban történtek már ugyan úttörések, de még korántsem tártott fel teljes mélységében a jog mivolta a fenti nézőpontból s az ezáltal megkívánt komplexitás összetett – történeti, összehasonlító, s kultúr- és jogantropológiai kiindulásból (jogszociológián keresztül) (jog)logikai újrafogalmazáshoz elérő nyelvi analitikai – szemszögéből. Ezek közös gyökere, hogy ebben egyetlen egységnek csupán elemzési szinten megkülönböztetett vonatkozásaként kell feltárni egyfelől a hivatalosként feltárható jogot (a joggyakorlat belőle következőként levezetett eredményeivel együtt), másfelől azt a jogalkalmazói gondolkodási és érvelési módot, ami (a hivatalos jog fennálló különbözőségei ellenére is) hasonló eredményhez szokott vezetni a világ egymással összemérhető civilizációjú/fejlettségű országainak jogrendszerében. Paradigmatikus váltást jelez, hogy itt az alapkérdés már kevésbé valamiféle tényszerűség, mint régi történelmi tapasztalat mögött álló „miért?”, mint inkább a „miért?” . Másképpen kifejezve, a jogi érdeklődés már kevésbé a „honnan?” kérdését feszegeti, mint inkább a „hová?” latolgatásából indul ki. Azaz: a múlt, az adottság – tehát a jog, mint valahai akarat, ami adott hatalmi konstellációban törvényi formát öltött – nem

feltétlenül, nem automatikusan, nem mechanikus személytelenséggel diktáló hatalom immár; inkább keret, kiindulópont, vagy bármi egyéb, amelyben a jövő, a kívánatos választás, a normatívum jegyében kimondandó opció nyílt esélyekkel kidolgozódik.

Azon feladat bevégzése viszont, hogy ennek útjait s módjait felfejtsük, egy még a nemzetközi szintéren sem jelenlévő új tudományos megközelítés kibontakozásával kecsgethet, mint ahogy erre bizonyos kísérletek történtek is már, történetesen a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásából kinövő ún. *comparative judicial mind* körében. Egy ilyen, a bírói gondolkodási mód feladat-megoldási és eredmény-igazoló rétegeinek megkülönböztetésére képes kutatómunka további feladata lehetne egyszerűen egy új hídépítés megkísérlése egyrészt az elméleti, másrészt a tételes, valamint a történeti jogtudomány között, hiszen az utóbbiak gondolatvilága túlnyomórészt változatlanul a hagyományos, a jogot valamiféle dologiságként felfogó és zárt, biztonságos, a tárgyak megismerésével analóg módon megismerhető képzet nyújtotta keretek közt fejlődik.

Következésképpen nem válságban kell gondolkodnunk, s így kiütkeresés sem időszerrű. A tudományfilozófia forradalma közel másfél évszázada kezdődött; a nyelvfilozófiai forradalom csaknem évszázados immár; s az antropológia, szociológia, rendszerelmélet gyökeres megújulása, vagyis a NEWTONI fizikai világnép atomikus rekonstruálhatóságáról a folyamatáramlás tömegessége irányjelölésében történő statisztikai valószínűség-meghatározhatóságra való áttérés, azaz a halmazban megnyilvánuló *autopoiesis* felismerése pedig fél évszázados – ám gyakorlatilag mindez érintetlenül hagyta a jogtudományt.³⁵ Nem a világ, hanem világfelismerésünk változott; ennek új látásmódját kellene lassan érzékelnünk a jogban, s érvényesítenünk jogtudományban, jogi oktatásban egyaránt.

JEGYZETEK

- 1 A *Comparative Legal Cultures* diszciplináris jellemzése indul ki abból az előzetes választást már eleve megejtő különbségtételből, hogy míg a klasszikus összehasonlító jog csakis a mindenkori saját berendezkedéshez, mint alaphoz rendelt, azzal kontrasztált példaanyagot vizsgál, a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása nyitottan közeledik minden berendezkedéshez, amik egyáltalán bármiféle közös nevezőre hozható, egymáshoz mérhető jegyeket mutatnak fel. Tudatában van hát annak, hogy jogfogalmunk mögött jogeszmény áll, az mögött pedig valamiféle elképzelés egy elérendő *order*-ról. Egy rendeszményről tehát, ami civilizációként s kultúránként persze eltérő lehet, így különfélék lesznek benne a fogalmi érzékenységek s a kiművelés iránti igénye is, következésképpen mind intézményileg, mind működésmódjában igencsak eltérő változatokat mutathat fel. Vö. a szerzőtől *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 450 [Jogfilozófiák], első rész: »Összehasonlító jogi kultúrák« & <<http://www.scribd.com/doc/46271951/varga-jogfilozofia-az-ezredfordulon-2004>>.
- 2 Vö. pl. RONALD DWORKIN (1931–2013) egész munkásságával, első megközelítésként in <http://en.wikipedia.org/wiki/Ronald_Dworkin>.
- 3 Ennek köntösében újul meg és kel immár pusztító (mert külvilágunk adottságainak valamelyes tudomásul vétele s tisztelete, és ehhez mért folytonos emberi alakítása helyett egy fétissé emelt merő gondolatmegfogalmazást előtérbe helyező, azaz idolizáló) életre az ősi tabuállítás is. Mert mi mások lennének azok a hagyományos ragaszkodások, amiket ördögűző hevület kéri lehelhetlenségével úgy kényszerítenek ki egyebek közt a napjainkban a mindentudás jegyeit homlokukon hordozó liberális jogászok, mintha mind Mózesek lennének, akiknek az üdvözülés útjának kulcsaként maga az Úr adta volna mind ezt a kezükbe? Márpedig, amint ez kiderülhet az európai kontinentális és az angol–amerikai angolszász jogi mentalitás különbsége gyökereinek a feltárásából is, lényegében egy korai polgári forradalom hiányában nálunk elnyomorító hatású feudális kilengések termeltek ki olyan jogelveket és joggyakorlatokat, amelyek rögzültségükben évszázadokon át, bármiféle újragondolás lehetősége nélkül, kivételt nem ismerő követést

- parancsoltak; noha egy önkorlátozás merevségként sokszor csak saját esélyeket rontottak/rontanak. Annak abszolutizálása példájában, ami az elévülést vagy a visszaható hatály kizártságát a *noli me tangere* félelmével kultúránkban ma is körülveszi, lásd a szerzőtől 'Elévülés? Visszaható törvényhozás? Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban' *Iustum Aequum Salutare* VIII (2012) 1, 103–115 & <<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2012isz/07.pdf>>; az evangéliumi [János 20,14–18] kifejezésre pedig <http://lexikon.katolikus.hu/N/Noli_me_tangere.html> és <http://en.wikipedia.org/wiki/Noli_me_tangere>.
- 4 Vö. a szerzőtől 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 31 (2013) 2, 93–108.
- 5 Lásd filológiai összefüggésben <http://de.wikipedia.org/wiki/Der_Wille_zur_Macht>, jelenséggént pedig <http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht> és <http://en.wikipedia.org/wiki/Will_to_power>.
- 6 J. E. M. Portalis (1746–1807) *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle* I–II (Paris: Egron 1820) {facsimile: (Paris: Dalloz 2007) lxiii + 404 [Bibliothèque Dalloz]} feldolgozásával lásd a szerzőtől 'Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában' *Allam- és Jogtudomány* XLIV (2003) 1–2, 65–93.
- 7 „Les libelles, feuilles, tracts, chroniques, caricatures, récits comiques et autres publications foisonnent, les révolutionnaires de tous allégeances et contre-révolutionnaires se critiquant, se dénonçant, se diffamant à qui mieux mieux.” Laurence Daigneault Desrosiers *Le fonctionnement de la pornographie politique dans les pamphlets de la Révolution Française* (1789–1793) [Mémoire] (Montréal: Université du Québec à Montréal 2008) & <<http://www.archipel.uqam.ca/1540/1/M10598.pdf>>, 2. Megjegyzendő, hogy José Ortega y Gasset – *Elmélkedések Leibnizről* Az alapelv fogalma és a deduktív elmélet fejlődése [La idea de principio en Leibniz y la evolución de la teoría deductiva = Obras Completas VIII (Madrid: Alianza Editorial 1983), 61–356] ford. Csejtei Dezső & Juhász Anikó [Monumenta Hispanica] – szerint ez, a gondolatnak önérvényesítő pamfletelésben történő közösségesítése egyébként a reformáció öröksége. A többszörözés technológiájában s ezáltal a közösségszervezés esélyeiben mindazonáltal ugyanolyan kvázi-forradalmi váltást eredményezett, mint közel-tegnapunkban a mobiltelefonos, napjainkban pedig az internetes csatornák felhasználásával történő rögtönzött csoportosulással előidézett tüntetés. Utóbbihoz vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/Flash_mob> ill. <<http://hu.wikipedia.org/wiki/Villámcsődület>>.
- 8 *Siècle des Lumières; éclairé / Age of Reason; Enlightenment / Aufklärung* [Immanuel Kant *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1784) <<http://gutenberg.spiegel.de/buch/3505/1/>> nyomán]; lásd <http://fr.wikipedia.org/wiki/Siècle_des_Lumières>, <http://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_Enlightenment> és <<http://de.wikipedia.org/wiki/Aufklärung>>.
- 9 A MARXizmus természetszerűleg a XIX. század viszonylagosan konzervatív békeidejében fogant tudományos válasz volt, mely önnön megalapozására a történetiség elve alól éppen nem vonhatta ki ateista fogantatású antropológiáját. Már pedig az ember „nembeli lényege” [*Gattungswesen*] egy gazdaság-központú világkép szerint az emberi produkciók/reprodukciók függvénye és terméke is egyben. Nem más, mint a szocialitásban történő történelmi önmegvalósítás, melynek – a gazdaságot illető felismerése szerint – a munkának a munkástól való elidegenedése áll útjában. Ez magyarázat s fejlődési irányjelzés volt akkoriban egyszerre. Lásd Tràn-vàn-Toàn 'Note sur le concept de "Gattungswesen" dans la pensée de Karl Marx' *Revue philosophique de Louvain* 69 (1971) 4, 525–536 & <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0035-3841_1971_num_69_4_5631>. Aligha merészkedett tehát odáig, mint a mai kielégíthetetlen amerikai feminizmus, melyben – noha az Egészségügyi Világszervezet 2013-as pozíciója szerint is hiába biológiai–élettani felépültségjelző a 'sex' és társadalmi konstrukció a 'gender' (lásd <<http://www.who.int/gender/whatisgender/en/>>) – ideológusok szavakkal vívott s státuszukhoz híven meddő párbajban magát a *biologicum/physiognomicum* érzékelését kiáltják ki olyan artificialitásnak, amely *social production* terméke, tehát megváltoztatható *social engineering* útján és eredményeként (pl. <http://en.wikipedia.org/wiki/Judith_Butler>). Összefüggésben a 17. jegyzettel, e globalizálódó mértékvesztést *social disease* gyanánt pszichoanalitikusként leírva, vö. még Howard S. Schwartz *The Revolt of the Primitive An Inquiry into the Roots of Political Correctness* (Westport, Conn.: Praeger, 2001) xvii + 234.
- 10 „A jogászok még mindig keresik a »jog« fogalmának definícióját”. Immanuel Kant *A tiszta ész kritikája* ford. Alexander Bernát és Bánóczy József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 558.
- 11 Georg Lukács *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, magyarul Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III, ford. Eörsi István, Eörsi István, Révai Gábor (Budapest: Magvető, 1976) [Lukács György összes művei]; egy lehetséges jogi ontológia nézőpontjából pedig vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető, 1981) 287 [Gyorsuló Idő] & <<http://www.scribd.com/doc/46267684/varga-a-jog-helye-lukacs-gyorgy-vilagkepben-1981>>.
- 12 *A speech-act theory* alapjainak klasszikus meg-

- fogalmazását J. L. Austin *How to Do Things with Words* (Cambridge: Harvard University Press, 1962) vii + 166 [The William James Lectures, 1955] adja, jogi alkalmazására lásd például a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természetete* [1992] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001 [32003]) 210 & <<http://www.scribd.com/doc/46266916/varga-a-biroi-tenyemegallapitasi-folyamat-termeszete-1992-2001>>.
- 13 Vö. a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 504 & <<http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmaji-2004>>.
- 14 Vö. Aldous Huxley *Brave New World* (London: Chatto & Windus, 1932) 288; hátterére pedig <https://en.wikipedia.org/wiki/Brave_New_World>.
- 15 Francís Fukuyama *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992) xxiii + 418.
- 16 A német fiziológus Emil du Bois-Reymond *Über die Grenzen des Naturerkennens* (1872) című műve nyomán terjedt e kifejezés el, lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/Ignoramus_et_ignorabimus>.
- 17 Ez a joginál keményebb és visszavonhatatlanabb szankciókkal érzelmileg korbácsolt tömegreakcióként gyakorolt s immár globálisan szétszórta, *mob justice* gyanánt totálisan érvényesített eszmeszülemény olyannyira egy *ideocratia* alapmegnyilatkozása lett, hogy jogászai feldolgozással még csak nem is találkozhatott, pedig – a mai ügyvezetett liberalizmus számos egyéb termékéhez hasonlóan – kegyetlenebb, pusztítóbb, s ügyszólván kivédhetetlenebb is, mint az egykori ügyvezetett totalitarizmusok brutális fizikai erőszaktetele. Első megközelítésben lásd Laurie Ann Stephan *Political Correctness vs. Freedom of Speech* Language Ideologies and their Social Uses [Thesis] (University of Washington, 1999) xvi + 336; a popularitás szociológiai reakciójaként Christine Horne *The Rewards of Punishment* A Relational Theory of Norm Enforcement (Stanford: Stanford University Press, 2009) ix + 212; a liberális értéktisztelet emberellenes hatásának egyidejű leírásával pedig – esettanulmányként – Sally L. Satel *PC, M.D. How Political Correctness is Corrupting Medicine* (New York: Basic Books, 2000) x + 285.
- 18 Ironikus fejlemény ez, hiszen nemrég még azt tanultuk, az akkori Nyugat moszkvai Keletétől, hogy a vallás ópium, ám most maga a Nyugat dobja szemétkosárba ennek maradványát, hogy a bevégzett történelem liberalizmusa képében olyasmit állítson helyébe, amiről egyszersmind gyózkód bennünket, hogy nem ópium ez, hanem létünk természetes alapja s kerete maga; a tudományos kételyt viszont most már, bünként ismét, mint egykor mások a középkorban, *political correctness* hiányaként torolja meg és bünteti.
- 19 Nem véletlen a szóhasználat: ceremonális státuszváltás, a szeparáció / tranzíció / reinkorporáció szakaszain keresztül; lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/Rite_of_passage#Religious>. Mágikumaival együtt történő első leírására lásd Arnold van Gennep *Les rites de passage* Étude systématique des rites de la porte et du seuil, de l'hospitalité, de l'adoption, de la grossesse et de l'accouchement, de la naissance, de l'enfance, de la puberté, de l'initiation, de l'ordination, du couronnement des fiançailles et du mariage, des funéraires, des saisons, etc. (Paris: É. Nourry, 1909) ii + 288 [& angol Routledge-fordításban: <http://books.google.hu/books?id=kJpkBH7mB7oC&printsec=frontcover&dq=rite+of+passage&lr=&num=50&as_brr=0&redir_esc=y#v=onepage&q=&f=false>].
- 20 Lásd leginkább Marie Sandström tollából *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft* (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning & Stockholm: Nordiska bokhandeln 1989) 281 [Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning 1: Rättshistoriskt bibliotek 44] és *Rättsvetenskapens princip* Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning 2004) 291 [Rättshistoriskt bibliotek 63].
- 21 Vö. a szerzőtől 'A bírói döntéshozatal »fekete doboz« és a joguralom – az európai egységésülés s a globalizáció távlatában' *Romániai Magyar Jogtudományi Közöny* [Kolozsvár] VII (2009) 1, No. 14, 5–13 & *Magyar Filozófiai Szemle* 53 (2009) 1–2, 96–117 & <http://adt.arcanum.hu/index/a120107.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=FilozofiaiSzemle_2009&pg=0&lang=hun#pg=97&zooom=f&l=s>. Ezen gondolkodási és kutatási irányról szól a *Comparative Judicial Mind* néven történetesen általam javasolt és követelt érdeklődés, lásd in *Comparative Legal Cultures* ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press, 1992) xxiv + 614 [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] és némi egyezéssel *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 2000 [újirany. 2006]) xl + 397 [Jogfilozófiák].
- 22 *A logic of problem-solving* és a *logic of justification* különbségeket lásd a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat...* [12. jegyzet].
- 23 A kifejezés eredetileg Lucretius *De natura rerum* tankölteményének ihletéséből való, vö. Gustav Radbruch 'Die Natur der Sache als juristische Denkform' [in *Festschrift zu Ehren von Prof.*

- Dr. jur. Rudolf Laun* (Hamburg: Verlag J. P. Toth, 1948)] [Sonderausgabe] (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1960) 40 [Libelli 59]; Günter Stratenwerth *Das rechtstheoretische Problem der »Natur der Sache«* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1957) 31 [Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart 204]; Ottmar Ballweg *Zu einer Lehre von der Natur der Sache* (Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1960) 75 [Basler Studien zur Rechtswissenschaft 57]; Peter Kolb *Der Begriff der »Natur der Sache« in der höchstrichterlichen Rechtsprechung* [Dissertatio] (Würzburg 1964) xxi + 156; Herbert Schambeck *Der Begriff der »Natur der Sache«* Ein Beitrag zur rechtsphilosophischen Grundlagenforschung (Wien: Springer, 1964) xv + 153; és Ralf Dreier *Zum Begriff der »Natur der Sache«* (Berlin: Walter de Gruyter, 1965) xx + 128 [Münsterische Beiträge zur Rechts- und Staatswissenschaft 9]
- 24 A <<http://e-nyelvmagazin.hu/2011/08/01/torvenykezes/>> relativizáló bomlasztása ellenére a nyelvi pongyolaság/tudatlanság eseteit kivéve a szó változatlanul a "[bírói peres] ítélkezés" régi magyar megfelelője.
- 25 Pontosan úgy, ahogyan tudós klinikus pszichiáterek – mint például David Jonas & Doris Klein *Man-child A Study of the Infantilization of Man* (New York: McGraw-Hill, 1970) xvi + 362 – világunk mesterkélttségének degeneratív rombolásával (így egyebek közt számos természetadta képesség – érzelmi világ, intuíció, reveláció – visszaszorítása árán egy vagy egynémely kiválasztott képesség – mindenekelőtt a ráció – végső soron helytállásra való képességünket gyengítően önleépítő túlfejlesztésével) szemben az ösztönháttér tudatossága megőrzésének fontosságát állítják szembe; emberré fejlődöttségünk azon gyökérelemeire történő hagyatkozásunk megőrzését, ami nem civilizációs termék, hanem animalitásunkból hozott készség; szocialitás tehát nem is teheti tönkre.
- 26 Vö. pl. a szerzőtől 'Az utókor szakmai ínsége (Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség)' in Horváth Sándor *A természetjogról* szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat, 2012), 321–326.
- 27 Lásd pl. programként, néhány elemében erőteljesen kifejlesztetten, <<https://jak.ppke.hu/jogbolcseleti-tanszek/>>.
- 28 Érdekes összefüggés, hogy akár JEAN CALVIN istenfélő gondolkodásában is az ilyen kifejezések, mint „il n'y a autre réponse sinon qu'il lui [le Dieu] plaît ainsi”, analogonként visszavezethetők saját kora életfeltételeire, a királyi döntések abszolútizmusában fogant mindenhatóság képzetére. Vö. Thierry Wanegffelen *Être protestant* L'exil, paradigme identitaire des réformés français au XVIe et dans la première moitié du XVIIe siècle (1999) <http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/28/50/95/PDF/Être_protestant.pdf>, 16.
- 29 Szophoklész *Antigoné* ford. Trencsényi-Waldapfel Imre in <<http://mek.oszk.hu/00500/00501/00501.htm>>.
- 30 Lásd például H. L. A. HART (1907–1992) egész életművét; vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/H._L._A._Hart> és – e szempontból érzékenyebben – Varga Csaba 'A Hart-jelenség' *Világosság* XLIV (2003) 1–2, 75–87 & <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>>.
- 31 Lásd például DWORKIN egész életművét [2. jegyzet]; vö. a búcsúzás aktualitásában <<http://www.guardian.co.uk/law/2013/feb/14/ronald-dworkin>> és <http://www.nytimes.com/2013/02/15/us/ronald-dworkin-legal-philosopher-dies-at-81.html?pagewanted=all&_r=0>.
- 32 Vö. pl. Mauro Zamboni *The Policy of Law A Legal Theoretical Framework* (Oxford: Hart Publishing 2007) xi + 210 [European Academy of Legal Theory Monograph Series 8]; a hazai irodalomban pedig Samu Mihály *Jogpolitika A jog depolitizálása és humanizálása* [1997] 3. átdolg. bőv. kiad. (Budapest: Retjel, 2012) 198. Vö. még Varga Csaba 'A jogpolitika önállóságáért' *Társadalomkutatás* 1985/3, 5–10.
- 33 Csupán példaként, lásd a szerzőtől pályája elejéről s jelenéről, 'A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben' *Allam- és Jogtudomány* X (1967) 1, 143–156 és 'A jogmeghatározás kérdése a '60-as évek szocialista elméleti irodalmában' [1967] *Allam- és Jogtudomány* XXII (1979) 3, 475–488 egyfelől, valamint 'A jog talánya: hat évtized vitái' *Allam- és Jogtudomány* LI (2010) 1, 121–136 [illetőleg *Scientia Iuris Magyar–Román Jogtudományi Közöny* [Kolozsvár] (2011) 3–4, 5–24 & <<http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu1-Varga.pdf>>] és 'Jogfogalmunk változása (Jogbölcsletünk az utóbbi évtizedek tükrében)' *Iustum Aequum Salutare* VII (2011) 3, 93–100 & <<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20113sz/10.pdf>> másfelől.
- 34 Ld. a szerzőtől 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Allam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591 s 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5, 264–268, szintetizáltan in *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [12. jegyzet], valamint továbbgondoltan 'Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben)' *Magyar Jog* LIV (2007) 11, 641–648.
- 35 Vö. a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái* [13. jegyzet].

Az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot meghatározottsága

Ebben a tanulmányban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét, illetve – az érdekérvényesítés mértékét átfogóan nézve – az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Először rámutatunk arra, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően a társadalmi helyzet határozza meg. Ezt követően a rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok hatásával foglalkozunk; majd a nem társadalmi természetű személyes és kulturális tényezők esetleges hatását tárgyaljuk.

A társadalmi állapot meghatározó tényezőire vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkozunk kell *Társadalomelmélet* című munkánk eddig megjelent fejezeteire és e tanulmány előzményeit képező tanulmányokra; és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány jobb megértéséhez.

A jelen tanulmány különösen szorosan kapcsolódik egy másik tanulmányhoz, amelynek ismeretét eleve feltételezzük, amelyben a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával foglalkoztunk. (Farkas 2013a) Ott két különböző fogalmat vezettünk be egyrészt a társadalmi helyzet, másrészt a társadalmi állapot kifejezéssel jelölve. Eszerint a *társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok rendszerében. A *társadalmi állapot* fogalma viszont általában fejezi ki az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva. A szóban forgó tanulmányban a társadalmi helyzeteket a társadalmi helyzet két összetevője szempontjából, egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekviszonyok szempontjából tipizáltuk; legfőbb típusokként a hatalmi, a pártolt, a kiszolgáltatott, a rivális és a közepes tolerált helyzetet különböztettük meg egymástól. Rámutattunk arra, hogy a különböző társadalmi helyzetek különböző mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését, azaz különböző társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisnak lehetővé.

(*A meghatározottság főbb értelmezései*) A köznapi megismerés szintjén is nyilvánvaló, hogy az egyes egyének nagyrészt különböző mértékben érvényesítik érdekeiket és különböző mértékben rendelkeznek a társadalmi javakkal, azaz különböző társadalmi állapotban vannak. A szociológiai irodalomban egymástól nagyon különböző felfogások alakultak ki arra a kérdésre adott válasz tekintetében, hogy milyen tényezők határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét és a fogalmaink szerinti társadalmi állapotot. Ebben a részben röviden e felfogásokra mutatunk rá, mielőtt kifejtjük az adott kérdésre vonatkozó saját felfogásunkat. A szóban forgó kérdésre vonatkozó különböző felfogások szorosan kapcsolódnak a társadalmi helyzet (osztályhelyzet, status vagy szituáció) fogalmának jellemző értelmezéséhez, amelyeket máshoz áttekintettünk (Farkas 2013b).

A normativista szemléletmódot képviselő elméleti felfogás szerint az egyén státusa, illetve adott státusához kötődő szerepe, a társadalom általánosan elfogadott értékeinek megfelelően meghatározza az egyén részesedését a javak elosztásából. Például Parsons

és Shils felfogása szerint az elosztás két fő vonatkozása egyrészt a státusok és a szerepek elosztása az egyének között, illetve az egyének elosztása a különböző szerepekbe, másrészt a jutalmak elosztása az egyének között. A státusok és a szerepek elosztásával összefüggésben fontos azoknak a képességeknek (facilities) az elosztása, amelyek többé vagy kevésbé teszik aktuálisan lehetővé a szerepelvárások teljesítését. A javak birtoklása presztízs forrása, ezért törekszenek az egyének a javak megszerzésére; a szerepek és a képességek elosztása viszont nagyrészt meghatározza a jutalmak, illetve a javak elosztását. (Parsons–Shils 1962b: 198–202; ford. 1988: 14–18) Az elosztás történhet tulajdonító vagy teljesítményjellegű szempontok alapján. Tehát az egyének vagy azért tesznek szert státusokra és szerepekre, valamint képességekre és jutalmakra, mert rendelkeznek bizonyos tulajdonságokkal (nem, kor, etnikum, területi hovatartozás), vagy úgy szerezhetik meg ezeket, hogy megfelelő teljesítményeket nyújtanak. (Parsons–Shils 1962b: 205–206)

A szóban forgó felfogás szerint – a normativista szemléletmód előfeltételezéseinek megfelelően – a társadalomban általánosan elfogadott értékek alakultak ki és általános egyetértés van a tekintetben, hogy a státusokat, illetve a szerepeket és a jutalmakat milyen szempontok szerint kell elosztani. Tehát elvileg mindenki annyira tarthat és annyira tart igényt, amennyi őt az általánosan elfogadott értékek és szempontok szerint megillet, és annyit is kap. Ha a valóságban esetleg mégis jelentős mértékben eltér az elosztás az általánosan elfogadott értékektől és szempontokról, az adott társadalomra jellemzőek lesznek a konfliktusok, és a társadalom a dezintegráció felé tart. A státusok és a szerepek elosztásához kapcsolódóan a képességek elosztása az erő (power) elosztását is jelenti. Az erő elosztása nagyrészt meghatározza más tényezők elosztását is, ezért nagyon fontos, hogy az erő elosztása az általánosan elfogadott értékeknek megfelelő legyen egy adott társadalomban. (Parsons 1951: 133–134; Parons–Shils 1962b: 197–198, 200; ford. 1988: 13–14, 16)

Alapvetően a normativista szemléletmódot követi a funkcionista rétegződéelméletben kialakult felfogás a jutalmak, illetve a társadalmi javak elosztására vonatkozóan. Davis és Moore felfogása szerint a társadalomnak mint funkcionális rendszernek valamilyen módon el kell osztania a tagjait a különböző társadalmi helyzetekbe, és ösztönöznie kell őket az adott helyzetekhez tartozó feladatok ellátására. A helyzetek különböznek egyrészt abból a szempontból, hogy az azokhoz tartozó feladatok funkcionálisan milyen jelentősek, másrészt abból a szempontból, hogy e feladatok ellátása milyen mértékű tehetséget vagy képzettséget igényel. A társadalomnak a jutalmakat a helyzeteknek megfelelően, egyenlőtlenül kell elosztania; nagyobb mértékben kell jutalmaznia azokat a társadalmi helyzeteket, egyrészt amelyek funkcionálisan jelentősebbek, másrészt amelyek nagyobb tehetséget vagy képzettséget igényelnek. Tehát minden társadalomban egyenlőtlen a jutalmak elosztása, mivel ez biztosítja azt, hogy a különböző helyzetekben, különösen a legfontosabb helyzetekben az egyének megfelelően lássák el feladataikat. Davis és Moore a jutalmakat Parsonshoz képest tágabban értelmezi, azokba beleérti az általunk úgynevezett személyes jutalmakat és az instrumentális jutalmakat is.¹ (Davis–Moore 1999: 11–13) A szóban forgó szerzők elvileg az említett funkcionális összefüggést veszik figyelembe, de elismerik, hogy a valóságban más tényezők is befolyásolhatják a jutalmak, illetve a javak elosztását (pl. tulajdonlás és öröklés, a kulturális fejlettség szintje, más társadalmakhoz fűződő viszonyok). (I. m.: 19, 23)

A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben elfogadott kategoriális helyzetfelfogásban főleg arra való tekintettel jellemzik a társadalmi helyzetet egy vagy több kategoriális ismertetőjeggyel (pl. tulajdon, szakképzettség, foglalkozás és beosztás, nem, kor, lakhely stb.), hogy e tényezők empirikusan, statisztikailag kimutathatóan szoros összefüggésben vannak azzal, illetve a meghatározó tényezőit képezik annak, hogy az adott ismertetőjegyekkel jellemezhető egyének milyen mértékben rendelkeznek

a társadalmi javakkal (pl. mennyit keresnek, milyenek a lakáskörülményeik, milyen mértékben rendelkeznek a tartós fogyasztási cikkekkel stb.).

Főleg a strukturalista szemléletmódot és a strukturalista-racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre, különösen a konfliktuselméletekre, valamint általában az erővel és a hatalommal foglalkozó elméletekre jellemző az a felfogás, amely szerint lényegében véve a társadalmi erő (power) és/vagy a hatalom (authority) határozza meg azt, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit és milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal. Másról, az erőfogalom értelmezéseinek áttekintésénél említettük, hogy a reflexív erőfelfogás értelmében a társadalmi erő a szubjektum saját érdekeinek, céljainak bizonyos mértékű megvalósítása, illetve a saját érdekek, célok megvalósításának a képessége vagy lehetősége. (Farkas 2011: 119–120) Tehát a reflexív erőfelfogás szerint az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékű erővel rendelkezik. A szóban forgó erőfogalom logikailag meghatározatlan olyan értelemben, hogy mit is értsünk rajta: egyáltalában vett képességet az érdekek érvényesítésére, amely ily módon, fenomenalista fogalomként, látszólag az érdekérvényesítés mértékének általános magyarázóelvűül szolgál; vagy olyan képességet, amely aktuálisan lehetővé teszi, hogy egy adott egyén vagy csoport befolyást gyakoroljon egy másik egyén vagy csoport cselekvéseire. Az ilyen értelmű meghatározatlanság azért nem merül fel a reflexív erőfelfogásban problémaként, mert e felfogás eleve feltételezi, hogy más egyének és csoportok befolyásolásának képességéből lényegében megmagyarázható az érdekérvényesítés aktuális lehetősége, illetve mértéke. Tehát a reflexív erőfelfogásban eleve úgy határozzák meg az erő fogalmát, hogy az erő a célok elérését, érdekek megvalósítását teszi aktuálisan lehetővé; de az interaktív erőfelfogás képviselői körében is általánosan elfogadott, hogy az érdekérvényesítés aktuális lehetőségét, illetve mértékét az erők, illetve az erőviszonyok határozzák meg. Például: „Mindenkinek az a célja, hogy javítson életkörülményein, s minél több hatalommal [értsd: erővel – F. Z.] rendelkezik valaki, annál több sikerrel fogja életesélyeit javítani.” (Flap–De Graaf 1998: 129)

A tőkeelméletek felfogása szerint az érdekek, célok megvalósításának az aktuális lehetőségét, illetve mértékét az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mennyiségű tőkével rendelkezik. Például Bourdieu bizonyos létezőket tulajdonképpen arra való tekintettel sorol a tőke fogalma alá, hogy a tapasztalat szerint e létezők a meghatározó tényezőit képezik valamilyen jelenségnek vagy jelenségeknek; és a szemmel tartott jelenség főleg az, hogy az adott társadalomban vagy a társadalmi élet adott szférájában az egyének különböző mértékben rendelkeznek az értékes javakkal és különböző magatartást tanúsítanak. (Bourdieu 1977; Bourdieu 1986; Bourdieu 1990) Coleman viszont eleve fenomenalista fogalomként és az érdekérvényesítés mértékére tekintettel határozza meg a társadalmi tőke fogalmát; meghatározása szerint a társadalmi tőke fogalma magában foglalja a „társadalmi viszonyok” azon oldalait, amelyek elősegítik, hogy egy adott egyén vagy csoport elérje céljait, megvalósítsa érdekeit. (Coleman 1990: 302–305; ford. 1994: 101–105)

Lin felfogása szerint a különböző mennyiségű (egy vagy több típusú) tőkével, illetve erőforrással jellemezhető helyzet meghatározza az adott helyzetben lévők befolyását, amelyet felhasználhatnak instrumentális céljaik elérésében. Azok az egyének, akik jelentősebb mennyiségű tőkével, illetve jelentősebb mennyiségű erőforrással rendelkeznek, nagyobb mértékben tehetnek szert további erőforrásokra, illetve nagyobb mértékben juthatnak hozzá a társadalmi javakhoz. (Lin 2001: 33–34, 56, 60) Empirikus szociológiai kutatásokban gyakran teszik vizsgálat tárgyává a szóban forgó kérdést; és kimutatják például, hogy a tőke különböző alkotórészei vagy formái hatással vannak az úgynevezett

státusmegszerzés folyamatára, az álláshoz jutás és a munkahelyi előrejutás esélyére, a keresetekre, az iskolai tanulmányi eredményekre és a tanulmányi előmenetelre stb. (Pl.: Flap–De Graaf 1998; Lin 1999; Róbert 2000b; Lin 2001: 78–98; Erickson 2001; Flap–Boxman 2001; Angelusz–Tardos 2006)

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben kevésbé foglalkoznak a szóban forgó kérdéssel. Úgy tűnik azonban, hogy e szemléletmódnak megfelel egy olyan felfogás, amely szerint az egyének annak megfelelően képesek többé vagy kevésbé megvalósítani szándékaikat, törekvéseiket és elérni bizonyos javakat, hogy milyen mértékben képesek egy közös értelmezési folyamatban másokkal egyetértésben kialakítani a társadalmi szituáció olyan definícióját, amely kedvező az adott egyének szándékai, törekvései megvalósítása szempontjából. A racionalista szemléletmódot képviselő játékelmélet felfogásában a döntési szituáció szükségszerűen vagy bizonyos valószínűséggel meghatározza az adott egyén úgynevezett kifizetéseit, azaz meghatározza az érdekérvényesítés mértékét.

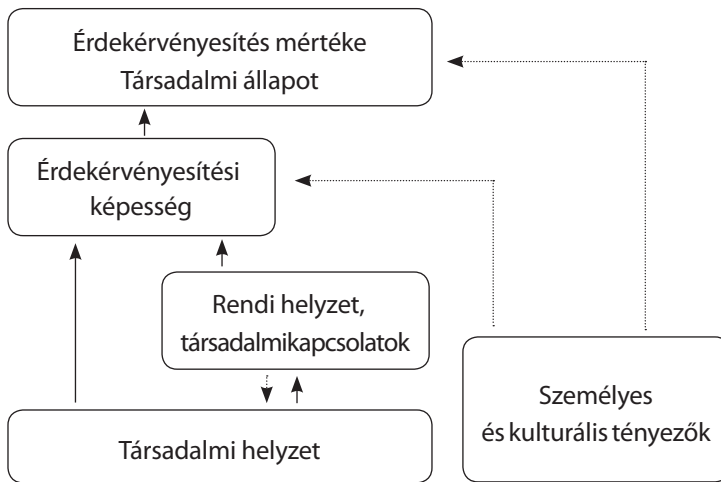
Hálózatelméleti felfogás szerint a cselekvők közötti társadalmi kapcsolatok az erőforrások cselekvők közötti átvitelének a csatornái, és ezek az „erőforrások” elvileg egyaránt lehetnek anyagi vagy nem-anyagi természetűek, mint például pénz, információ, politikai támogatás vagy érzelmi támogatás. (Wasserman–Faust 1994: 4) A társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzet befolyásolja a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének beállítottságait, értékeit, elvárásait és azt, ahogyan az egyének érzékelik és értelmezik társadalmi környezetüket; ezáltal befolyásolják azt is, hogy az adott egyének milyen mértékben valósíthatják meg szándékaikat, céljaikat, illetve milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket. (Lásd pl.: Knoke–Kuklinski 1982: 13; Erickson 1988; Burt 1982; Pattison 1994: 92–101)

A különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre jellemző helyzetfelfogások – megítélésünk szerinti – főbb hiányosságaira máshol már rámutattunk, amelyek relevánsak abból a szempontból is, hogy e felfogások mennyiben alkalmasak az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak az elméleti szintű magyarázatára. (Farkas 2013b) Ezért ezzel a kérdéssel itt már érdemben nem foglalkozunk, de a következőkben, saját felfogásunk kifejtése kapcsán e felfogáshoz jelentős mértékben kapcsolódó más felfogásokra még visszatérünk.

(A társadalmi helyzet meghatározó hatása) Máshol említettük, hogy felfogásunk szerint a társadalmi helyzet meghatározza egyrészt azt, hogy az adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit, illetve milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal, azaz milyen társadalmi állapotban van. A társadalmi helyzet meghatározza másrészt az adott egyén vagy csoport társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását. Harmadrészt bizonyos mértékben – részben közvetlenül, részben közvetve – meghatározza az adott egyén vagy egyének életmódját. (Farkas 2013c) Ebben a tanulmányban az érdekérvényesítés mértékének, illetve a társadalmi állapotnak a társadalmi meghatározottságával foglalkozunk.

Fentebb említettük, hogy széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az adott egyén ereje (power) határozza meg azt, hogy milyen mértékben érvényesíti az érdekét, illetve milyen mértékben rendelkezik a társadalmi javakkal. A társadalmi helyzet típusainak az elemzése során – az erőviszonyokat és az érdekvizonyokat elvileg egyaránt figyelembe véve – azonban kiderült, hogy ez a felfogás lényegében véve nem megfelelően tükrözi a valóságot. A nagy erővel rendelkező egyének és csoportok, különösen a hatalmi helyzetben lévők körében valóban főleg társadalmi erőikből, illetve hatalmukból magyarázhatjuk azt, hogy jelentős vagy kiemelkedő mértékben érvényesíthetik érdekeiket. Az

érdekviszonyok szerepe azonban itt sem elhanyagolható; nagy erők mellett is különböző mértékben teszi aktuálisan lehetővé az érdekek érvényesítését például a hatalmi, az erős tolerált vagy a rivális társadalmi helyzet. A viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének és csoportok körében viszont az érdekvérvényesítés mértékének különbségeit alapvetően nem erők, illetve társadalmi befolyásuk különbségeiből, hanem az érdekviszonyokból magyarázhatjuk. Például a pártolt társadalmi helyzetben lévők elvileg ugyanúgy elhanyagolható mértékben befolyásolhatják a hatalmi helyzetben lévők cselekvéseit és általában a társadalmi folyamatok alakulását, mint a kiszolgáltatott helyzetűek, érdekvérvényesítési esélyeik mégis jelentősen különbözőek. Erőiktől lényegében függetlenül, az érdekviszonyok által meghatározottan alakulnak az érdekvérvényesítés körülményei a pártoltak érdekeinek kedvezve és a kiszolgáltatottak érdekei ellenére. (Farkas 2013a)

1. ábra. A társadalmi állapot meghatározó tényezői

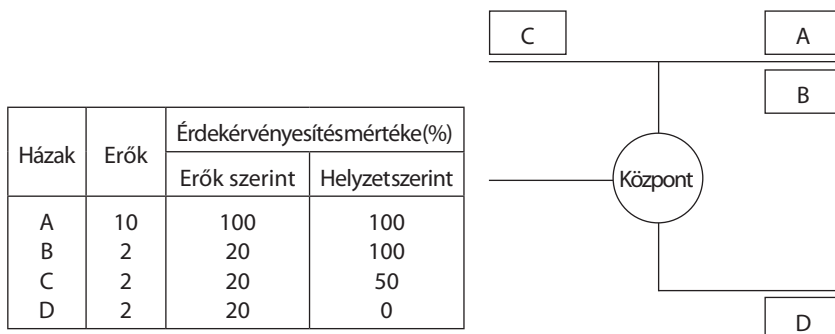
Az érdekvérvényesítés mértékének, valamint a társadalmi állapotnak a meghatározottságát az 1. ábrán szemléltetjük, amely szerint a társadalmi helyzet az alapvető meghatározó tényező.

Az érdekvérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete, illetve társadalmi helyzetében adott helyzeti társadalmi ereje határozza meg.

Egy adott társadalmi folyamat során az érdekvérvényesítés mértékét az egyén adott társadalmi helyzete határozza meg, a helyzeti társadalmi erő révén, amelynek az elméleti meghatározásával alább foglalkozunk. Azonban a társadalmi állapot fogalmát nem feltétlenül egy adott társadalmi folyamatra vonatkoztatjuk, tehát itt felmerül a történetiség szempontja. Egy adott időbeli társadalmi állapot nem feltétlenül ugyanannak a társadalmi helyzetnek a következménye, amelyben a szubjektum az adott rövidebb időszakban található, mivel a társadalmi állapot részben fennmaradhat az alapját képező társadalmi helyzet megváltozása után is. Például annak az egyénnek a társadalmi állapota, aki nemrégén lett munkanélküli, még tulajdonképpen nem a mai, hanem a múltbeli társadalmi helyzetét tükrözi. Azt, hogy esetleg megtakarított pénze, jó lakása, autója, hétvégi háza stb. van,

természetesen nem azzal magyarázhatjuk, hogy munkanélküliként esetleg kiszolgáltatott társadalmi helyzetben van, hanem azzal, hogy korábban jól fizető állása volt, amellyel összefüggésben esetleg közepes tolerált helyzetben volt. Pontosabban tehát úgy fogalmazhatunk, hogy az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát alapvetően a jelenlegi és/vagy a múltbeli társadalmi helyzete határozza, illetve határozta meg.

Itt csak utalunk a társadalmi helyzet főbb meghatározó tényezőire: a társadalmi intézményekre, az intézményekkel összefüggésben az adott egyén releváns intézményes helyzeteire és intézményes helyzetalkotó tulajdonságaira (pl. nemi hovatartozás, életkor, lakóhely, szakképzettség, gyakorlati idő, foglalkozás és beosztás), valamint a releváns dologi-technikai körülményekre. Ezek a tényezők elvileg a társadalmi helyzet meghatározása révén lehetnek többé vagy kevésbé hatással az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi állapotra.

2. ábra: Példa az érdekérvényesítés mértékének meghatározottságára

Az érdekérvényesítés mértéke és a társadalmi állapot társadalmi helyzet általi meghatározottságának a szemléltetésére nézzünk egy kitalált egyszerű példát. Adott egy kis település néhány lakóházzal, amelynek térképét a 2. ábra mutatja. Minden házat egy egységnyi útszakasz köt össze a település központjával. Tételezzük fel, hogy az adott település utjai igen rossz állapotban vannak, de a település pénzügyi támogatást kapott útépitésre, illetve felújításra. A kapott összeg azonban csak egy egységnyi útszakasz felújítására elegendő, és ennek az útszakasznak érintenie kell a központot. Tételezzük fel továbbá, hogy a településen az „A” ház lakói hatalommal rendelkeznek más házak lakóival szemben, és a különböző házak lakóit nem fűzi össze társadalmi egyesülés. Számszerűen kifejezve, az „A” ház lakói mondjuk 10 egységnyi, a többi ház lakói házanként 2 egységnyi erővel rendelkeznek másokkal szemben a településfejlesztési döntések vonatkozásában. Konkrétabban fogalmazva feltételezzük, hogy az „A” ház lakói hozzák a település fejlesztésére vonatkozó döntéseket.

Nyilvánvalóan valamennyi egyénnek (vagy családnak) ahhoz fűződik érdeke, hogy a saját lakóházát a központtal összekötő útszakaszt újítsák fel. Az ábrához mellékelt táblázat mutatja az érdekérvényesítés mértékének a várható alakulását egyrészt az erőviszonyok alapján, másrészt a társadalmi helyzet alapján. Ha az érdekérvényesítés mértékének arányai az erők arányait tükrözik, és az „A” ház lakói esetében az érdekérvényesítés mértékét 100%-nak vesszük, ehhez képest a többi ház lakóinak érdeke várhatóan 20%-ban érvé-

nyesül. Ha feltételezzük, hogy az érdekérvényesítés mértéke eleve csak kétváltozós lehet, azaz vagy érvényesül, vagy nem az adott lakó érdeke, akkor az „A” ház lakói várhatóan 100%-ban, a többi ház lakói viszont 0%-ban érvényesítik érdekeiket. A társadalmi helyzetek szerint és valójában viszont az várható, hogy az „A” lakóházat a központtal összekötő útszakaszt fogják felújítani, mert ez felel meg a hatalommal rendelkezők érdekeinek. Látjuk, hogy ebben az esetben az „A” és a „B” ház lakói 100%-ban, a „C” ház lakói 50%-ban, a „D” ház lakói 0%-ban érvényesítik érdekeiket. Az érdekérvényesítés mértékének alakulása tehát lényegesen eltér az erők alakulásától, és a társadalmi helyzetet tükrözi. Ez a példa is felhívja a figyelmet arra, hogy az érdekérvényesítés mértékét nem magyarázhatjuk csupán az erőkből vagy az erőviszonyokból; az erőviszonyok és az érdekviszonyok által alkotott társadalmi helyzetet kell figyelembe vennünk. Vegyük ugyanis észre, hogy ha az „A” ház lakói hatalmi helyzetben vannak, a „B” ház lakói pártolt, a „C” ház lakói gyenge tolerált, a „D” ház lakói kiszolgáltatott társadalmi helyzetet foglalnak el.

Fogalmaink szerint tehát ugyanolyan erő-, illetve hatalmi viszonyok mellett lényegesen eltérő következményekre számíthatunk az érdekérvényesítés mértékét illetően attól függően, hogy milyenek az érdekviszonyok. Itt csupán két fél viszonyára leegyszerűsítve a kérdést: ha nem a vizsgált fél oldalán van az erőfölény, azaz a hatalom, ez még nem zárja ki érdekei megfelelő érvényesítésének az aktuális lehetőségét. Sőt, az érdekviszonyokból az is következhet, hogy a viszonylag kis erővel rendelkező egyén vagy csoport a hatalommal rendelkező egyén vagy csoport révén érdekeit jóval nagyobb mértékben is érvényesítheti, mint e viszonytól függetlenül érvényesíthetné. Amennyiben azonban a vizsgált egyén vagy csoport érdekei ellentétesek a vele szemben hatalommal rendelkező egyén vagy csoport érdekeivel, az előbbi esetleg képtelenné válhat érdekei minimális érvényesítésére is.

Az érdekérvényesítés mértékét tehát alapvetően nem önmagukban az adott egyén vagy csoport erői határozzák meg, hanem az érdek- és erőviszonyok, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete által meghatározott eredő erő, amelyet helyzeti társadalmi erőnek nevezünk.

A helyzeti társadalmi erő az adott egyén (vagy csoport) saját társadalmi erőinek, valamint a társadalmi folyamatban szerepet játszó valamennyi más egyén és csoport erőinek az olyan eredője, amely a szubjektum érdekeinek a megvalósítása irányában hat.

A társadalmi erő fogalma a társadalomtudományokban valószínűleg nagyrészt a fizikában kialakult erőfogalom hatására és mintájára alakult ki. Viszont az elemi szintű fizikában is ismert, hogy egy test elmozdulását nem az adott test saját ereje, hanem az adott testre ható erők eredője határozza meg. Ennek mintájára beszélhetünk a társadalmi erők eredőjéről egy adott egyénre vagy csoportra vonatkoztatva; és fogalmazhatunk úgy, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot nem az adott egyén vagy csoport ereje határozza meg, hanem a társadalmi erőknek az olyan (pozitív vagy negatív) eredője, amely a szubjektum érdekeinek a megvalósítása irányában hat. Egy adott egyén (vagy csoport) helyzeti társadalmi ereje elvileg meghatározható, vektoriálisan ábrázolva az adott társadalmi csoportban a társadalmi erők nagyságát és az érdekviszonyok szerinti irányát. Az adott társadalmi csoportban az egyes egyének (vagy csoportok) várható társadalmi állapotát egymáshoz képest tudjuk megadni; az egyes egyének (vagy csoportok) társadalmi állapotai közötti arányok elvileg a helyzeti társadalmi erők közötti arányokat tükrözik.

Máshol (Farkas 2011: 180–183) mi a társadalmi erőt nem reflexív értelemben határoztuk meg; ezért a reflexív erőfogalom által jelölt képességet nem nevezzük erőnek, de nevezhetjük – Héthy Lajos és Makó Csaba kifejezését átvéve – érdekérvényesítési képes-

ségnek. Az említett szerzők a reflexív erőfelfogásra támaszkodva vezették be az érdekvényesítési képesség kifejezést, a reflexív értelemben vett erő-, illetve hatalomfogalom „tartalmának megőrzése és az elemzésben való változatlan alkalmazása mellett”. (Héthy–Makó 1978: 161) Felfogásuk szerint az érdekvényesítés aktuális lehetőségét, illetve esélyét alapvetően az úgynevezett érdekvényesítési képesség határozza meg. Ugyanakkor megjegyzi, hogy az érdekvényesítés lehetőségében „benne foglaltatik az a viszonyrendszer is, amely az érdekvényesítés, a tárgyalás folyamatában szereplő összes többi érdekhez, képességhez való kapcsolódást jellemzi”. (I. m.: 170) Ezt a viszonyrendszert azonban nem képezik le fogalmilag, így végül is tisztázatlanul beleolvasztják az érdekvényesítési képesség fogalmába. Az *érdekvényesítési képesség* tehát egyáltalában vett képesség az érdekek érvényesítésére; és a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az érdekvényesítési képességet. Ilyen értelemben az érdekvényesítési képesség fogalma egy fenomenalista fogalom, amely nem feleltethető meg az általunk eddig használt fogalmak egyikével sem. Ugyanazt a magyarázó funkciót, amelyet – fenomenalista fogalomként – a reflexív erőfogalom lenne hivatott betölteni, az intézményes szociológia elméletében tulajdonképpen a társadalmi helyzet fogalma tölti be, de pozitivistá fogalomként, más szempontból közelítve az adott társadalmi jelenséghez.

(A rendi helyzet, a kapcsolatok és egyéb tényezők hatása)

(A rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok hatása) A rendi helyzet fogalmával egy másik tanulmányban foglalkoztunk; az ott meghatározott értelemben *rendi helyzetnek* nevezük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva. A rendi helyzetek fő típusaiként megkülönböztettük a privilegizált, a degradált és a normatívált rendi helyzetet. (Farkas 2013d) A társadalmi helyzet nagyrészt a rendi helyzet meghatározása révén határozza meg az érdekvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. Az előbb hivatkozott helyen említettük, hogy Weber nem látott szoros összefüggést az „osztályhelyzet”, azaz – általánosabb értelemben – a társadalmi helyzet és a rendi helyzet között. (Weber 1967: 247; Weber 1987: 307) Mi azonban más értelemben határoztuk meg a rendi helyzet fogalmát, mint az említett szerző, és ezzel is összefüggésben elvileg a rendi helyzet társadalmi helyzet általi meghatározottságát hangsúlyozzuk.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak; és a rendi helyzet a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben nagyrészt meghatározza az érdekvényesítés mértékét, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak, illetve hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések mennyire átfogóak vagy részlegesek. Ezzel a kérdéssel részletesen e tanulmányban nem foglalkozunk, itt csupán a legjellemzőbb összefüggésekre utalunk. A (külsőleges) hatalommal rendelkező és hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok a rendi helyzet szempontjából általában privilegizált rendi helyzetben vannak. Rájuk kívül a legnagyobb valószínűséggel, illetve a legnagyobb mértékben a támogatott, majd az erős tolerált és a pártolt társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok körében találunk privilegiumokat. Ugyanakkor a legnagyobb valószínűséggel a kiszolgáltatott, illetve ezen túlmenően a korlátozott és a gyenge tolerált társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok kerülnek degradált rendi helyzetbe.

A rendi helyzet a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben nagyrészt meghatározza az érdekvérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotát. Ugyanaz a társadalmi helyzet különböző mértékű aktuális lehetőségeket nyújt az érdekek érvényesítésére és bizonyos társadalmi állapotok elérésére, attól függően, hogy milyen rendi helyzettel jár együtt. Így például a hatalmi vagy a támogatott társadalmi helyzetben lévők privilégiumaik révén jóval nagyobb mértékben érvényesíthetik érdekeiket, mint amilyen mértékben azokat egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszer körülményei között, azaz normatívált rendi helyzetben érvényesíthetnék. Másrészt viszont például a kiszolgáltatott vagy a korlátozott társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok degradált rendi helyzetben jóval kisebb mértékben érvényesíthetik érdekeiket, mint amilyen mértékben azokat egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszer körülményei között, azaz normatívált rendi helyzetben érvényesíthetnék.

A társadalmi helyzet nagyrészt a társadalmi kapcsolatok meghatározása révén határozza meg az érdekvérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. *A társadalmi helyzet nagymértékben meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők körében milyen valószínűséggel alakulhatnak ki társadalmi kapcsolatok; és a társadalmi kapcsolatok a társadalmi helyzettel szoros összefüggésben bizonyos mértékben meghatározzák az érdekvérvényesítés mértékét, illetve az adott egyén (vagy csoport) társadalmi állapotát.*

A hálózatelemzés és a „társadalmi tőke” (mint kapcsolati tőke) elméletének a képviselői azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi javakhoz társadalmi kapcsolatok révén lehet hozzájutni; e felfogás szerint az érdekvérvényesítés mértékét lényegében véve vagy nagyrészt az határozza meg, hogy az adott egyén vagy csoport milyen társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik. Máshol (Farkas 2012a) említettük, hogy nézetünk szerint a hálózatelemzésben (és ehhez hasonlóan a tőkeelméletekben is) tisztázatlan, hogy a társadalmi kapcsolatoknak (relationship) is nevezhető valóságos létezők azonosak a társadalmi viszonyokkal (relation) vagy nem; és ha nem, mi a különbség és milyen összefüggések vannak a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi viszonyok között.

Egy másik tanulmányban mi a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határoztuk meg a társadalmi kapcsolat fogalmát; eszerint a társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatóságos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését. Az egyik szempontból különbséget tettünk a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, a másik szempontból – a laza társadalmi kapcsolatokon belül – különbséget tettünk a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között. Az ott kifejtettek szerint a szoros társadalmi kapcsolatok a belső fedezetű intézmények által létrehozott azonossági társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői; és a szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi egyesülést alkot. A laza társadalmi kapcsolatokat – amelyeket az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe – intézményes társadalmi erkölcs hozza létre; és a laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének összessége társadalmi hálózatot alkot. A laza társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából lehetnek partneri kapcsolatok vagy hűségi kapcsolatok. (Farkas 2013e)

A valóságban a társadalmi viszonyok többnyire, illetve döntően vagy alapvetően általunk úgynevezett külsőleges társadalmi viszonyok. (Farkas 2012b) Adottaknak véve az egyének közötti külsőleges társadalmi viszonyokat, e külsőleges társadalmi viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzet nagyrészt meghatározza azt, hogy a hasonló helyzetben lévők körében, valamint a különböző helyzetben lévők között milyen valószínűséggel jöhetnek létre – az adott egyének által szándékosan létrehozva – azonossági társadalmi viszonyok,

és ily módon szoros társadalmi kapcsolatok. A társadalmi helyzet ezáltal a társadalmi egyesülés létrehozásával összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét; társadalmi egyesülés létrehozása révén ugyanis az adott egyének bizonyos mértékben társadalmi viszonyaikat és társadalmi helyzetüket is megváltoztathatják vagy megváltoztathatnák, és ezáltal nagyobb mértékben érvényesíthetik vagy érvényesíthetnék érdekeiket.

E tanulmányban érdemben nem foglalkozunk a társadalmi egyesülés meghatározó tényezőivel, itt csupán a legjellemzőbb összefüggésekre utalunk. A legvalószínűbb, hogy a hatalmi és a támogatott helyzetben lévők körében, majd az erős tolerált, illetve kisebb mértékben a pártolt helyzetben lévők körében, illetve részben az említett különböző helyzetekben lévők között találunk társadalmi egyesüléseket, azaz azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat. Egy részüknél főleg abból eredően, hogy nagy erővel rendelkeznek, más részüknél viszont főleg a hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő érdekviszonyokból eredően. Mint fentebb említettük, a társadalmi egyesülések természetesen visszahatnak az egyének társadalmi helyzetére, hiszen az adott egyének által létrehozott azonossági társadalmi viszonyok társadalmi helyzetük alkotórészeivé válnak.

A legkisebb valószínűséggel a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének körében, illetve részben ilyen egyének által alkotva találunk társadalmi egyesüléseket, azaz azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat. Amennyiben ugyanis a viszonylag kis erővel rendelkező egyének érdekei ellentétesek a velük szemben hatalommal rendelkező egyének és csoportok érdekeivel, az előbbiek egyesülési kísérletei még inkább ellentétesek az utóbbiak érdekeivel. Tehát a kiszolgáltatott helyzetben lévők, ha egyesült erejük sem lesz jelentős a másik fél erejéhez képest, egyesülési kísérleteikkel csak kiélezi az érdekellentétet, és így önmagukat még hátrányosabb helyzetbe juttatják. Körükben, illetve részben általuk alkotva ugyanakkor azért is kevésbé valószínű az egyesülések kialakulása, ha egyesült erejük esetleg jelentős is lenne, mert a hatalmi helyzetben lévők általában figyelmet fordítanak arra, hogy a kiszolgáltatott helyzetben lévők körében, illetve részben általuk alkotva ne alakulhasson ki egyesülés, mert ez az erőviszonyok jelentős kiegyenlítődsét, esetleg a hatalmi viszony megszűnését is eredményezhetné. Már Marx és Engels rámutatott például arra, hogy „a mesterlegényeket és inasokat, minden kézművességben úgy szervezték, ahogy az a mesterek érdekeinek legjobban megfelelt” (Marx–Engels 1976: 50–51). Azaz – amint azt az idézett szöveg utáni sorokban részletezik – úgy, hogy a különböző mestereknél dolgozó legények között ne alakulhasson ki egyesülés.

Ahogy azt a fentebb már hivatkozott tanulmányban (Farkas 2013e) hangsúlyoztuk, a laza társadalmi kapcsolatokra csak az elmélet engedményes (vagy eklektikus) szintjén lehetünk tekintettel; és ezen a szinten az előző három bekezdésben említett összefüggések a laza társadalmi kapcsolatok kialakulására vonatkozóan is érvényeseknek tekinthetők. Adottaknak véve az egyének közötti külsőleges társadalmi viszonyokat, e külsőleges társadalmi viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzet nagyrészt meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők körében, valamint a különböző helyzetekben lévők között milyen valószínűséggel jöhetnek létre laza (partneri vagy hűségi) társadalmi kapcsolatok. A társadalmi helyzet ezáltal a laza társadalmi kapcsolatokkal összefüggésben határozza meg az érdekérvényesítés mértékét; laza társadalmi kapcsolatok kialakítása révén az adott egyének nagyobb mértékben érvényesíthetik vagy érvényesíthetnék érdekeiket.

Az előbb hivatkozott helyen rámutattunk arra, hogy partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akiknek az érdekei egybeesnek, akik jelentős erővel rendelkeznek egymás vonatkozásában és akik között a tár-

sadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek. Tehát partneri társadalmi kapcsolatok és ilyen kapcsolatokból álló hálózatok főleg a hatalmi helyzetben lévő, a támogatott helyzetben lévő és az erős tolerált helyzetben lévő egyének körein belül és körei között alakulhatnak ki. Hűségi társadalmi kapcsolatok és ilyen kapcsolatokból álló hálózatok hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhatnak ki, amennyiben érdekeik összeegyeztethetőek, ahol a hatalommal rendelkező egyének lesznek a hűdíjazók, a hatalmi függésben lévő egyének a hűdíjasok. Hűségi kapcsolatok tehát főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének és az e kapcsolatoktól függetlenül is pártolt helyzetben lévő egyének között alakulnak ki.

Mint említettük, társadalmi kapcsolatok kialakítására főleg a jelentős társadalmi erő, különösen a hatalmi helyzet nyújt aktuális lehetőséget. Ezzel magyarázható például az a jelenség, hogy ha egy egyén meghatározott területen hatalmi helyzetbe jut, tartósan képes megőrizni előnyös társadalmi helyzetét. Például ha egy egyént kineveznek valamilyen jelentős vezetői beosztásba, a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy innen rendszerint nehéz elmozdítani; inkább felfelé jut a beosztások ranglétráján, mint lefelé, még akkor is, ha személyes képességei ezt nem indokolják. Idővel ugyanis olyan társadalmi kapcsolatokra tehet szert különböző szolgálatok nyújtása révén, amelyek megerősítik beosztásában vagy fentebb juttatják a ranglétrán.

(A személyes és kulturális tényezők esetleges hatása) A társadalmi élet szféráját ideáltipikusan szemlélve, a társadalmi helyzet, és e helyzettel szorosan összefüggő létezők képezik az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározó tényezőit. Valójában azonban olyan személyes és kulturális létezők is hatással lehetnek az érdekérvényesítés mértékére és a társadalmi állapotra, főleg az érdekérvényesítési képességen keresztül, amelyek nem társadalmi természetűek, nem sorolhatók a társadalmi helyzet fogalmába és viszonylag függetlenek az adott társadalmi helyzettől. A szóban forgó személyes és kulturális tényezők hatását csak az – intézményes szemléletmódot képviselő – elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe, és e tényezőkkel mi csak röviden foglalkozunk.

Az érdekérvényesítési képességet bizonyos mértékben meghatározza az egyén *általános tudása*, amely egyáltalán lehetővé teszi számára a társadalmi viszonyok és körülmények közt történő tájékozódást és racionális cselekvést. Ezt az általános tudást nem társadalmi képességeként értelmezzük, mert megismerő funkcióját elvileg bármilyen társadalmi intézmények és bármilyen társadalmi viszonyok közt betöltheti. Így megkülönböztethetjük például egyfelől az alkalmazott szaktudását, amely személyes társadalmi képességként aktuálisan lehetővé teheti számára, hogy befolyást gyakoroljon vezetője döntéseire (vö.: Farkas 2011: 158–161); másfelől az alkalmazott általánosabb tudását, amely lehetővé teheti számára, hogy felismerje az adott munkahelyi szervezeten belüli társadalmi helyzetét, és ezen belül azt, hogy szaktudására milyen mértékben van szüksége vezetőjének, következésképpen meddig mehet el mondjuk béremelési követeléseiben.

Azonban nemcsak a szubjektum általános tudása, hanem a társadalmi folyamat más résztvevőinek az általános tudása is hatással lehet a szubjektum érdekérvényesítési képességére. Az egyének általában kedvező kép kialakítására törekszenek saját társadalmi helyzetükről, például társadalmi képességeikről, a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő viszonyaikról, illetve kapcsolataikról stb. Ennek eredményeként esetenként az előnyös társadalmi helyzet látszata is elegendő lehet az érdekek megfelelő érvényesítéséhez, amennyiben a társadalmi folyamat más résztvevői ehhez a – valójában nem létező – társadalmi helyzethez igazodva cselekszenek. Ennek legszélsőségesebb megnyilvánulási

formája a szélhámosság, de kevésbé nyilvánvaló eseteivel is találkozhatunk. Például magas beosztású vezetők titkárnőinek esetleg hajlamosak vagyunk olyan társadalmi képességeket és erőket tulajdonítani, amelyekkel valójában nem rendelkeznek. Az ilyen látszat azonban általában csak addig tartható fenn, amíg nincs szükség arra, hogy folyamatos kölcsönhatás alakuljon ki a társadalmi folyamat különböző résztvevői között. Ennek eredményeképpen ugyanis a résztvevők kielégítően hű képet kaphatnak a tényleges társadalmi viszonyokról és társadalmi helyzetekről.

A társadalmi helyzet határán helyezkedik el az a kérdés, hogy egy adott egyén vagy csoport érdekei és érdekérvényesítési törekvései milyen viszonyban vannak más egyének és csoportok személyes, illetve közösségi értékeivel és érzelmeivel. A valóságban érdekeik érvényesítésében is támogathatnak vagy hátráltathatnak egy adott egyént mások személyes értékek vagy érzelmek (pl. igazságosság, méltányosság, együttérzés, bosszúvágy, irigység) által indítatva is. Azonban esetenként az ilyen irányú érdekmotivált cselekvések is értékmotivált vagy érzelmmotivált cselekvések álrüháiban jelennek meg, legalábbis amennyiben támogatásról van szó.

Az érdekérvényesítés mértékét a cselekvő egyén motívumai oldaláról is befolyásolják a fent említett személyes motívumok. Az egyén személyes motívumai korlátozhatják azoknak az érdekeknek, illetve az érdekek azon összetevőinek a megvalósítását is, amelyeket az adott egyén képes lenne megvalósítani. Például az egyén lemondhat érdekei részbeni érvényesítéséről közösségi erkölcsi megfontolásokból, más egyénnel vagy csoportokkal szembeni kötelességtudat alapján, amennyiben saját érdekeinek az érvényesítése méltánytalanul érintene negatívan másokat.

Az érdekérvényesítés mértékét esetenként a véletlen is jelentős mértékben befolyásolhatja. Azonban hajlamosak lehetünk a véletlennek tulajdonítani akkor is az érdekek megfelelő, jó vagy kiváló mértékű érvényesülését, ha azt valójában társadalmi tényezők határozták, illetve határozzák meg, amennyiben nem látjuk át a társadalmi helyzet, és e helyzettel szorosan összefüggő más tényezők meghatározó hatását. A véletlenre való hivatkozás szolgálhatja a valóságos meghatározó tényezők leplezését is; például az érdekek jó vagy kiváló érvényesítésének az olyan nyilvános indoklása, amely szerint az adott egyén „jókor volt jó helyen”, gyakran az érdemtelenül megszerzett helyzetek és/vagy javak megszerzését valójában meghatározó tényezők leplezését szolgálja.

IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006: Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227–252.
- Angelusz Róbert (szerk.) 1999: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre 1986: The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Burt, Ronald S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, James S. 1994: Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 99–127.

- Davis, Kingsley – Wilbert E. Moore 1999: A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10–23.
- Erickson, Bonnie H. 1988: The Relational Basis of Attitudes. In: Barry Wellman – Stephen D. Berkowitz (eds.): *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 99–121.
- Erickson, Bonnie H. 2001: Good Networks and Good Jobs: The Value of Social Capital to Employers and Employees. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 127–158.
- Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2010b: A társadalmi struktúra, alakulat és a duális politikai rendszer. *Valóság*, 53 (5): 1–24.
- Farkas Zoltán 2011: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Farkas Zoltán 2012a: A társadalmi viszony fogalmának értelmezései. In: Illésné Kovács Mária (szerk.): *Docere et movere. Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 193–207.
- Farkas Zoltán 2012b: Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás*, 30 (4): 324–342.
- Farkas Zoltán 2013a: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot. *Valóság* (megjelenés alatt).
- Farkas Zoltán 2013b: A társadalmi helyzet fogalmának értelmezései. *Társadalomkutatás*, 31 (2) (megjelenés alatt).
- Farkas Zoltán 2013c: A társadalmi viszonyok következményei, elfogadása és legitimitása. *Szellem és Tudomány*, 4 (1): 5–25.
- Farkas Zoltán 2013d: A rendi helyzet fogalma és típusai. (Kézirat.)
- Farkas Zoltán 2013e: A társadalmi kapcsolat fogalma és típusai. (Kézirat.)
- Flap, Henk D. – Ed Boxman 2001: Getting Started: The Influence of Social Capital on the Start of the Occupational Career. In: Nan Lin – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.): *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter, 159–181.
- Flap, Henk D. – Nan D. De Graaf 1998: Társadalmi tőke és megszerzett társadalmi státusz. In: Lengyel György – Szántó Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó, 129–151.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Illésné Kovács Mária (szerk.) 2012: *Docere et movere. Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Knoke, David – James H. Kuklinski 1982: *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
- Kovách Imre (szerk.) 2006: *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1994: *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó.
- Lengyel György – Szántó Zoltán 1998: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó.
- Lin, Nan – Karen Cook – Ronald S. Burt (ed.) 2001: *Social Capital. Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lin, Nan 1999: Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25: 467–487.
- Lin, Nan 2001: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet.
- Némédi Dénes (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45).
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962a: *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962b: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper and Row Publishers, 45–275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némédi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5–37.
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. New York: Free Press.
- Pattison, Philippa 1994: Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 79–109.
- Richardson, John G. 1986 (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.

- Róbert Péter 2000a: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Róbert Péter 2000b: A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státusmegszerzés folyamatában. In: *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 84–113.
- Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz 1994: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Wasserman, Stanley – Katherine Faust 1994: *Social Network Analysis. Methods and Applications*. New York: Cambridge University Press.
- Weber, Max 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wellman, Barry – Stephen D. Berkowitz (eds.) 1988: *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

JEGYZETEK

1	A személyes és az instrumentális jutalmak megkülönböztetéséről lásd: Farkas 2010a: 255–257.	2	Az adott tanulmány megjelenéséig a rendi helyzet fogalmáról és típusairól röviden lásd: Farkas 2010b: 6–8.

A kényszeres nyelvcsere ellen

„... kis nép nemzeti és szellemi önállóságára
mi sem veszedelmesebb, mint ha egyetlen külföldi kultúra
egyoldalú uralma alá kerül...”

Kleblsberg [13]

(A szomorú tény) Az Európai Unióban angol nyelven alkotott műszaki szabványokat Magyarországon fordítás nélkül, azaz angol nyelven tették hivatalossá. Ez egy fából vas-
karika: az angol nyelvű magyar szabvány, mely ellen szól jelen dolgozatom.

Ezt csak velünk lehetett megtenni! Elképzelhetetlennek tartom azt, hogy Franciaországban angol nyelven, vagy Angliában német nyelven vezessenek be szabványokat.

(A feladat hatalmas) A „szabványgyár” örült ütemben termel:

„... az ISO működése megkezdése óta, ... több mint 18 500 nemzetközi szabványt adott ki; a CEN mintegy 14 134 saját szabványt tart számon, amelyek száma évente közel 1100 kiadott dokumentummal bővül ...” [11]

„A szakmai munka jelenleg ... 20 munkacsoportjában folyik, két tanácsadó és egy koordináló testület közreműködésével.” [11]

„...ma a világ különféle szabványügyi szervezeteiben terminológiafejlesztő tevékenység több mint 2000 munkacsoportban folyik.” [11]

A mérnöknek dolgozni, szakismeretét karban tartani kell, emellett szakfordítói szinten követni az előbbi követhetlent.

(Meg lehet ezt tenni?) Nem hivatalos nyelv az EU-ban a magyar nyelv? De, az!

Mit tartalmaz az új Alaptörvényünk?

„(1) Magyarországon a hivatalos nyelv a magyar.

(2) Magyarország védi a magyar nyelvet.” [14]

Nem Alaptörvény-ellenes az angol nyelvű magyar szabványt? Tényleg így lehet legjobban védeni a magyar nyelvünket?

A magyar nyelv elleni lépést hallgatásával szentesítette a Magyar Tudományos Akadémia, holott azt 1827-ben kifejezetten „a hazai nyelv művelésére” alapították eleink. [3]

Az MTA elvégzi ma az alapfeladatát?

Megalázó kirekesztésünket, egyértelmű versenyhátrányunkat a Versenyhivatal sem kifogásolta. Az érdekvédelmükre létrehozott Magyar Mérnöki Kamara halovány lépései valószínűen el sem jutottak a döntéshozókig.

(Az előzmény és a módszer) Hasonló tartalmú dolgozatot a magyar mérnökök védelme céljából már írtam, mely megtalálható az [1]-ben. Jelen írásomban a témát a *Magyar Nyelvőr* (<http://nyelvor.c3.hu/nyr.htm>) – a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Magyar Nyelvi Bizottságának lapja – cikkeiből vett idézetek felhasználásával fogalmaztam meg. Ezekből úgy tűnik, hogy az MTA-n belül is vannak, akik érzik és jelzik a bajt, de nem tudok arról semmit, hogy az MTA felemelte volna szavát a nyilvánvaló nyelvrontás ellen.

(Az alapállásom) „Magyarország évezredes fennmaradását a latin, illetve a német nyelvű kultúrákkal való közvetlen kommunikáció lehetősége is biztosította, miközben arisztokráciánk jobbik fele a francia és kisebb mértékben az angol művelődés közvetítője is volt.” [13]

Kell tudnunk idegen nyelveket. Az idegen nyelvet a középiskolában kellene elsajátítani középszintig, az egyetemre pedig „csak” a szaknyelv maradna.

Másfajta nyelvtudás kell egy turistának vagy egy újságolvasónak, mint egy szabvány alkalmazójának. A magyar bíróságok előtt még a magyar nyelvű szabványok értelmezése is heveny vitákat vált ki, sokszor a szakértők sora feszül egymásnak. Ha így marad, akkor a bíróságon szakértők mellé belépnek a fordítók, akikkel a helyzet alaposan tovább fog bonyolódni.

Ismert tény az, hogy az EU-ban a magyarok tudnak legkevésbé idegen nyelven megszólalni. Manapság sok frissen végzett nem kap diplomát a nyelvvizsga hiánya miatt. Ebben a helyzetben az angol nyelvű szabványanyag kötelezővé tétele a magyar mérnökök zömét rendkívül hátrányos versenyhelyzetbe helyzetbe hozza.

„Az angol hegemoniája antidemokratikus, mert a nyelvek hierarchikus struktúráját, társadalmi egyenlőtlenségét és diszkriminációját teremti meg ...” [13]

„A magyar anyanyelvűek a szabványosítással összefüggésben az interneten hozzáférhetővé tett ismeretek feldolgozása, elsajátítása során idegen nyelvet kénytelenek használni, így nyelvi hátrányban vannak azokkal szemben, akik ezekhez az információkhoz saját anyanyelvükön juthatnak hozzá.” [11]

Ha ez így marad, akkor a mérnököknek alapszakmája mellett angol szakfordítói képességekkel is kell rendelkeznie, mely más szakmánál nem alapkövetelmény. Ez egyértelműen negatív diszkrimináció!

(A baj még nagyobb!) „Ha szakmai kérdésekről megfelelő magyar szókinccs hiányában csak angolul tudunk majd egymással tárgyalni..., akkor féltő, hogy nyelvünk elveszíti fejlődőképességét s ennek következtében előbb-utóbb elsatnyul, s alkalmatlanná válik a kommunikációra.” [9]

„... UNESCO irányelv felhívja a figyelmet arra, hogy ha egy nyelv szaknyelvi terminológiája az egyes tárgykörökben nem vagy túlságosan lassan fejlődik ki, megeshet, hogy a mai gyors technikai fejlődés mellett egy idő után az adott nyelven egyes szakterületek kapcsán érdemi kommunikáció már nem valósítható meg (azaz funkcionális nyelvvesztés következhet be), és ez akár az egynyelvű közösségek tudományos és gazdasági fejlődésből való kizáródásához is vezethet” [11]

(Egy 10 évvel ezelőtti segélykiáltás. Újra kell kezdeni a nyelvújítást?) „A kívülállók úgy látják, a magyar nyelvtudomány most is hasonló feladatok előtt áll, mint a reformkorban. Az új tudományágak szakszókinccse erősen elangolosodott, s a nagy tömegben megjelenő technikai újdonosságok jó részére sincsenek magyar szavak.” [6]

„... én úgy vélem, immár itt az ideje egy új szakmai nyelvújításnak.” [6]

Pedig ekkor még szó sem volt angol nyelvű szabványok itthoni kötelező tételéről!

„Kell küzdeni a szókinccs és a külső környezet elangolosodása ellen is, mert az idegen szavak, szövegek áradata rontja az emberek nagy részének közérzetét, s gyakran gátja a megértésnek.” [6]

„...minden szakma, tudományág saját maga kell, hogy megbirkózzon az őt fenyegető elangolosodás veszélyével.” [6]

„... a magyar nyelvvel formális keretben foglalkozó doktoranduszok, kutatók „úgy érzik, munkájuk olyan korlátozott körben kelt csak visszhangot idehaza, hogy műveiket nem is érdemes magyarul közzétenni. E tekintetben újabban már a magyar nyelvészeti

tárgyú doktori disszertációkat is gyakran angolul írják, hiszen nemzetközi olvasóközönsegiük jóval nagyobb, mint az itthoni – tehát lassan azokhoz az állapotokhoz térünk vissza a felsőoktatásban, amelyeken Széchenyi változtatni akart...” [6]

(Semmissé tesszük a magyar nyelvújítók munkáját?) „A nyelvújítás – amely a XVIII. század végétől mintegy száz évig tartott, de amely teljes intenzitással a XIX. század első felében fejtette ki hatását – mint ismeretes, páratlan tett volt nyelvünk életében.” [8]

„Nádasdy Ádám: »ha a nyelvújítás korában nem történik ez a romantikus fordulat, hogy térjünk vissza a parasztok nyelvéhez (hiszen a magyart ők használták), tehát hogy térjünk vissza, ne Bécs felé, hanem Debrecen felé, vagy Kolozsvár felé, szóval Nyugatról kelet felé, mindenesetre – akkor most elképzelhető, hogy ez nagyrészt német nyelvű ország volna...”

Ma is volnának, nyilván vidéken, akik ezt az érdekes, egzotikus magyar nyelvet beszélnék. Kötelező volna az iskolában is, biztos mindenki nagyon nyüglődne vele, mert nehéz, de egyébként német nyelvű ország lehetnénk, aminek rettentő nagy előnyei lennének» [9] (?)

„... az egyes területek szakemberei vállalták magukra – természetesen a nyelvészek segítségével – az illető szakszókincs megalkotását. Szinte minden tudományágnak, szaknak megvolt az irányítója, felelőse (Benkő Ferenc: ásványtan, Benyák Bernát: filozófia, Bugát Pál: orvostudomány, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály: növénytan, Dugonics András: matematika, Kováts Mihály: kémia, Pápay Sámuel: irodalomtudomány, Pete Ferenc: gazdaságtudomány, Révai Miklós: nyelvtudomány, Szekér Joachim: haditudományok).” [8]

Bízom abban, hogy a magyar nyelvészek, a mérnökök, és egyéb szakemberek ismét össze tudnak fogni!

(Miért kell magyar szaknyelv? Hogyan változik a szaknyelv?) „... a szaknyelvek azért kiemelt fontosságúak, mert az új ismeretek nagy része nem a konyhanyelvek vagy a hétköznapi szokványos csevegés, hanem a tudományok területén születik. Hozzájuk kötődik tehát az új fogalmak nyelvi megjelenítése (a fogalmi kódolás), valamint – a társadalom korszerűsödése szempontjából nélkülözhetetlen – új ismeretek, új tudás továbbadásának lehetősége és feladata is: továbbadni ugyanis csak azt lehet, ami van, s csak az tudja továbbadni, aki az ismeret, a friss tudás birtokában van.” [12]

„... szaknyelvek nélkül semmilyen innováció létrehozása vagy átvétele, illetve felhasználása nem lehetséges. Innováció nélkül pedig nincs fejlődés.” [4]

„A köznyelvben nem lehet kifejezni azt, ami egyedül a szaknyelvben lehetséges.” [4]

„Az, aki nem sajátítja el a megfelelő szaknyelvet, az adott szakmai közösség határain és végső soron a civilizációs világon kívül marad.” [7]

„... tudatosítani kell azt, hogy semmilyen tudás elsajátítása sem lehetséges a meghatározott szaknyelv elsajátítása nélkül.” [7]

„... előfordulhat, s elő is fordul, hogy eltávolodunk, el is szakadunk attól a nyelvtől, melyet a szüleinktől tanultunk ...” [5]

„... sokan mennyire nem tudják, nem érzik, nem látják, milyen sok az, ami nekik eleve adva van, az az anyanyelvi (és művelődési és létérzési) »oxigén«, s mennyire nem hiszik, hogy elveszíthetik, talán, mert nem sejtik, hogy vele mit veszíthetnek. S hogy nincs is messze, amit még nem látnak.” [5]

„Ha szakmai kérdésekről megfelelő magyar szókincs hiányában csak angolul tudunk majd egymással tárgyalni [...], akkor féltő, hogy nyelvünk elveszíti fejlődőképességét s ennek következtében előbb-utóbb elsatnyul, s alkalmatlanná válik a kommunikációra.” [12]

Az angol nyelvű magyar szabvány a magyar szaknyelv gyilkosa.

(*A nyelvek versenye*) „... minden nyelv annyit ér, amennyit beszélői érnek ...” [9]
 „... csak gazdaságilag és kulturálisan sikeres közösségek nyelve sikeres ...” [9] Nos, jelenleg sajnos mi nem ezek közé tartozunk.

„Mert a magyar nyelv de iure egyenlő ugyan a többi uniós nyelvvel, s ez feltétlenül pozitív üzenet, de facto azonban nem egyenlő a többivel ...” [9]

„... bátran kijelenthetjük, hogy akié ... a meghatározó technológia és a piac döntő része, annak a nyelve uralkodik.” [9]

„Ezért világnyelvre korunknak az angol, s ezért terjed egyre inkább az angolnak az észak-amerikai (USA) változata. Azt is tapasztalatból tudjuk, hogy a nyelvi kapcsolatok nem szoktak kiegyensúlyozottak lenni: az egyoldalú kétnyelvűség a tipikus.” [9]

(*Három csapás a magyar nyelvre, amely sajnos a nyelvcsere, a magyarból angolra váltás irányába hat*)

1. Trianon

„A magyar nyelv Trianon óta összességében presztízseiből is sokat veszített: „a magyar minden környező országban alárendelt státusú és alacsony presztízsu nyelv, használatát csak alacsonyabb szinten tartják természetesnek” [9]

„... kritikus helyzetben – mert a nyelvváltás állapotában, illetőleg annak közelében – van a még kétnyelvű moldvai csángók nagy része, a kárpát-medencei szórványmagarság és az emigráns magyarok jelentős része, de hosszabb távon a ma még magyardomináns kisebbségi magyar nyelvű közösségek is fokozatosan ebbe a helyzetbe kerülhetnek.” [9]

„... kisebbségi magyar nyelv helyzetéről: „a korábbi presztízis negatív értékelésbe, elmarasztalásba, megbélyegzésbe csap át, a nyelvre is kihat a szomszéd népek történeti tudatának magyarellenessége, a hátrányos megkülönböztetés, a tiltás, a megfélemlítés és a megalázás miatt az anyanyelvi beszélők nyelvi hűsége is meginog.” [9] A mai EU nem kedveli a nemzeteket, nem fogja kedvelni a nemzeti nyelveket sem.

A „csodálatos” nyelvi jövőképünk:

nemzeti nyelv → kisebbségi nyelv → szórvány nyelv → lecserélendő nyelv!

2. Csatlakozás az EU-hoz

„... a holnapi egyesült Európában a mai kis népek „nemzeti kisebbségek”- ké válhatnak ...” [5]

Az EU-ba való belépésünk vajon nem vezet-e „a magyar nyelv leértékelődéséhez”? „Vajon nem fogja-e ez a helyzet a magyar szülőket arra ösztönözni, hogy gyermekeiket angol tannyelvű iskolába írássák? Nem fog-e megismétlődni, amit ma Erdélyben, Szlovákiában, Szerbiában tapasztalunk? Nem gondolják-e majd a szülők, hogy a gyerek a magyart úgyis megtanulja otthon meg az utcán; az szolgálja az érdekét, ha az angolt is anyanyelvi szinten sajátítja el angol iskolában? Az évtizedek múlásával vajon nem kell-e majd Magyarország határain belül is azzal szembenéznünk, hogy a fiatalok egyre nagyobb százaléka angoldomináns kétnyelvű akik, mivel bizonyos rétegeit nem ismerik a magyarnak, egyre szívesebben szólalnak meg angolul? De nemcsak az Európai Unióban való érvényesülés lehetősége ösztönözheti a szülőket gyerekeik angol nyelvű iskoláztatására. Jól tudjuk, hogy a munkaerő piaci értékét világszerte növeli, ha tud angolul. Az angol a tudományos pályán, sőt bármiféle értelmiségi pályán is nélkülözhetetlen, hiszen az elérhető információk többsége angol nyelvű” [9]

„Az EU-csatlakozás a magyar nyelvterületen is az angol nyelv szerepének nagyfokú növekedését, hatásának felgyorsulását és tömegesedését hozza. Az angol veszi át egyre inkább azt a szerepet, sőt annál többet is, amelyet a magyar történelemben korábban a latin és a német játszott. Az angol hatás azonban intenzívebb, szélesebb körű, gyorsabb

és tömegesebb lesz, mint az említett két nyelvé volt. S az angol hatás legerőteljesebben a szaknyelvekben jelentkezik. Axióma, hogy a nyelvek a szaknyelvekkel válnak teljessé. Azok nélkül nincsen magas teljesítőképességű, versenyképes nyelv.” [9]

3. Az angol nyelvű magyar szabványok bevezetése

Nyelvünk nagy területét – a szaknyelvet – önként átadtuk az angolnak, mintha az ország egy területét adtuk volna önként át egy idegen országnak. Ez a nyelvi Trianon.

(Volt már példa a nyelvek számának erőből való csökkentésére, pl. Franciaországban)
A mai Franciaországban egykor sok tájnyelv létezett, egyáltalán nem volt egyértelmű a francia nyelv általános elfogadottsága.

„... 1790 és 1793 között például az alkotmányozó nemzetgyűlés dekrétumait rendszeresen lefordították a regionális nyelvekre ...”

De „... a Konvent tagjai (pl. Barère, Grégoire apát) mindent elkövettek annak érdekében, hogy a régi, feudális rendszer tagoltságát és az emberek közötti egyenlőtlenséget jelképező tájnyelveket megsemmisítsék, és helyükbe az »egy és oszthatatlan köztársaságban« mindenütt a francia nyelv lépjen.” [10]

„Eleinte csak a kétnyelvűség kezdett terjedni, majd később egyre inkább háttérbe szorultak a nyelvjáráások.” [10]

Egy francia akadémikus szerint: „A regionális nyelvek [= a franciaországi nem francia, a helyi nyelvek – R. M.] veszélyt jelentenek a francia nyelv számára.” [10]

„A 20. század folyamán az írott, majd később az elektronikus sajtó terjedése további döntő egységesítő tényezőként jelentkezett.” [10]

„Pompidou elnök azonban még 1976-ban is azt mondta, hogy »az Európában meghatározó szerepre hivatott Franciaországban nincs helye a regionális nyelveknek.«” [10]

Elérték, amit akartak. Az élet azonban kezdi az egynyelvűségüket felülírni. A bevándorlók nagy száma kezdi visszaalakítani a többnyelvűséget. Nehogy megismétlődjön ugyanez a jelenség a mai EU-ban!

(Hogyan védekeznek a „nagy” nyelvek?) „Az európai közösség azonban várhatóan nem egynyelvű lesz, s az angolnak valószínűleg nem jut egyeduralgó szerep. Ellene szegül e tendenciának nemcsak a francia, hanem a nemzeti kultúrákkal erős gyökérezettel összefonódott sok másféle nemzet is, amelynek szinte mindegyike veszélyeztetve érzi magát bármiféle nyelvi hegemoniától.

A »közös« nyelv eszméje sok helyütt idéz fel birodalmi emlékeket, II. József császár germanizáló törekvéseitől kezdve egészen a szovjet érdekszférában általánosan kötelező orosz nyelvtanulásig.

A nyelvvédelem mögött sokszor nemzetféltség, az imperiális hódítás és elnyomás gyűlölete húzódik meg ...” [13]

„Finnországban az EU csatlakozás után hamarosan létrehozták a Miniszterelnöki Hivatal mellett a nyelvápolási-nyelvfejlesztési bizottságot, amelynek feladata, hogy a finn nyelvre zúduló idegen nyelvű terminológia finn megfelelőire javaslatot tegyen, s elősegítse azok elterjesztését.” [9]

„... az 1966-ban megalakult és közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó »A francia nyelv védelmének és terjesztésének legfelső bizottsága« ...” [10]

„A Toubon-féle ... nyelvtörvény ... Franciaországban hangsúlyozta azt a demokratikus alapelveket, hogy minden francia polgárnak joga van arra, hogy saját nyelvén jusson ismeretekhez, és tovább erősítette vagy felébresztette a franciákban az anyanyelvi öntudatot, a nyelvhez való kötődést.” [10]

„...a skandináv országok (angolul jól beszélő lakosságokról van szó) nyelvi ügyekben kompetens bizottsága fontosnak tartotta nemrég kinyilvánítani »az anyanyelv megőrzésének és fejlesztésének jogá«-hoz való ragaszkodását, ugyanis a fejlesztés nélküli megőrzés egyenlő volna a múzeumba zárással, az pedig előbb-utóbb a mindennapos használatból való kivonással, azaz a róla való lemondással...” [12]

„A Holland Nyelvi Unió (Hollandia, Belgium flamand része és Suriname) nyilatkozatában úgy fogalmazott: a hollandnak feltétlenül »teljes értékű nyelvnek kell maradnia ...«” [12]

„... igaz is az, hogy az angolok (és újabban az amerikaiak is) az utóbbi évtizedben nagy összegeket fektettek be nyelvük terjesztésébe világszerte. Ezt azonban egyre inkább megteszi a »nagy« nyelveket beszélő többi ország is, s így nemcsak a British Council, hanem mindinkább a Goethe-Institut, Budapesten az Istituto Italiano, vagy a Institut Français is nagy összegeket áldoz nyelvtanításra, s így az adott nemzeti kultúra terjesztésére. Ebben ugyanis a nemzetközi kereskedelmi, politikai és kulturális befolyás hamar megtérülő eszközét látják, s egyszersmind az angol ellensúlyozásának egyedül járható útját is.” [13]

„Ahogyan az amerikanizáció Európában és világszerte előrehalad, úgy nő egyes csoportok anglofóbiája, s úgy nő az igyekezet a nemzeti művelődési hagyományok, kivált a nemzeti nyelv – akár drasztikus – védelmére.” [13]

„A francia nyelv franciaországi védelmével kapcsolatosan még egy érdekes momentum érdemel említést. Elismert francia kultúrszemélyiségek, akadémikusok ..., írók, nyelvészek ... részvételével 1999 óta működik Franciaországban »Az angol talpnyalás Akadémiája« (*L'Académie de la Carpette anglaise*), amely egyfajta »citromdíjként« minden évben kiosztja a »polgári méltatlanság« díjat (*indignité civique*).” [10]

(*Mit lehet tenni?*) „Valami olyasmit jelent a többnyelvűség a tudományban, mint a biodiverzitás az élővilágban.” [9]

„A mostani századfordulón például van esélyünk, de szükség is arra, hogy minden nyelvi hegemonizmust nyíltan elutasítsunk, s anyanyelvünk védelmét és megtartását bűntudat nélkül vállaljuk.” [5]

„A korlátozatlan használat minden nyelv fejlődésének legfontosabb feltétele s fennmaradásának legfőbb biztosítója.” [9]

„... az anyanyelvi nyelvhasználati szinterek számának csökkenése (funkcionális visszaszorulás), amely mindig a nyelvváltás irányába való elmozdulást jelenti.” [9]

„A használati visszaszorulást bizonyos anyanyelvi regisztereknek, a kifejezőképesség bizonyos elemeinek a sorvadása követi (szerkezeti redukálódás). Ez pedig az adott nyelv teljesítőképességének zsugorodását, tehát versenyképességének a csökkenését vonja maga után. Ez a nyelvi leépülésnek (töredezésnek, erózióknak) nevezhető folyamat a nem kiegyensúlyozott kétnyelvűség következményeként alakul ki, s előbb-utóbb a gyengébb helyzetben lévő nyelv teljesítőképességének csökkenéséhez vezethet. Ha tehát egy nyelvközösség ilyen körülmények között válik kétnyelvűvé, akkor eredeti nyelve a jövő szempontjából hosszú távon kritikus helyzetbe, a nyelvváltás közelébe kerülhet.” [9]

„... az értelmiségi elitnek döntenie kell arról, hogy az anyanyelvvél való tudatos tördés több évszázados értelmiségi hagyományát a mai kor igényeinek megfelelő, tehát korszerűsített formában követni kívánja-e vagy sem.” [9]

„Látható, hogy a cél a tudományban a kétnyelvűség, anyanyelvi dominanciával, a természettudományokban is kiegyenlített kétnyelvűséggel. Az angolt tehát nem az anyanyelv helyett, hanem mellette akarják használni.” [12]

„... hosszabb távon ezek a nyelvek és kultúrák csak akkor maradhatnak verseny-

képesek saját belső piacukon is, ha megfelelő támogatást kapnak saját közösségüktől, kormányaiktól, a kultúra- és tudományirányítás különböző tényezőitől. Ha tehát a kis nyelvek közösségei nem tesznek tudatosan semmit sem anyanyelvük fejlesztése, belső nyelvhasználati színtereinek megtartása érdekében, kockázatot vállalnak – akár tudják, akár nem.” [12]

Kérem, támogassák minden lehetséges eszközükkel az angol szabványok magyarra fordítását, ahogyan nemzeti nyelvére fordította azokat az országok zöme.

A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

[1]

http://www.mernokkapu.hu/fileok//Nyelvi_gyarmatositas.pdf
Nyelvi gyarmatosítás

[3]

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5090>
1827. évi XI. törvénycikk
a hazai nyelv művelésére föllálandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról

[4]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1261/126123.htm>
Banczerowski Janusz: Szaknyelvek és szakmai gondolkodás – nyelvészeti, glottadidaktikai és translatorikai implikációk
Varsó, 2001. november 16–17.

[5]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1263/126303.pdf>
Ágoston Mihály: Anyanyelvtudatunk a mostani századfordulón

[6]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1263/126304.pdf>
Grétsy László: A szaknyelvek megújításáért

[7]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1273/127302.pdf>
Banczerowski Janusz: A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben

[8]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1273/127311.pdf>
Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás.

[9]

<http://nyelvor.c3.hu/period/1291/129102.pdf>
Kiss Jenő: A magyar nyelv és az Európai Unió

[10]

<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1341/134101.pdf>
Bárdosi Vilmos: Globalizáció, Európa és nyelv. A francia példa

[11]

<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1353/135302.pdf>
Bölcskei Andrea: A szabványügy és a magyar nyelv: a szabványosítás online forrásai az információszerzés, a terminológiai munka és az oktatás szolgálatában

[12]

<http://www.matud.iif.hu/09jan/13.html>

Kiss Jenő akadémikus: Tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit

[13]

<http://www.matud.iif.hu/04aug/03.html>

Frank Tibor: Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás

[14]

<http://www.kormany.hu/download/0/d9/30000/Alapt%C3%B6rv%C3%A9ny.pdf>

Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata (kulturális és szabadidő-eltöltési szokások)¹

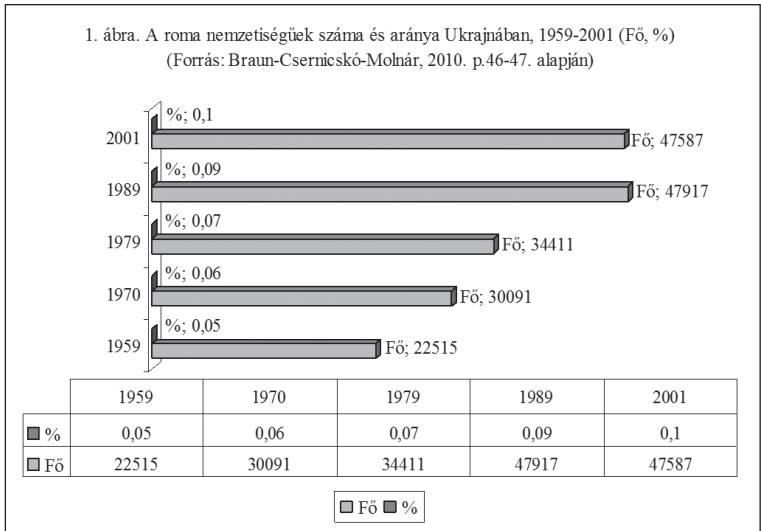
(*A kárpátaljai romák helyzete*) Ukrajnában az első népszámlálás 2001 decemberében zajlott.² Ennek végleges eredményei 2003. január 18-án kerültek napvilágra. Adatai szerint Ukrajna lakossága 48 millió 240 ezer főtt tett ki (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 45.), és az ország területén több mint 130 nemzetiség és népcsoport lakott (Dupka–Zubánics, évszám nélkül). Az összlakosság 0,1%-a (47 587 fő) vallotta magát roma nemzetiségűnek (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 45.) (1. táblázat).³

I. táblázat. Ukrajna lakosságának nemzetiségi összetétele, 2001 (Fő, %)

Nemzetiségek	Fő	%
Ukrán	37 541 693	77,82
Orosz	8 334 141	17,28
Belorusz	275 763	0,57
Moldáv	258 619	0,54
Krími tatár	248 193	0,51
Bolgár	204 574	0,42
Magyar	156 566	0,32
Román	150 989	0,31
Lengyel	144 130	0,30
Zsidó	103 591	0,21
Örmény	99 894	0,21
Görög	91 548	0,19
Tatár	73 304	0,15
Roma (Cigány)	47 587	0,10
Azerbajdzsán	45 176	0,09
Grúz	34 199	0,07
Német	33 302	0,07
Gagauz	31 923	0,07
Koreai	12 711	0,03
Üzbég	12 353	0,03
Csuvas	10 593	0,02
Szlovák	6397	0,01
Egyéb	323 656	0,67
Összesen	48 240 902	100

Forrás: Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 46–47. alapján

A romák lélekszáma az 1989-es szovjet népszámlálás adataihoz képest némileg csökkent (330 fővel),⁴ ám arányuk az összlakosság jelentős visszaesése következtében tovább emelkedett (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 45.) (1. ábra).

A romák mintegy 44,69%-nak (21 266 fő) anyanyelve a cigány nyelv (annak valamelyik változata), annak ellenére, hogy nyelvüket nem védi a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája⁵ Az ukrainai roma nemzetiségű lakosok 21,1%-a ukrán, 13,4%-a orosz és 20,8%-a egyéb anyanyelvű (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 47–48.; 2010a, p. 17.) (II. táblázat).

II. táblázat. A roma nemzetiségű lakosság anyanyelv szerinti megoszlása, 2001.

Nemzetiség	Összesen	Nemzetisége és anyanyelve azonos		Nemzetisége és anyanyelve nem azonos					
				Ukrán		Orosz		Egyéb	
	Fő	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Roma	47 587	21 666	44,69	10 039	21,10	6378	13,40	9904	20,81

Forrás: Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 47–48.; 2010a, p. 17. alapján

A roma nemzetiségűek mindössze két ukrainai megyében (1) Kárpátalján (az összlakosság 1,1%-át alkotják) és (2) Odessza megyében (az összlakosság 0,1%-át alkotják) érik el az adott közigazgatási egységen belül a 0,1%-os arányt (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 50.; 2010a, p. 17.).

A III. táblázat adatai mutatják, hogy az első ukrán népszámlálás (2001) 14 004 roma nemzetiségű lakost regisztrált Kárpátalján (1989-ben 12 131 fő volt) (Molnár–Molnár 2005, p. 20; Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal, 2003). Ez azt jelenti, hogy az ukrainai roma nemzetiségű lakosság több mint negyede (29,4%) Kárpátalján él: vagyis ezer ukrainai roma közül 294 kárpátaljai lakos (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 50; 2010a, p. 17.) (III. táblázat).

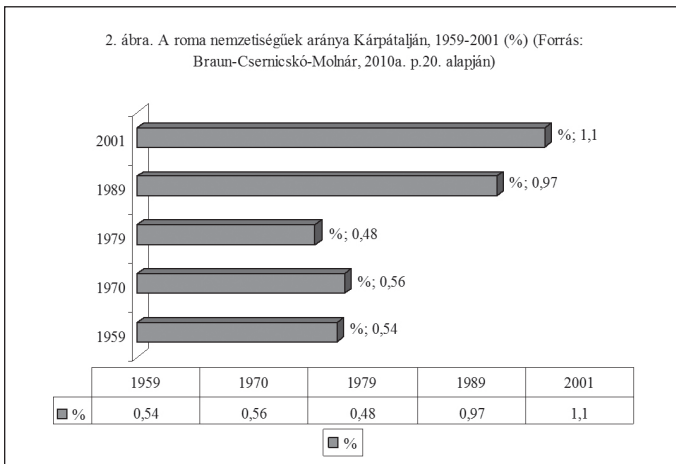
III. táblázat. Kárpátalja nemzetiségi összetétele a 2001-es népszámlálási adatok alapján (Fő, %)

Nemzetiségek	Fő	%
Ukrán	1 010 127	80,5
Magyar	151 516	12,1
Román	32 152	2,6
Orosz	30 993	2,5
Roma (cigány)	14 004	1,1
Szlovák	5 695	0,5
Német	3 582	0,3
Belorusz	1 540	0,1
Egyéb	5 005	0,4
Összesen	1 254 614	100

Forrás: Molnár–Molnár 2005, p. 20.; Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 50.; Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal, 2003 alapján

Kárpátalja népességének egyik legalapvetőbb vonása a soknemzetiségűség. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a megyében több mint 100 nemzetiséget vettek számba, ugyanakkor közülük csak nyolc aránya haladta meg az össznépességén belüli 0,1%-ot (III. táblázat). A roma nemzetiségű lakosok, a teljes népességen belüli 1,1%-os arányukkal az ötödik legszámosabb kárpátaljai közösséget alkotják (III. táblázat).⁶ A városok közül Beregszász városán belül vannak jelen a legnagyobb százalékarányban: 6,4% (1695 fő) (Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal, 2003; Molnár–Molnár 2005, p. 20.; Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 50.; 2010a, p. 18.) (IV. táblázat).

A romák száma Kárpátalján az 1989-es népszámlálási adatokhoz⁷ mérten 1873 fővel növekedett, és a 13 évre jutó 15%-os gyarapodás nagyjából tükrözi a természetes szaporulatuk ütemét (Molnár–Molnár 2005, p. 22.). A népszámlálási adatok alapján folyamatos növekedés tapasztalható (kivételet 1979) (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010a, p. 20.) (2. ábra).

Lélekszámuk ugyanazt a bizonytalanságot feltételezi, amit a magyarországi romákra vonatkozó statisztikai kimutatások: az önbevalláson alapuló felmérések alkalmával (a népszámlálások estében is) a romák egy része más nemzetiségűnek vallja magát. Molnár József szerint, pl. ugyan a romák egy része már a korábbi népszámlálások alkalmával is a magyart nevezte meg nemzetiségéeként, de az 1989-es adatokhoz mérhető 2001-es közel 2 ezer fős növekedés a kedvezménytörvény hatásának tulajdonítható. A kedvezménytörvény megszületésével (ugyanis „érdemes lett” magyarnak lenni) a bizonytalan vagy kettős etnikai identitású népesség nagyobb részben vallotta magát magyarnak (Molnár–Molnár 2005, p. 21–22.).⁸

A megyében a roma kisebbség egyetlen közigazgatási egységben⁹ sem érte el a 10%-ot.¹⁰ A magukat roma nemzetiségűnek vallók aránya mindössze öt járásban – Beregszászi járás: 4,1%, Ungvári járás: 4,1%, Nagybereznai járás: 1,6%, Szolyvai járás: 1,4%, és Munkácsi járás: 1,3% – haladja meg az 1%-ot. A megyei alárendeltségű városok közül: Beregszász városában (6,4%), Ungvár városában (1,4%) és Munkács városában (1,4%) a megyei átlagot (1,1%) volt az összlakosságon belüli részesedésük (Molnár–Molnár 2005, p. 26–27.; Braun–Csernicskó–Molnár 2010a, p. 23.; 42.) (IV. táblázat).

IV. táblázat. A roma népesség száma és aránya Kárpátalja közigazgatási egységeiben, 2001

Közigazgatási egység	A népesség száma	A romák száma	A romák aránya
Beregszász város	26 554	1 695	6,4
Huszt város	31 864	122	0,4
Munkács város	81 637	1 130	1,4
Ungvár város	115 568	1 705	1,5
Beregszászi járás	54 062	2 211	4,1
Husztói járás*	96 960	1	0,0
Ilosvai járás	100 905	167	0,2
Munkácsi járás	101 443	1 314	1,3
Nagybereznai járás	28 211	452	1,6
Nagyszőlősi járás	117 957	920	0,8
Ökörmezei járás	49 890	118	0,2
Perecsenyi járás	32 026	138	0,4
Rahói járás	90 945	163	0,2
Szolyvai járás	54 869	800	1,5
Técsői járás**	171 850	45	0,0
Ungvári járás	74 399	3 022	4,1
Volóci járás***	25 474	1	0,0
Összesen	1 254 614	14 004	1,1

Forrás: Molnár–Molnár 2005, p. 49.; Braun–Csernicskó–Molnár 2010a, p. 22.; 42. alapján
Megjegyzés: * - 0,001%, ** - 0,02%; *** - 0,003%

A 2001. évi népszámlálás adatai és Braun–Csernicskó–Molnár vizsgálatai alapján a romák száma Kárpátalja 110 településén érte el a 10 főt. A legnagyobb roma közösség Ungváron (1705 fő, 1,9%),¹¹ Beregszászban (1695 fő, 6,4%) és Munkácson (1130 fő, 1,4%)¹² volt fellelhető. Ezernél több roma élt: Királyházán és Szőlősvérgárdon (Nagyszőlősi járás), illetve Poroskón (Perecsenyi járás). Bár annak ellenére, hogy a romák szórványban élnek Braun–Csernicskó–Molnár becslé-

se szerint Kárpátalja két településen is számarányuk meghaladja az 50%-ot: Szombati (71%, Ilosvai járás) és Dombok (53%, Munkácsi járás).¹³ További 12 községben a roma lakosság aránya elérte az összlakosság 20%-át (Braun–Csemicskó–Molnár 2010a, p. 23.; 43.)

Kárpátalja 30 magyarlakta településének¹⁴ roma közössége éri el az összlakosság több mint 5%-át: Badaló (18%), Beregdéda (5%), Beregújfalú (10%), Bótrágy (5%), Gát (11%), Kisbégány (15%), Mezőkaszony (8%), Nagyberég (8%), Vári (18%) – Beregszászi járás; Barkaszó (21%), Beregrákos (6%), Csongor (5%), Izsnyéte (5%), Szernye (13%) – Munkácsi járás; Királyháza (6%), Tiszabökény (5%), Tiszapéterfalva (10%), Tiszaújlak (20%) – Nagyszőlősi járás; Botfalva (10%), Csap (8%), Eszeny (15%), Homok (8%), Kisdobrony (6%), Koncháza (16%), Nagydobrony (6%), Nagygejőc (19%), Palágykomoróc (12%), Rát (15%), Szalóka (6%), Szürte (11%), Tiszaágtelek (20%) – Ungvári járás (Molnár–Molnár 2005, p. 82–85. alapján). Közülük 27 magyar többségű település.¹⁵

Miközben Kárpátalja népességének többsége falvakban él (63,3%), a romák körében nagyobb a városlakók aránya: valamivel több mint a felük lakik a városokban (városi roma népesség: 7149 fő, 1,6%, falusi roma népesség: 6855 fő, 0,9%) (Molnár–Molnár 2005, p. 23–24.).

A roma népesség anyanyelvi összetételét vizsgálva igen változatos képet mutat: csak az ötödük anyanyelve a roma (2871 fő, 20,5%); majdnem ennyin az ukránt (2335 fő, 16,7%), 62,4%-uk (8736) pedig a magyart használja leginkább (Molnár–Molnár 2005, p. 40.). A többnyire magyar falvakban élő falusi romák döntő többsége – 82,8% – magyarul beszél (Molnár–Molnár 2005, p. 44.) (V. táblázat).

V. táblázat. A roma népesség aránya és anyanyelvi összetétele Kárpátalja közigazgatási egységeiben a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Közigazgatási egység	A romák aránya (%)	Adott anyanyelvűek aránya a romák között (%)			
		ukrán	magyar	orosz	egyéb
Beregszász város	6,4	0,2	99,2	0,1	0,5
Beregszászi járás	4,1	0,7	98,1	0,5	0,6
Munkács város	1,4	9,2	87,3		3,6
Munkácsi járás	1,3	2,2	92,6	0,1	5,1
Ungvár város	1,5	8,6	5,2	0,6	86,6
Ungvári járás	4,1	1,6	80,2	0,1	18,1
Huszt város	0,4	9,0			91,0
Huszt járás	0,0	100			
Nagybereznai járás	1,6	99,6			0,4
Nagyszőlősi járás	0,8	51,4	15,0		33,6
Szolyvai járás	1,4	95,9	4,1		
Rahói járás	0,2	1,8			99,2
Perecsenyi járás	0,4	65,9			34,1
Ökörmezei járás	0,2				100
Ilosvai járás	0,2	92,8			7,2
Volóci járás	0,0	100			
Técsői járás	0,0	77,8			22,2
Összesen	1,1	16,7	62,3	0,2	20,5

Forrás: Molnár–Molnár 2005, p. 49.

A 2001. évben a Kárpátalján a roma népesség mindössze 6,7%-a tartozott a foglalkoztatottak közé, ami ötször alacsonyabb volt a teljes lakosság 33,2%-os értékénél. A közigazgatási egységeket figyelembe véve a romák foglalkoztatottsága Ungváron érte el a legnagyobb százalékarányt (14,5%), a járások tekintetében pedig az Ilosvai, a Beregszászi, az Ungvári és a Nagybereznai járásokban a romák mintegy 5%-a rendelkezett – főleg alacsony presztízsű – munkahellyel, a fennmaradó járásokban¹⁶ a romák foglalkoztatási mutatója a nulla közelében mozgott (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 59.; 2010a, p. 38.).

A roma kisebbség tanulási lehetőségeinek és szokásainak is megvannak a maga, specifikus jellegzetességei.¹⁷ Az utóbbi években jelentős figyelem irányult az állam részéről a cigányság oktatásának problémáira. Állami és területi szinten is több program foglalkozik jelenleg is a romákkal.¹⁸

A romák anyanyelvi oktatása Ukrajnában nem megoldott. A romagyerekek Kárpátalján magyar és ukrán tannyelvű iskolákban tanulnak.

Az oktatási kataszter adatai szerint a 2001–2002-es tanévben a Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiba járó 27 351 tanuló 8%-a (1972 fő) volt roma nemzetiségű.¹⁹ A roma származású diákok 39,4%-a (778 fő) a Beregszászi 7. számú Általános Iskola (318 tanuló) (6-7. kép), illetve a Munkácsi 14. számú Általános Iskola tanulója (460 tanuló) volt²⁰ (Gabóda 2010, p. 91–109; Oktatási kataszter, 2003).

A 2006–2007-es tanévben, a megye iskoláiban 171 771 gyerek tanult, ebből 5822 volt roma nemzetiségű.

A 2008–2009-es tanévben 693 iskola működött Kárpátalján 159 965 tanulóval, ebből 146 iskolában 6497 romagyerek folytatott tanulmányokat. Az adatok szerint tehát a tanuló gyerekek több mint 4%-a roma származású volt, akik a kárpátaljai iskolák 21%-ában folytattak tanulmányokat (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 67.).

A síkvidéki járások²¹ jelentős mértékben kiemelkednek, az iskolaköteles romagyerekek terén: az Ungvári járásban 904 fő, a Beregszászi járásban 737 fő, a Nagyszőlősi járásban pedig 706 fő roma nemzetiségű gyerek járt iskolába (2008–2009-es tanév). A városok közül a legtöbb iskolaköteles romagyerek Munkács városában (656 fő) van (Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 68.) (VI. táblázat).

A VI. táblázat adatai mutatják, hogy Ungvár és környékén 1476 fő, Munkács és környékén 1267 fő, Beregszász és környékén pedig 1104 fő roma nemzetiségű tanulót regisztráltak.

A 2010–2011-es tanévben 7076 romagyerek folytatott tanulmányokat Kárpátalja iskoláiban, ebből a Munkácsi járásban 715 fő, a Beregszászi járásban 718 fő, a Nagyszőlősi járásban 844 fő, az Ungvári járásban 984 fő.²² A megyei jogú városokban az alábbiak szerint alakult a roma nemzetiségű tanulók száma: Munkács 725 fő, Ungvár 523 fő, Beregszász 421, Huszt 157 fő és Csap 129 fő (Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai a 2010–2011-es tanévről) (VII. táblázat). A Beregszászi járás és Beregszász városának statisztikai adatait a VIII. és IX. számú táblázatok mutatják.

**VI. táblázat. A roma nemzetiségű tanulók létszáma
Kárpátalja közigazgatási egységeinek iskoláiban, a 2008–2009-es tanévben**

Közigazgatási egységek (Járások, megyei jogú városok)	A tanulók létszáma összesen	A roma nemzetiségű tanulók létszáma
Beregszász város	3 612	367
Beregszászi járás	6 259	737
Beregszász város és Beregszászi járás együtt	9 871	1 104
Munkács város	9 301	659
Munkácsi járás	11 966	608
Munkács város és Munkácsi járás együtt	21 267	1 267
Ungvár város	13 719	454
Csap város	1 002	118
Ungvári járás	6 316	904
Ungvár város, Csap város és Ungvári járás együtt	21 037	1 476
Huszt város	3 946	133
Husztai járás	12 833	105
Huszt város és Husztai járás együtt	16 779	238
Nagybereznai járás	3 260	206
Nagyszőlősi járás	16 077	706
Volóci járás	3 013	31
Ilosvai járás	13 965	400
Ökörmezei járás	6 581	42
Perecsenyi járás	4 108	548
Rahói járás	14 037	245
Szolyvai járás	6 190	198
Técsői járás	23 780	36
Összesen	159 965	6 497

Forrás: Braun–Csernicskó–Molnár 2010, p. 68. alapján

A 2010–2011-es tanévben a 2006–2007-es tanévhez viszonyítva 1254 fővel, a 2008–2009-es tanévhez viszonyítva pedig 579 fővel növekedett a roma nemzetiségű tanulók száma, miközben a tanulók összlétszáma folyamatosan csökkent.²³

**VII. táblázat. A roma nemzetiségű tanulók létszáma
Kárpátalja közigazgatási egységeinek iskoláiban, a 2010–2011-es tanévben**

Közigazgatási egységek (Járások, megyei jogú városok)	A roma nemzetiségű tanulók létszáma osztályonkénti bontásban												Össz.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
1. Ungvár város	77	74	64	74	56	63	32	36	47	-	-	-	523
2. Munkács város	81	87	84	69	79	106	90	71	57	-	1	-	725
3. Beregszász város	52	46	34	39	35	42	36	34	38	40	17	8*	421
4. Huszt város	11	23	25	13	21	24	11	12	15	2	-	-	157
5. Csap város	10	13	10	6	13	30	12	11	10	11	3	-	129
6. Beregszászi járás	94	86	89	94	66	63	75	54	45	30	22	-	718
7. Nagybereznai járás	8	10	26	8	14	23	18	10	6	-	-	-	123
8. Nagyszőlősi járás	147	94	86	132	98	88	80	58	44	9	8	-	844
9. Volóci járás	6	7	1	2	8	2	7	1	-	-	-	-	34
10. Ilosvai járás	75	53	62	52	41	31	42	35	35	15	6	-	447
11. Ökörmezei járás	6	3	7	-	-	10	5	17	2	2	-	-	52
12. Munkácsi járás	96	92	75	102	58	76	61	78	73	1	3	-	715
13. Perecsenyi járás	86	71	63	78	53	59	54	56	50	2	2	-	574
14. Rahói járás	32	24	25	33	42	39	14	25	12	10	3	-	259
15. Szolyvai járás	31	40	21	23	27	28	16	22	26	-	1	-	235
16. Técsői járás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Ungvári járás	131	125	124	114	95	111	98	65	63	31	27	-	984
18. Huszti járás	25	22	21	18	5	15	10	13	7	-	-	-	136
Összesen	968	870	817	857	711	810	661	598	530	153	93	8	7076

Forrás: Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai alapján

* Megjegyzés: a 8 tanuló a Beregszászi esti iskolában folytatott tanulmányokat.

**VIII. táblázat. A roma nemzetiségű tanulók létszáma
a Beregszászi járás iskoláiban, a 2010–2011-es tanévben**

	Iskola	A roma nemzetiségű tanulók létszáma osztályonkénti bontásban										Össz.	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		11
1.	Alsó-Remetei Általános Iskola*	2	2	3	5	2	3	2	2	4	-	-	23
2.	Beregdedái Általános Iskola	5	4	1	2	4	1	3	2	1	-	-	23
3.	Beregújfalui Általános Iskola	9	5	10	8	7	4	3	7	3	-	-	56
4.	Mezőkaszony Középiskola	6	11	9	4	2	3	11	5	6	5	-	62
5.	Nagyberegi Középiskola	4	7	5	3	5	3	4	1	2	3	-	41
6.	Makkosjánosi Középiskola	9	5	7	6	12	9	10	5	3	5	2	76

7.	Gáti Középiskola	11	8	13	11	9	9	12	9	3	2	3	90
8.	Badallói Általános Iskola	8	15	9	5	3	3	5	7	6	-	-	61
9.	Mezővári Középiskola	19	14	15	23	12	20	13	7	17	15	15	176
10.	Bátyúi Középiskola	2	8	2	3	-	-	-	2	-	-	2	19
11.	Bótrágyi Általános Iskola	10	4	7	4	6	6	6	3	-	-	-	46
12.	Kisbégányi Általános Iskola	9	3	8	20	4	2	6	4	-	-	-	56
	Összesen	94	86	89	94	66	63	75	54	45	30	22	718

Forrás: Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai alapján

IX. táblázat. A roma nemzetiségű tanulók létszáma Beregszász város iskoláiban, a 2010–2011-es tanévben

	Iskola	A roma nemzetiségű tanulók létszáma osztályonkénti bontásban												Össz.			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12				
1	Beregszászi 7. számú Általános Iskola													-	-	-	325
2	Beregszászi 3. számú Zrínyi Ilona Középiskola	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-				2
3	Beregszászi 4. számú Kossuth Lajos Középiskola	2	2	1	-	2	2	-	-	2	-	-	-				11
4	Beregszászi 6. számú Általános Iskola	2	-	3	-	1	3	-	1	2	-	-	-				12
5	Beregszászi 8. számú Mikes Kelemen Középiskola	2	2	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-				8
6	Beregszászi esti iskola*	-	-	-	-	-	-	-	-	-						8	63
	Összesen															8	421

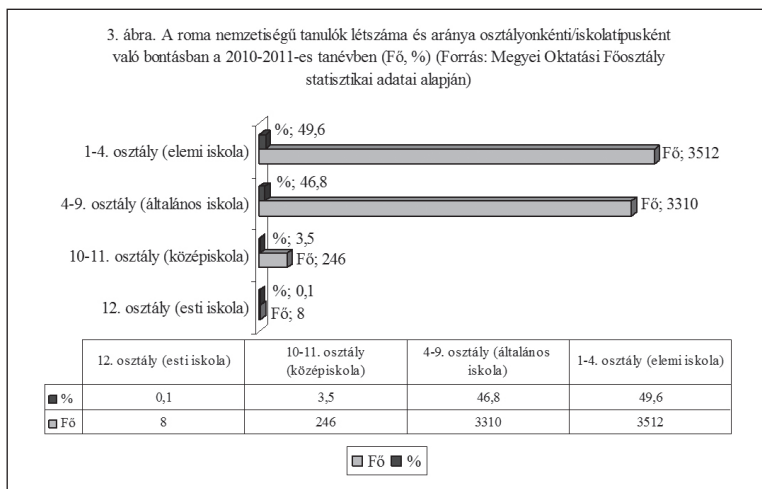
Forrás: Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai alapján

* Megjegyzés: ukrán tannyelvű

A VII. táblázat adatai alapján jól látható, hogy a roma nemzetiségű tanulók felülreprezentáltak az elemi iskolai osztályokban²⁴ (3512 fő, 49,6%), ugyanakkor jelentősen alulképviseletet a középiskola felső-tagozatán²⁵ (246 fő, 3,5%). Az általános iskola felső-tagozatán²⁶ a vizsgált tanévben 3310 fő (46,8%) tanult (3. ábra).

A roma tanulók döntő többsége tehát a 9. osztály elvégzése után nem folytatja a tanulmányait, a középiskola felső osztályaiba (10–11. osztályba) már csak nagyon kevesen jutnak el. Gimnáziumokban²⁷ egyáltalán nem tanulnak roma gyerekek. Szakképzésben,²⁸ a 2011–2012-es tanévben 54 fő roma nemzetiségű gyerek vett részt (X. táblázat).

A Megyei Oktatási Főosztály adatai szerint a 2010–2011-es tanévben, Kárpátalja óvodáiban 312 fő roma nemzetiségű gyermeket regisztráltak, ebből 127 fő volt ötéves²⁹ (XI. táblázat).

X. táblázat. A szakközépiskolákban (szakképző intézményekben) tanuló roma nemzetiségű tanulók száma, a 2010–2011-es tanévben

	Iskola	A roma tanulók létszáma	A roma nemzetiségű tanulók létszáma szakma szerinti megoszlásban
1.	Munkácsi 3. számú Szakközépiskola	1	Rádiómechanikus (műszerész) – 1 fő
2.	Kijevi Nemzeti Kereskedelmi- és Gazdasági Egyetem Ungvári Kereskedelmi Szakiskolája	13	Varrónő – 8 fő Szabó – 2 fő Faesztergályos – 3 fő
3.	Munkácsi Állami Oktatási Szakképző Líceum	16	Festő-mázoló – 2 fő Asztalos – 10 fő Szakács-cukrász – 2 fő Számvivő – 2 fő
4.	Szolyvai Építőipari Szakközépiskola	4	Asztalos – 4 fő
5.	Ökörmezői Szakiskola	1	Fafaragó (művészi) – 1 fő
6.	Perecsenyi Szakiskola	4	Asztalos – 2 fő Ács – 2 fő
7.	Munkácsi Szolgáltatói Szakiskola	4	Bolti eladó – 1 fő Varrónő (felsőruházati szabász) – 3 fő
8.	Nagybereznai 33. számú Technikai Szakiskola	11	Varrónő – 3 fő Számvivő – 2 fő Autószerelő – 6 fő
	Összesen	54	

Forrás: Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai alapján

XI. táblázat. A roma nemzetiségű óvodások létszáma Kárpátalja közigazgatási egységeinek óvodáiban, a 2010–2011-es tanévben

Közigazgatási egység	A roma nemzetiségű óvodások száma	Ebből öt éves
Beregszász város	19	11
Huszt város	-	-
Munkács város	37	21
Ungvár város	82	31
Csap város	12	-
Beregszászi járás	34	15
Husztói járás	6	1
Ilosvai járás	-	-
Munkácsi járás	25	9
Nagybereznai járás	-	-
Nagyszőlősi járás	-	-
Ökörmezei járás	7	4
Perecsenyi járás	-	-
Rahói járás	2	-
Szolyvai járás	10	3
Técsői járás	-	-
Ungvári járás	78	32
Volóci járás	-	-
Összesen	312	127

Forrás: Megyei Oktatási Főosztály statisztikai adatai alapján

(A kutatás módszertana, alapvető céljai) A kutatás keretén belül szociológiai vizsgálatot végeztünk Kárpátalján (Ukrajna) és Békés-megyében (Magyarország) a Szent István Egyetem Alkalmazott Bölcsészeti és Pedagógia Kara (Szarvas) és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (Beregszász) munkatársai által kidolgozott kérdőív alapján. Az adatfelvételre 2009 márciusában került sor. A felmérést mindkét régióban a helyi kutatócsoport szervezte meg, koordinálta és ellenőrizte. A terepmunkát a két intézmény tanítói és óvodapedagógiai szakos hallgatói végezték. A kérdőívet minden esetben a kérdezőbiztosok személyesen kérdezték végig.

A felmérés során összesen nyolcszáz 11–14 éves roma és nem roma³⁰ fiatalat kérdeztünk meg egyenlő megoszlásban (400-400 fő).³¹

A kutatás tervezésének legkényesebb kérdése az alapsokaság meghatározása volt, tehát lényegében az a kérdés, hogy tulajdonképpen kiket tekintünk romának. A fenti kérdés a roma kutatások meghatározó és állandó problémája.³²

A kutatás tervezésének folyamatában, a roma populáció meghatározásakor (definiálásában) a „roma az, akit a nem roma-környezete annak tart”³³ klasszifikációt helyeztük előtérbe.

Mintafelvételi forrásként a községi tanácsok/önkormányzatok nyilvántartásait használtuk. Kárpátalja vonatkozásában ez a hiányos (állami) adatkezelés/nyilvántartás miatt problémát okozott, ezért több esetben a református és római (illetve görög) katolikus egy-

ház, magyar iskola – összesített és megszürt listáit (is) használtuk.

A mintasokaság követi a vidék egész felnőtt roma lakosságát kitevő alapsokaság megoszlását járások (közigazgatási egységek) szerint.

Az adatfelvétel/kutatás Kárpátalja négy járásában történt: az ungvári, a bereg-szászi, a munkácsi és a nagyszőlősi járásokban, Magyarországon, pedig nagyrészt Békés-megyében (de a Dél-alföldi régióban is történt adatfelvétel).

A beérkezett interjúk közül valamennyi értékelhető volt, így bekerült a kutatás adattárába.³⁴

Munkánk alapcélkitűzése volt, hogy új dimenziókat nyissunk a roma kisebbségi lét társadalomtudományi megközelítése terén, ezért kutatásainkat a Kárpátalján élő roma közösség(ek) létrejötte óta első ízben a teljes népességre kiterjedő úgynevezett reprezentatív mintákon végeztük.

A feltáráshoz került információk segítségével érdemben kívánunk hozzájárulni egy olyan közös jelrendszer kialakításához, amely megakadályozhatja a kisebbségi romaság és az érintett többségi nemzet(ek) közötti vizsályok megszokott színterén – mitikus porondon – való további eszkalációját.

A vizsgálat során feltérképeztük a cigányság egyes rétegeinek (11–14 éves fiatalok) életmódját, társadalmi viszonyait, és feltártuk az érintett közösségek értékrendjének domináns elemeit, jövőképét.

Kárpátalja roma fiataljainak körében mindeddig nem végeztek az egész populációt átfogó, tudományos igényű, megbízható szociológiai kutatásokat. Ez a hiány természetesen nem pótolható egyetlen felméréssel. Kiindulási alapul kérdőívünkön a fiatalok életmódjával kapcsolatos kérdéseket szerepeltettük – részben azért is, hogy a kapott adatok összevethetők legyenek a többi határon túli régió hasonló témájú felméréseinek eredményeivel.³⁵

Kutatásunk a következő főbb kérdéscsoportok elemzését tűzte ki célul:

identifikációs adatok (1 – 4 kérdésekre adott válaszok);

a szülőkre vonatkozó kérdések (5 a–d);

az életkörülmények és táplálkozás (6–17);

család (18–24);

szabadidő-tevékenység, barátok/baráti kör (25–32);

kulturális fogyasztás (média- és olvasási szokások) (33–37);

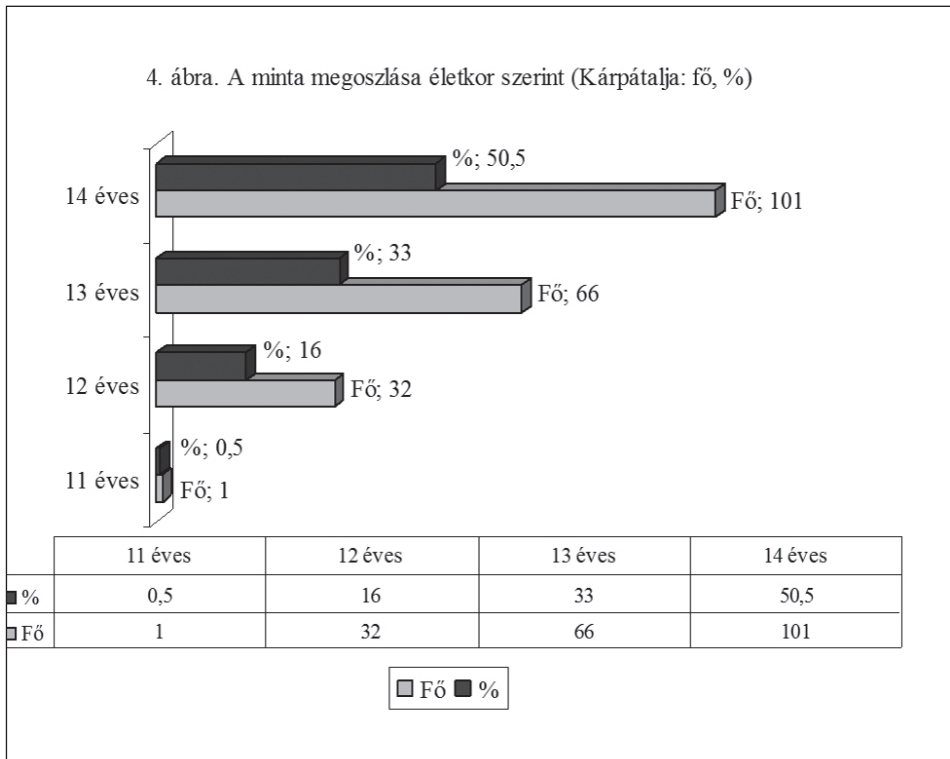
oktatás, tanulási szokások/iskolai teljesítmény/problémák (38–44);

közérzet, egészségi helyzet/devianciák (44–47);

problémaerceptió és jövőkép (48–53).

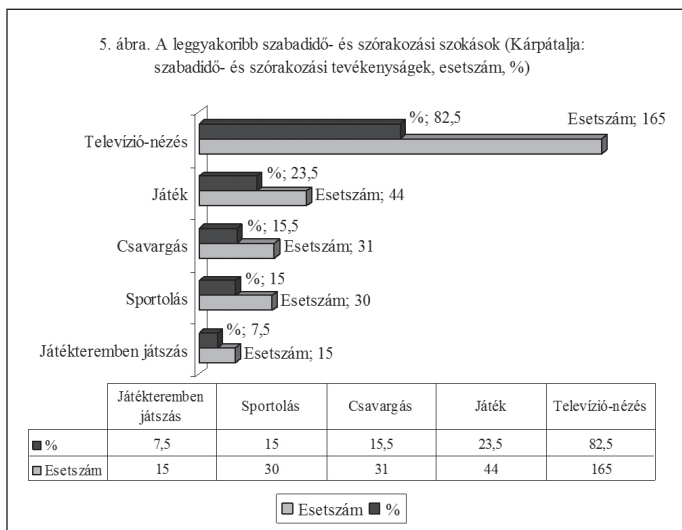
Jelen dolgozatunkban³⁶ csak a kárpátaljai roma fiatalok körében rögzített adatok elemzésére törekedtünk a *szabadidős-tevékenység*, a *kulturális szokások* és az *egészségi helyzet* területén, minden megjegyzés és kommentár nélkül.

(*A minta demográfiai adatai*) A kérdőíves lekérdezés nagyobb részt iskolákban³⁷ zajlott le,³⁸ a célcsoport demográfiai összetétele ennek megfelelően alakult. Mivel a kérdőív több olyan kérdést (is) tartalmazott, amelynek megértése problémát okozott volna az elemi iskolás korosztálynak, kutatásunk célcsoportját azok a fiatalok képezték, akik az iskolák hatodik és kilencedik évfolyam által határolt korosztályba tartoztak.³⁹ A kérdezőbiztosoknak összesen kétszáz válaszadót sikerült elérniük, ezeknek a roma fiataloknak a legnagyobb aránya az 1995-ös korosztályba (101 fő, 50,5%) tartozott, azaz 14 éves. Jelentősebb csoportot alkotnak még az 1996–1997-ben születettek (98 fő, 49%) (4. ábra). A válaszadók átlagéletkora 13,1 év.

(Szabadidős-tevékenység) A vizsgált korosztály életében meghatározott/jelentős szerepe van annak, hogy a szabadidejüket milyen módon töltik, mire van egyáltalán lehetőségük. Ebből kiindulva, kutatásunk egyik fő csapásiránya a szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos szokások feltérképezése volt. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos eredményeket mutatjuk be.

A roma tizenévesek életében is jelentősége van annak, hogy mivel töltik el szabadidejüket, illetve mire van egyáltalán lehetőségük.⁴⁰ A tevékenységek közül – a televíziónézési szokásokat kivéve – egy sem kapott ötven százalék feletti arányt, ami az eltérő szabadidős szokásokra utal.⁴¹ Az első két helyen szereplő tevékenység nem okoz meglepetést: a vizsgálat adataiból kiderült, hogy a fiatalok közel egynegyede játékkal (testvérrrel, barátokkal, szülővel) (44 esetszám, 23,5%) tölti a szabadidejét, de ugyancsak sokan vannak azok is, akik szabadidejükben egyszerűen csavarogni (utcán, faluban, városban, parkban) (31 esetszám, 15,5%) szoktak. A sportolás is (sportrendezvények, kerékpározás, úszás) a vizsgálat által megcélzott roma populáció sajátosságának tűnik (30 esetszám, 15%). Ezek mellett, mint a legkönnyebben elérhető szabadidős-tevékenység, a televíziónézés (165 esetszám, 82,5%) és a játékteremben való „gépezés” (játás) (15 esetszám, 7,5%) tekinthető a gyakoribb időtöltéseknek (5. ábra).

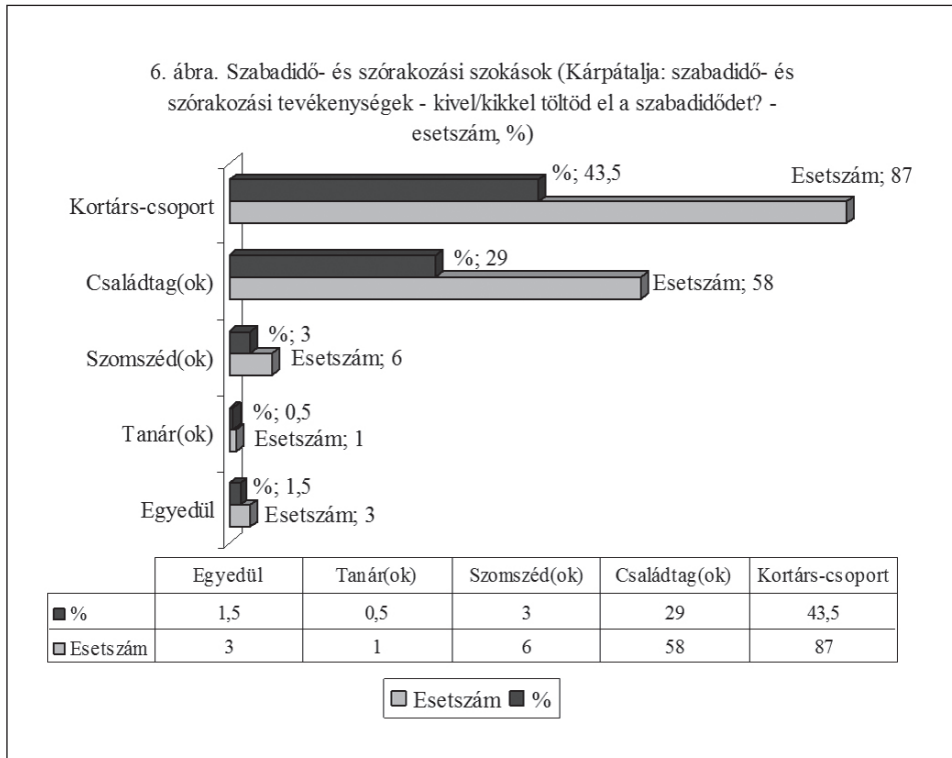
A szabadidős-tevékenységek teljes listájáról a XII. táblázat alapján kaphatunk képet.

XII. táblázat. Szabadidő és szórakozási szokások (Kárpátalja: szabadidő- és szórakozási tevékenységek – esetszám)

Szabadidő-tevékenységek	Esetszám
Csavarogni (utcán, faluban, városban, parkban)	31
Beszélgetni (barátokkal, testvérekkel)	3
Bulizni (bárokban)	8
Játszani (testvérekkel, barátokkal, szülőkkel)	44
Játékteremben szórakozni (gépezni)	15
Sportrendezvény/sport	15
Kerékpározni	7
Sakkozni	1
Úszni (folyóban)	11
Halászni/horgászni	8
Televíziót nézni	165
Kirándulni/mezőt járni	3
Kártyázni	2
Gépkocsivezetés	1
Kirakatok nézegetése a városban	2
Nincs szabadidőm	2
Nem válaszolt	89

* Megjegyzés – 34 megkérdezett 2 szabadidő-tevékenységet, 10 megkérdezett pedig 3 szabadidő-tevékenységet is megjelölt

A 6. ábra azt mutatja, hogy kikkel szokták eltölteni szabadidejüket a válaszadók. Az adatokból kiderül, hogy a kortárs csoportok (barátok/barátnők, osztálytársak, tábori gyerekek) szerepe igen jelentős (87 esetszám: barátok/barátnők – 81, osztálytársak – 2, tábori gyerekek – 4; 43,5%: barátok/barátnők – 40,5%, osztálytársak – 1%, tábori gyerekek – 2%), és az is leolvasható, hogy jelentős a családdal/családtaggal való együttlét is (58 esetszám: apa – 13, anya – 4, testvérek – 39, család, együtt – 2; 29%: apa – 6,5%, anya – 2%, testvérek – 19,5%, család, együtt – 1%) (Nem válaszolt – 89 fő, 44,5%).

A fiataloknak ebben az életszakaszában megerősödik a kortárs csoportok szerepe és hatása, megkezdődik a családtól való eltávolodás, a felnőttek bizonyos fokú elutasítása. Mindez valamilyen formában kihat a szabadidő-eltöltési szokásaikra is. Ebből kiindulva, egy másik típusú kérdéssel felvetésünkben azt szeretnénk volna megtudni, hogy a vizsgált korosztály esetében mely tevékenységek azok, amelyet családi körben végeznek a fiatalok. A XIII. táblázatban olvashatjuk ezeket az adatokat. Az érdekesebb (kiugró, 10-nél nagyobb esetszámokat) eredményeket kiemeltük.

XIII. táblázat. Szabadidő- és szórakozási szokások**(Kárpátalja: szabadidő- és szórakozási tevékenységek.****Család – mit szoktatok közösen csinálni a családdal/apa, anya? – esetszám, %)**

Közös tevékenység	Apa (esetszám)	Apa (%)	Anya (esetszám)	Anya (%)	Összesen: apa+anya (esetszám)
A kertben dolgozni	4	2	6	3	10
Kaszálni	1	0,5	-	-	1
Beszélgetni	4	2	1	0,5	5
Takarítani	-	-	11	5,5	11
Vásárolni	-	-	4	2	4
Gépkocsit vezetni	1	0,5	-	-	1
Dolgozni (házkörül, utcát seperni, napszámba járni)	30	15	24	12	54
Fát gyűjteni az erdőn	3	1,5	-	-	3
Halászni/horgászni, járni	12	6	-	-	12
Gombázni	3	1,5	2	1	5
Focizni	8	4	-	-	8
Televíziót nézni	21	10,5	16	8	37
Étkezni	4	2	3	1,5	7
Játszani	9	4,5	-	-	9
Kártyázni	2	1	-	-	2
Kosarat fenni	5	2,5	2	1	7
Vasat gyűjteni	3	1,5			3
Zenét hallgatni	4	2	1	0,5	5
Úszni	2	1	-	-	2
Székeret hajtani	3	1,5	-	-	3
Kéregetni	3	1,5	2	1	5
Testvérekre vigyázni	-	-	3	1,5	3
Főzni	-	-	6	3	6
Mosogatni	-	-	1	0,5	1
Ruhát mosni	-	-	5	2,5	5
Templomba menni	-	-	2	1	2
A piacon árulni	-	-	3	1,5	3
Vitatkozni	-	-	2	1	2
Olvasni	-	-	1	0,5	1
Tanulni	-	-	3	1,5	3
Sétálni a városban	-	-	1	0,5	1
Semmit	29	14,5	39	19,5	68
Nem válaszolt	49	24,5	62	31	

A táblázat adataiból kiderül, hogy ebben az életszakaszban a megkérdezett roma fiatalok többsége – mivel anyagilag más státuszban van, mint a többségi nemzet (ukrán, orosz, magyar) kortársaik – már megtapasztalja, hogy az életben a megélhetésért keményen meg kell dolgoznia, ezért szabadidő-eltöltési lehetőségeiket jelentősen befolyásolja az is, hogy a szabadidő – valamilyen formában és szinten – a munka (utcaseprés, napszamba járás, fagyűjtés, kosárfonás, vasgyűjtés, kerti munka) ellenpólusaként jelenik meg.

A fenti adatokat összehasonlítva jól látható különbségeket találunk az apával és az anyával való szabadidő-eltöltési szokások között. A házimunka (takarítás, főzés, mosás), mint a szabadidő eltöltésének módja főleg az anyával/anyákkal eltöltött közös tevékenységekben jelenik meg, ellentétben a sportolással (foci, úszás), szórakozással (játászás, kártyázás, zenehallgatás).

A vizsgálatba bevont roma fiatalok átlagban heti 5,7 órát töltenek együtt az édesapjukkal, édesanyjukkal valamivel kevesebbet: 4,6 órát (XIV. táblázat).

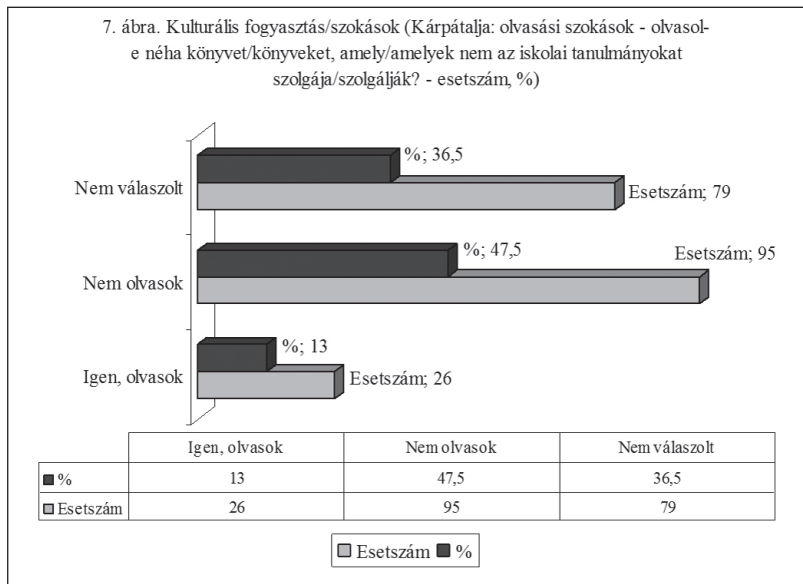
XIV. táblázat. Szabadidő- és szórakozási szokások (Kárpátalja: szabadidő- és szórakozási tevékenységek – Család – hetente hány órát töltesz szüleiddel?) (Esetszám, %)

Heti óraszám	Apa*		Anya**	
	Esetszám	%	Esetszám	%
0-1	4	2	4	2
1-2	10	5	21	10,5
2-3	20	10	13	6,5
3-4	10	5	16	8
4-5	17	8,5	11	5,5
5-6	9	4,5	14	7
6-7	4	2	12	6
7-8	10	5	5	2,5
8-9	3	1,5	5	2,5
9-10	8	4	6	3
10 óránál több	5	2,5	11	5,5
Nem tudom	8	4	1	0,5
Nem válaszolt	92	46	81	40,5

Megjegyzés: * - átlag/hét 5,7 óra (szélsőséges értékek: 60 – 1 fő, 30 – 1 fő, 20 – 1 fő, 14 – 1 fő, 0,5 – 1 fő), nem tudom: pl. többóránaponta, amikor kedve van, minden vasárnap, stb. ** - átlag/hét – 4,6 óra (szélsőséges értékek: 40 óra – 1 fő), nem tudom: pl. minden időmet

(Kulturális fogyasztás/szokások) Számos vizsgálat eredménye támasztja alá, hogy a gyerekek olvasási kedve, érdeklődése, szokásai főleg a szülői házban látott minták átadása révén alakulhatnak ki, de nem szabad fegyvelmen kívül hagynunk a gazdasági és társadalmi körülmények befolyásoló szerepét sem.

Az olvasási szokásokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a vizsgált populáció közel fele (95 fő, 47,5%) a tankönyveken kívül semmilyen könyvet nem olvasott/olvas (7. ábra).⁴² (Nem válaszolt: 79 fő, 39,5%).

Az olvasók (26 fő, 13%) könyveket különböző gyakorisággal vesznek a kezükbe (XV. táblázat).

A különböző könyvtípusok olvasottságát nem mértük.

XV. táblázat. Kulturális fogyasztás/szokások (Kárpátalja: olvasási szokások – általában mennyi időt töltesz el hetente olvasással? – esetszám)

Általában mennyi időt töltesz el hetente olvasással?	Esetszám
0-1 óra	5
1-2 óra	6
2-3 óra	2
3-4 óra	1
4-5 óra	1
5-6 óra	2
6 óránál több	2
Nem választott	7

Miután megvizsgáltuk, hogy mennyit olvas a vizsgált populáció, szükséges kitérni az olvasás külső körülményeire is: mekkora könyvgyűjteménnyel rendelkeznek otthon.⁴³

A megkérdezett respondents több mint háromnegyedének (185 fő, 92,5%) családja rendelkezik otthon könyvvél/könyvekkel. Az otthon található könyvek számát tekintve viszont elmondható, hogy a roma gyerekek családjának jelentős része (144 fő, 72%) csupán egy könyvvel rendelkezik. (XVI. táblázat).

XVI. táblázat. Kulturális fogyasztás/szokások (Kárpátalja: olvasási szokások – mennyi könyve – db – van a családtagoknak? – fő,%)

Könyvek száma (db)	Fő	%
0	4	2
1	144	72
2	29	14,5
3	8	4
4	1	0,5
5	3	1,5
Nem tudja	2	1
Nem válaszolt	9	4,5

Közismert tény, hogy az olvasásra fordított idő egyre kevesebb lesz, ugyanakkor egyre több időt töltenek a gyerekek a televízió, a videó (DVD) és a számítógép előtt.⁴⁴

A megkérdezett fiatalok családjai többségének (105 fő, 52,5%) tulajdonában van televízió. A családok kevesebb, mint negyedében van videó (37 fő, 52,5%), legkevesebben pedig számítógéppel rendelkeznek (4 fő, 2%) (XVII. táblázat).

XVII. táblázat. Kulturális fogyasztás/szokások (Kárpátalja: televízió nézési szokások – van-e televízió, videó, számítógépek a családban? – fő, %)

Van-e a családban?	Televízió		Videó		Számítógép	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Van	105	52,5	37	18,5	4	2
Nincs	84	42,0	152	76	186	93
Nem válaszolt	11	5,5	11	5,5	10	5

A vizsgált roma fiatalok 80%-a (160 fő) szokott tévézni. Egy héten, aszerint, hogy hány percet/órát tévéznek: 5 óra (300 perc) és 30 óra (1800 perc) közötti intervallumban helyezkednek el a populáció tagjai (XVIII. táblázat). Ezeket az adatokat saját becslésre hagyatkozva mértük.

A 11–14 éves korosztályra jellemző, hogy egy átlagos napon 0,7–4,3 órát (43–257 percet) töltenek tévézéssel.

Méréseink szerint a roma fiatalok mintegy 28,5%-a (57 fő) videózik. Az adatok szerint az öt órás videónézés a leggyakoribb (22 fő, 11%) (XVIII. táblázat).

XVIII. táblázat. Kulturális fogyasztás/szokások (Kárpátalja: televízió nézési szokások – mennyi időt töltesz hetente televízió- és videonézéssel? – fő, %)

Heti óraszám	Televízió nézés		Videonézés	
	Fő	%	Fő	%
0	5	2,5	122	61
0-5	32	16	22	11
5-10	41	20,5	21	10,5
10-15	39	19,5	7	3,5
15-20	21	10,5	1	0,5
20-25	9	4,5		
25-30	5	2,5		
30 óránál több	7	3,5		
Nem tudom	6	3	6	3
Nem válaszolt	35	17,5	21	10,5

A megkérdezett 11–14 éves roma fiatalok csupán 11%-a (22 fő) használ számítógépet, de csak 2%-a (4 fő) él, olyan háztartásban, ahol van számítógép (lásd XV. táblázat). A számítógép-hozzáférési lehetősége a legtöbb adatközlőnek az iskolában van, ahol közös gépet használnak. Ezért a számítógép-használók nagyobb része feltételezéseink szerint – az iskolában –, tanulásra használja a számítógépet (XIX. táblázat).

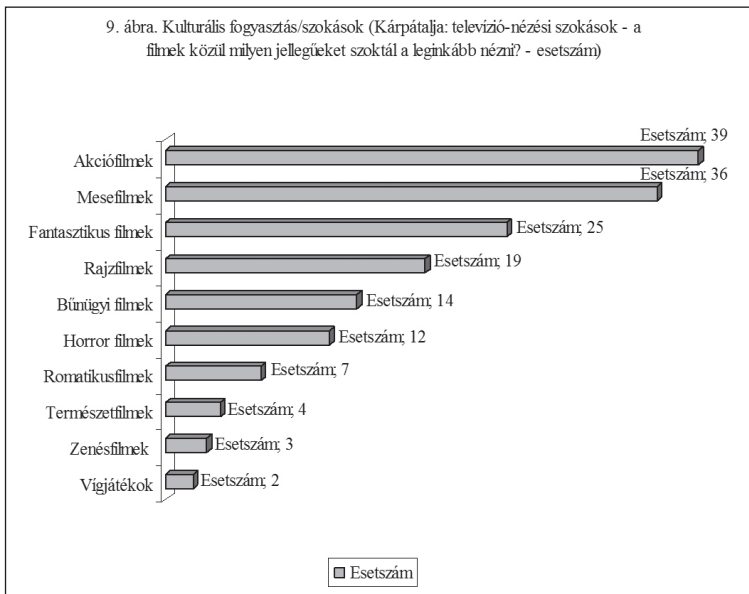
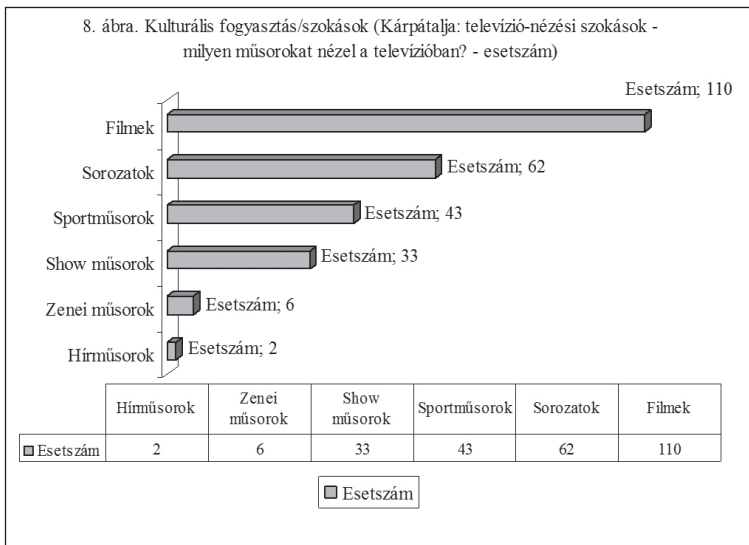
XIX. táblázat. Kulturális fogyasztás/szokások (Kárpátalja: számítógép-használat – mennyi időt töltesz hetente számítógépezéssel? – fő, %)

Heti óraszám	Fő	%
0	152	76
0,5	3	1,5
1	8	4
2	3	1,5
2 óránál több	6	3
Nem tudom*	2	1
Nem válaszolt	26	13

Megjegyzés – * 2 fő nem adott pontosan beazonosítható választ: keveset, nem sokat.

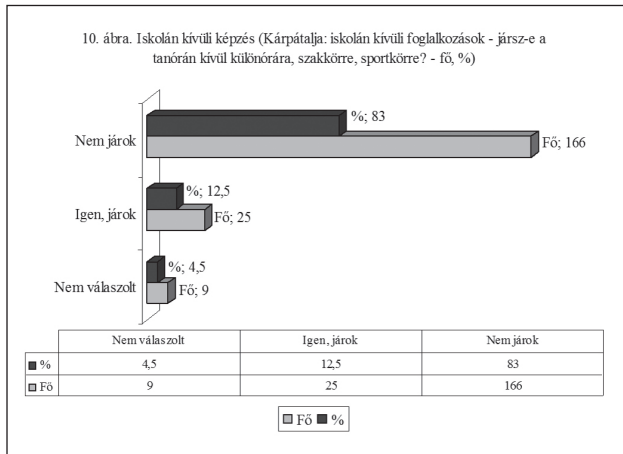
Megállapítható, hogy a televíziót rendszeresen néző roma fiatalok legkedveltebb műsoraik: a filmek (110 esetszám) és a sorozatok (62 esetszám) (8. ábra), sorban utána a sport- és show-műsorok következnek.

A filmek közül az akciófilmek (39) és a mesefilmek (36) a legnézettebbek, illetve a fantasztikus filmek (25). Öröndetes, hogy bár kevesen, érdeklődnek az ismeretterjesztő-természetfilmek (4) után is. De a megkérdezettek egy része szereti a horrort (12) és

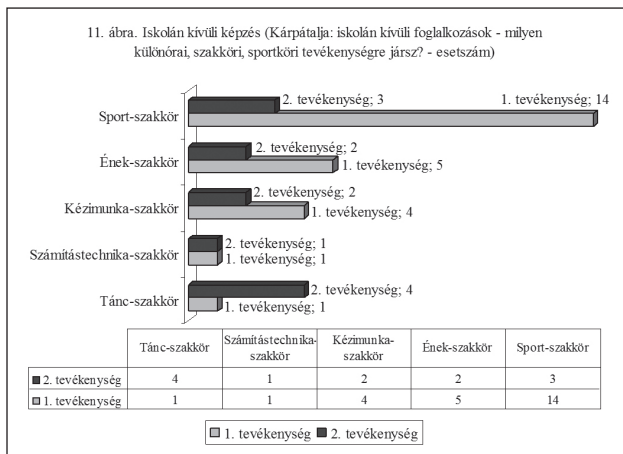

a bűnügyi filmeket (14) is. Meglepő viszont, hogy a zenésfilmeket (3) és a vígjátékokat (2) a megkérdezett korosztály alulreprezentálja (9. ábra).

(Iskolán kívüli foglalkozások: különórák, szakkörök) Az iskolán kívüli képzés fontos mutatói a különórák, szakkörök-sportkörök. A kárpátaljai 10–14 éves roma fiatalok több mint háromnegyede (83%, 166 fő) nem jár semmilyen, a kötelező iskolai oktatáson kívüli órára, szakkörre-sportkörre (10. ábra).

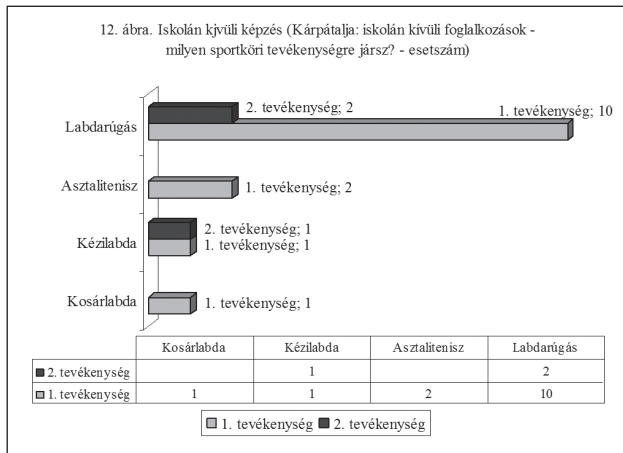

A leggyakrabban látogatott iskolán kívüli foglalkozás(ok) a sportkör(ök): a kötelező testnevelési órákon kívül a roma fiatalok 8,5%-a sportol, jár valamilyen sportkörre (17 fő: 1. tevékenység – 14 fő, 2. tevékenység – 3 fő) (11. ábra). A megkérdezettek által leggyakrabban gyakorolt sportág a labdarúgás (12 fő: 1. tevékenység – 10 fő, 2. tevékenység – 2 fő) (12. ábra).

(Zárszó – összefoglalás helyett) Kutatásunk második részében a szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos eredményeket, illetve a kulturális fogyasztási szokásokat mutattuk be. Összefoglalásképpen szeretnék kiemelni néhány fontos tényt:

A megjelölt szabadidős-tevékenységeket a fiatalok jelentős hányada igen gyakran végzi, bár a tevékenységek közül egy sem kapott ötven százalékos feletti arányt (a televízió nézési szokásokat kivéve), ami eltérő szabadidő-eltöltési szokásokra utal. Az első helyeken szereplő tevékenységek (televízió nézés, játék, csavargás) nem okoznak meglepetést, akárcsak az sem, hogy kikkel szokták eltölteni szabadidejüket a válaszadók. A

kortárs-csoportokkal (barátokkal, tábori gyerekekkel) együttlét gyakorlatilag mindennapos, és ez lényegében összefügg más tevékenységekkel is, hiszen a szabadidő eltöltésének módja, függetlenül attól, hogy miről is van szó, az esetek döntő többségében a barátokkal együtt történik. A televízió nézés a legkönnyebben elérhető szabadidős tevékenység (és a legkényelmesebb is), ugyanis nem kell közben semmit csinálni, csak ülni a képernyő előtt. Ez lényegében nemcsak a roma fiatalok sajátossága, hanem a többségi nemzetek hasonló korosztályú nemzedékeié is; sőt, a felnőttek is ezt jelölték meg a leggyakoribb szabadidős tevékenységnek a különböző vizsgálatsorozatokban. Ugyanakkor elgondolkodtató és figyelmeztető is egyben, hogy a felsorolt szabadidős tevékenységek között nem szerepel az olvasás (összhangban van az olvasási szokásaikkal), és a számítógépezés. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a vizsgált populáció nehezen jut hozzá (vagy hozzá sem jut) a számítógépekhez.

A házimunka/munka (utcaseprés, napszamba járás, fagyűjtés, kosárfonás, vasgyűjtés, kerti- és házkörüli munka) viszonylag magas említése azt feltételezi, hogy a roma családok többségében (is) tapasztalható belső munkamegosztás. Természetesen ez nem tekinthető klasszikus szabadidős tevékenységnek, mivel a fiatalok nagy része kötelezőként éli meg. El lehet viszont azon gondolkodni, hogy egyrészt negatív: ha más tevékenység helyett, kényszerből kell dolgozni, másrészt pedig pozitív is lehet, ha a szocializáció folyamatába helyesen épül be.

A hobbitevékenység (pl. zenehallgatás) kevés említési aránya viszont nem tűnik korosztály-specifikusnak, ami eltér korosztály körében tapasztalható szokásoktól.

A szabadidő-eltöltés egyik jelentős formája a média fogyasztása. A többféle világszintű összehasonlításban: a fiatalok esetében jelentős a televízió nézéssel eltöltött órák száma. Az információink döntő többsége a médián keresztül jut el a fiatalokhoz. Ebből kiindulva fontosnak tartottuk megnézni, hogy a 10–14 éves roma fiatalok szabadidejében mennyire játszik általános szerepet a televízió nézés, a számítógép-használat, valamint az olvasás.

Az olvasás fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Rengeteget hallani arról, hogy a fiatalok milyen keveset olvasnak mostanában. Elszomorító tény, hogy a kapott adatok alapján a roma fiatalok olvasási szokásaikat tükröző statisztika a többségi nemzetekhez tartozó fiatalokhoz mérten (is) az átlag alatt van: a fiatalok fele egyáltalán nem szokott könyvet olvasni.

A televízió nézési szokásaik viszont korosztály-specifikusnak tekinthető. A megkérdezettek háromnegyede szokott televíziót nézni. Megállapítható, hogy a televíziót rendszeresen néző roma fiatalok legkedveltebb műsorai: a filmek és a sorozatok.

Jelen kutatás eredményei tükrében igyekeztünk egy reális képet adni a roma társadalom felnövekvő nemzedékének értékrendjéről, kulturális és fogyasztási igényeiről, szokásairól. Bízunk abban, hogy e tények ismeretében hatékonyabban és felkészültebben foglalkozhatunk problémáikkal, amelyek mind mai napig megoldásra várnak.

IRODALOM

- A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa (Márton Áron Szakkollégium – Oktatási Minisztérium – MTA Kisebbségkutató Intézete – Teleki László Alapítvány Közép-Európa Tanulmányok Központja – Jeltárs Jelenkor Társadalomkutató Műhely, 2003.
- Dupka György – Zubánics László (évszám nélkül): *Belső-Ukrajna a népszámlálás tükrében*. (www.kmmi.org.ua/uploads/attachments/Belső-Ukrajna.doc – [letöltve: 2012. július 27.]
- Gabóda Béla (2010): A kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata. *Valóság*, 2010/11. szám, p. 91–109.
- Jemec, G. Sz. – Gyacszenko, B. I. (Смець Г. С. – Дяченко Б. С.) (1993): *Cigány népesség Kárpátalján (Циганське населення Закарпаття)*. Kárpáti Kiadó (Вид. «Карпати»). Ungvár (Ужгород). p. 16.
- Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатське обласне управління статистики), 2003: *Национальний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород. p. 84.
- Molnár József – Molnár D. István (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. PoliPrint Kiadó, Ungvár, p. 8; 20–22.; 82.
- Beregszászi Anikó – Cserniczkó István (2007): A Regionális és Kisebbségi nyelvek Európai Kartája – ukrainai módra. *Kisebbségkutatás*, 2007/2. szám, p. 251–261.
- Braun László – Cserniczkó István – Molnár József (2010): Merre visz a „cigány út”? Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján. In: *Regio*, 2010/1. szám, p. 45.
- Braun László – Cserniczkó István – Molnár József (2010a): *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján*. PoliPrint Kiadó, Ungvár, p. 12; 20–22.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány első részét (identifikációs adatok, család, életkörülmények, táplálkozás, tanulási szokások) a *Valóság* 2010/11. számában (68–90. p.) közöltük.
- 2 Előtte 1989-ben még a Szovjetunió idején tartottak, ún. öszs-szövetségi összeírást. Az első hivatalos ukrán népszámlálást a kormány még 1999-ben meghirdette, de ez különböző okok miatt (főleg a szükséges anyagi háttér hiánya miatt) elmaradt (Molnár–Molnár 2005).
- 3 A különböző becslések alapján a lélekszámuk viszont ennél lényegesen nagyobb lehet, kb. 200 ezer főre tehető (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, p. 45.)
- 4 1959 és 1989 között számuk folyamatosan emelkedett.
- 5 A Karta ratifikációjáról szóló ukrán törvény (2003. május 15., száma: 802-IV) ugyanis az alábbi 13 kisebbségi nyelvet ismeri el és vonja a nemzetközi dokumentum hatálya alá: belorusz, bolgár, gagauz, görög, zsidó, krími tatár, moldáv, magyar, német, lengyel, orosz, szlovák, román (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010, 45. p; 2010a, p. 14.; Beregszászi–Cserniczkó 2007).
- 6 Az ukrán, a magyar, az orosz és a román nemzetiségek után.
- 7 Az 1989-es népszámlálás adatai alapján, Kárpátalján 12 131 roma (1,0%) élt.
- 8 Az 1989-es népszámlálás után a statisztikai hivatal által végzett felmérés 20 ezer roma cigány származású lakost talált Kárpátalján, ugyanakkor a népszámlálás (1989) csak 12,1 ezret írt össze (Molnár–Molnár 2005, p. 22.; Jemec–Gyacszenko 1993). Ennek alapján Molnár–Molnár a romák számát jelenleg 23 ezer főre becsüli. Braun–Cserniczkó–Molnár (2010a, p. 42.) becslése szerint számuk viszont a regisztráltnál több mint kétszer nagyobb, 31 927 fő.
- 9 Járások, megyei alárendeltségű városok.
- 10 Tehát szörvényben élnek.

- 11 Braun–Cserniczkó–Molnár (2010a, p. 42.) becslése szerint – 2150 fő.
- 12 Braun–Cserniczkó–Molnár (2010a, p. 42.) becslése szerint – 3150 fő.
- 13 Mindkettő ezer fő alatti népességű kis község (falu).
- 14 Beregszász, Munkács, Ungvár, Szolyva, Huszt városokon kívül.
- 15 Ukrán többségű település: Királyháza, Csap és Koncháza.
- 16 Kárpátalja közigazgatásilag 13 járásra és 5 megyei alárendeltségű városra oszlik.
- 17 Lásd Gabóda Béla (2010): Kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata. *Valóság*, 2010/11. szám, p. 91–109.
- 18 A megyei programok az utóbbi években különösen felerősödtek. Ezek koordinálása főleg a Megyei Oktatási Főosztály és a Kárpátaljai Pedagógus-továbbképző Intézet hatáskörébe tartozik.
- 19 A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa (Márton Áron Szakkollégium – Oktatási Minisztérium – MTA Kisebbségkutató Intézete – Teleki László Alapítvány Közép-Európa Tanulmányok Központja – Jeltárs Jelenkor Társadalomkutató Műhely, kutatásvezető: Horváth Tamás, ukrainai koordinátor: Gabóda Béla) a 2001–2002-es tanév adatait tartalmazza. Az adatbázis felújítása jelenleg folyik. Az adatfelvételek megtörténtek és feldolgozás alatt állnak (Ukrajnában a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség végezte, dr. Orosz Ildikó koordinálásban).
- 20 A Beregszászi 7. számú Általános Iskola, illetve a Munkácsi 14. számú Általános Iskola a köznyelvben roma nemzetiségű iskoláknak számítanak. A két intézmény azonban magyar tannyelvű általános iskola, amelyeknek bizonyos okoknál fogva (pl. a beregszászi közvetlenül a roma-tábor mellett működik) csak roma nemzetiségű tanulói vannak. Az oktatás nyelve kizárólagosan a magyar. A tanulók roma nyelvet még fakultatív órakeretben sem tanulnak. A két iskola mellett Kárpátalján kilenc egyházi és alapítványi iskola is működik, ezekben az iskolákban ún. kiegészítő-programok segítségével próbálják a cigány nemzetiségű tanulókat felzárkóztatni olyan szintre, hogy folytathassa tanulmányait az állami intézményekben. Az iskolák mellett számos cigány óvoda is működik Kárpátalján.
- 21 Ungvári, Beregszászi, Nagyszőlősi járások.
- 22 Az adott tanévben, Kárpátalja iskoláiban összesen 155 629 gyerek tanult, a tanulók 4,5%-a volt roma nemzetiségű (7076 fő).
- 23 A tanulók összlétszáma 2010–2011-es tanévben a 2006–2007-es tanévhez viszonyítva 16 142 fővel, a 2008–2009-es tanévhez viszonyítva 7717 fővel lett kevesebb.
- 24 1–4. osztályban.
- 25 10–11. osztályban.
- 26 5–9. osztály.
- 27 Amelyekben általában erősebb az oktatás színvonala.
- 28 Szakközépiskolában, liceumban.
- 29 A következő, 2011–2012-es tanévben első osztályba ment.
- 30 Az összehasonlítás miatt.
- 31 Kárpátalján 200 roma és 200 magyar 11–14 éves fiatal (Békés megyében hasonlóan).
- 32 Ezeket az általánosnak nevezhető problémákat jelzi a magyarországi klasszifikációs vita is. Ennek a vitának az álláspontjai: 1) az etnikai klasszifikációs módszerek elveinek megbízhatóságára (Ladányi–Szelényi 1997), illetve 2) az etnikai jelenségek megismerhetőségére (létszám és arány) (Havas–Kemény–Kertesi 1998) vonatkozik.
- 33 A Ladányi–Szelényi 1997; 2001 tanulmányokat figyelembe véve.
- 34 Az adatrögzítést és tárolást végezte: Bajomi Éva (Békés megye), Gabóda Éva (Kárpátalja). A statisztikai feldolgozást végezte: Bajomi Éva (Békés megye), Gabóda Béla (Kárpátalja).
- 35 Terveink szerint a kutatást szeretnénk kiterjeszteni Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj megyék mellett Románia és Szlovákia egyes régióira is.
- 36 A kutatás elemzésének második része.
- 37 Iskolába a válaszadók 84%-a (168 fő) jár.
- 38 Lásd Gabóda Béla (2010): Kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata. *Valóság*, 2010/11. szám, p. 91–109.
- 38 Az adatfelvétel kisebb részben iskolán kívül: utcán, köztereken készült.
- 39 Általános iskolás korosztály.
- 40 Más nemzetiségű fiatal társukhoz hasonlóan.
- 41 Az adatforrásként használt kérdőívében alkalmazott kérdések a szabadidő-tevékenységek és szórakozási lehetőségek esetében nyílt kérdésnek minősültek. Ez azt jelenti, hogy a feltett kérdés után a kérdezőbiztosok leírták a respondensek válaszait, itt tehát nem volt lehetőség az előre kialakított és megfogalmazott kategóriák megjelölésére. A megkérdezetteknek több válaszlehetőségük is volt.
- 42 Az olvasás, mint szabadidő-tevékenység a leggyakoribb szabadidős tevékenységek között (XII. táblázat, 6. ábra) meg sem jelenik.
- 43 Hogy honnan szerzik be a gyerekek az olvasmányait, az nagymértékben befolyásolja olvasási szokásaikat.
- 44 Nemcsak a roma, hanem a többségi nemzetekhez (ukrán, orosz, magyar) tartozó gyerekek is.

Budapestizmusok

(Részletek A pesti nyelv című, hamarosan megjelenő könyvből)

(*Pesti, budapesti...*) Legkorábban, sok tízezer éve, ma már nem ismert nyelveken kavargott itt a beszéd. Jártak itt kelták, hunok, avarok, majd magyarok. A királyi udvarban a latin, az olasz, a német szó is hallatszott. Másfél évszázadig az oszmán-török. A 18. század végén Budára költöző egyetem nyelve elsősorban latin és német volt. Ekkor indult meg a magyarosodás: magyar nyelvű folyóiratok, színház, akadémia, helyesírás, tudomány. A néhány tízezer lakosú város a 20. század végére kétmillióra duzzadt, lakosai magukkal hozták nyelvüket, nyelvjárásukat.

Más nagyvárosok nagyobb nyelvészi figyelemnek örvendtek, mint a korábbi Pest és Buda, azaz 1873 óta már Budapest. A nyelvtudomány létrejöttékor sokkal inkább a magyar nyelv jellegét, múltját és ennek kapcsán területi nyelvjárásait kutatták. Kit érdekelt volna nyelvi szempontból a kicsi Pest és Buda? Különösen akkor, ha még Jókai Mór is azt állítja, hogy a 19. században a pesti utcán inkább lehetett német szót hallani, mint magyart. A Duna-vizet árulók németül kiabálták: „dónauvósz” (Donauwasser). Részben ezért nem érdekelte korábban a magyar nyelvészeket Budapest nyelve. Pedig gyorsan magyarosodott. A „dunavizesek” hamarosan már így kiabáltak az emeletes házak kapujában: „Duna-vizet, friss Duna-vizet vegyenek!” S fönről így válaszoltak: „Hé, vizesember! Hárommal a harmadikra!”

A pesti nyelv külön területe a névvilág. Párizsnak sajátos bájt ad a Rue du Chat qui Pêche (a Halászó macska utcája), Berlinnek a Bleibtreustrasse (Maradjhú utca), Bécsnek a Graben (Árok) vagy a Kohlmarkt (Szénpiac). Madridban némely utca elnevezése olyan, mintha García Lorca világában járnánk (Calle de la Dulzura = Az édesség/gyengédség utcája, Calle de la Blanca Luna = A fehér hold utcája – arrefelé is gyakoriak a birtokos szerkezettel jelölt elnevezések; Budapestén is van hasonló: Nagy Lajos király útja).

Ugyanilyen jellemző névnek gondoljuk a Dunakorzót, a körutakat, a Sugárutat, az Oktogont, a (Kodály) köröndöt, a Rómait (Római-part), a Lízset (Városliget), Angyalföldet, Kőbányát, Csepelt, a jórészt már csak nevében élő Tabánt.

Berlinben az ember sajátos bédekkereket talál az újságos pavilonokban, mint a *So red't der Berliner. Ein lustiger Sprachführer* (Így beszél a berlini. Vidám nyelvkalauz), meg a *Das neue Berliner Schimpfwörter Buch* (Az új berlini káromkodások). Ha vannak berlinizmusok, kell hogy legyenek budapestizmusok is.

A pestiek ma Pesten Budapestet értik, akkor is, ha ebből tréfa születhet: Hol lakik? Pesten! Na, ne mondja, maga Budán lakik! Ez is (buda)pestizmus.

(*Minek a városa Budapest?*) Alapvető emberi sajátosságunk, hogy mindig valamihez hasonlítjuk a dolgokat. Így a városokat is. Így jönnek létre érdekes, városokat, országokat jellemző (névjellemző) képes szólások (attributív frázisok).

Budapestre ilyesmiket mondanak: Budapest a bűn városa, a kávéházak városa, a fürdők városa, a barlangok városa, a hidak városa, a vizek városa, a Duna legszebb városa, a kultúra városa, a fesztiválok városa, az érzékek városa, az ízek városa, a biciklisek városa, a világ legszebb városa, a világ második legromantikusabb városa (Prága után), a Kelet Párizsa (de ezt más fővárosra is mondják) stb. És: Budapest a jövő városa.

(*Pest-Buda, Budapest*) A középkortól „ikerváros” állt itt a Duna két partján: Pest és Buda, kicsit északabbra tőle Óbuda. A testvérvárosok egyesítését „Budapest” néven hivatalosan először 1831-ben Világ című munkájában „a legnagyobb magyar”, Széchenyi István javasolta. Más fantázianeveket is kitaláltak a nyelvújítás szellemében: Honderű, Delivár, Etelvár, Ikervár. Budapest 1873-ban jött létre Pest, Buda, Óbuda és a Margitsziget egyesítésével. A főváros gyors fejlődése már 1900 után fölvetette Budapest további bővülését. A tervekben Nagy-Budapestnek nevezett bővítés 1950. január 1-jén jött létre hét város és tizenhat község bekebelezésével. Budapest addigi 14 kerülete 22-re bővült. 1994-ben jött létre Budapest legfiatalabb kerülete, a XX. kerületről levált XXIII. (Soroksár).

A nyelvészek szerint Buda neve egy szláv személynévből (< Budimir, Budislav), egy 11. századi itteni előjáró nevéből származik. Pest neve pedig a régi magyar ’(mészegető) kemence vagy barlang’ szóra megy vissza, melynek még távolabbi forrása az óegyházi szláv. Pest eredetileg a budai oldal egy részét (Tabán) is jelölhette (ahol ma is vannak barlangok); s az itteni rév kapcsán vonatkoztathatták a mai pesti oldalra.

(„Pesti nyelv”: *argó, fattyúnyelv, szleng, közhely*)

Többrétegű nyelv

A pesti nyelvről több mint százéves vita folyik. Hogy mit is érthetünk rajta? Van, aki csak a tolvajnyelvet, az argót, mások sajátos nyelvjárásként tekintenek rá, ismét mások a nyelvi divatokat terjesztő (közhelyes) köznyelvnek tartják, s vannak, akik a modern szleng (aszfaltnyelv) szülőhelyének.

Balassa József nyelvész a nyelvjárás terminus ellen érvelt: „a város lakossága, főként Budáé, eredetileg német volt. Ma már a magyar elem nagy többségben van ugyan, de nyelve nem fejlődött együttesen és önállóan, miután a lakosság az ország legkülönbözőbb részeiről verődött össze”. Imre Samu az alföldi nyelvjárásról Budapesten környéki nyelvjárástípust említ. Valóban, a legtöbb városrész nyelvi kapcsolatban van a mögötte lévő vidék nyelvjárásával.

A leghelyesebb, ha a budapesti nyelvet többszintűnek, többrétegűnek fogjuk fel: tolvajnyelv (argó, jassznyelv, fattyúnyelv); ifjúsági nyelv; szleng, köznyelv (nyelvi divatok). Már Arany János is használ kártyás argószót. Ambrus Zoltán, Karinthy Frigyes, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Heltai Jenő, Tersánszky Józsi Jenő bőven merítettek a tolvajnyelvből. Néhány példa: arénázik (veszekedik), bazi nagy (nagyon nagy), bekávézik (lerészegedik), bekrepál (meghal), bratyó (báty, fiútestvér), bukik rá (kedveli, tetszik neki), burkol (eszik), cvikli – később – ciki (kellemetlenség), digózik (nő olasz férfiakkal alkalmi ismeretséget keres), dinka, dinnye (buta), dobbant (disszidál), dohány (pénz), elpasszol (elad), frankó (jó, remek), gáz (baj, veszély, nehézség, kellemetlenség; mai szójátékban: Gáz van, ha nincs villany!), gürizik (dolgozik). A magyar argó kisszótára bevezetőjében utal a tolvajnyelv eredetére: 1000 argószóból 200 német, 50 héber vagy jiddis, 20 cigány, 30 más nyelvű és a többi magyar eredetű. Példák: ajszer, haver, hóhem, mesüge (héber), máró, devla, duma, luvnya, lóvé (cigány), svári, aré, malér, angéhol (német), klapec, karpek, bratyí, gyengi (szláv), jard (angol). Belső keletkezésű (magyar) szavak: barna mackó (ötven forintos), bura (fej), emeletes zсарu (lovasrendőr), ikrek (járőrök), fagyaltos (közlekedési rendőr), fakabát (rendőr), kaptár (börtön), sikló (URH-kocsi), sínbohóc (vasutas), kobra (szemüveges ember), hínárhajú (hippi). Leginkább az átvitel (új jelentés) lehetőségével élnek a nyelvváltozatok: bedolgozó (betörő, tolvaj), buszsofőr (autótolvaj), dugulás (hallgatás), kocsijátékos (autótolvaj), leveles (gyanús rab), téglá (beépített ember, besúgó), pacsirta (’énekes’, áruló), varjú (fegyőr), zongorázta (ujjlenyomatot vesz).

A tolvajnyelv vagy argó sajátos területe, a börtönszleng is ide tartozik (Budapesten fogda, börtön is van) efféle szövegekkel: bonts vitorlát (menj innen), fekvő nyolcast kapott (életfogytiglanra ítélték), felakadt a hálón (elfogták a razzián), felültette a felhő szélére (megölte). Valamint példa egy börtöngraffitire: Itthagynom a tanyátokat, b. az anyátokat! Zöldülnek a falevelek, Tolnai utca, isten veled...

Az argó sajátos területe a prostituáltak nyelve: biluxol (körbetekinget), rábukik (szereti), cicizik (vacakol), cidázik a manusnak (ma azt mondanák: oboázik', gorilla (testőr), hajt (prostitúciót üz), ketyeg az óra (fizetik az időt), kivirít (felmutatja a pénzét, hogy azt más is lássa), kocsisor (József utca, Mátyás tér, Horváth Mihály tér, Ór utca által határolt terület), lepúrolja a lóvét (eldug a pénzből; a pénz egy részét magának teszi el), letejel (átadja a pénzt), maki (nyugatnémet márka), megdumál (rábeszél), megeszi a mesét (elhiszi a történetet), nagyplacc (Rákóczi tér), placc (tér, ahol „üzni lehet az ipart”), roda (kocsisor), rodázás (árulja magát < cigány rodel keres [pénzt is] szóból, ebből vonódhatott el a roda), smakkol (tetszik), strichel (üzletszerűen kéjeleg), szobázik (szobáztatóhelyre viszi a partnerét), tejel (fizet), télak (megszökés; jiddis eredetű), tipliz (megszökik), tűz (elsiet), vamzer (áruló, spion).

Diáknyelv

A budapesti ifjúsági nyelv szókészlete az iskolákban, de különösen a kollégiumokban formálódott. Vidra Szabó Ferenc írja a szakmunkástanulókról: „A főváros romantikája viszont a fiatalok számára jelent húzóerőt, hiszen a fővárosból ered minden, ami számít valamit: ott lehet divatos holmit venni, ott szerzik a népszerű beatszámokat, ott kezdik játszani az új filmeket.” Kolozsvári Grandpierre Emil a tájnyelvekből gazdagodó argó frissességére hívja fel a figyelmet: „a ma beszélt argó elemei túlnyomórészt magyarok, mert a faluból a fővárosba áramlott fiatalok jóvoltából a népnyelvből táplálkozik. Így született újjá [...] a vidéken eltemetődött *pilács*; e szót azelőtt, a Szinnyei-tájszótár szerint csak Vác környékén ismerték.” Ma pedig már: Köpd le a pilácsot (oltsd el a villanyt). További példa Kolozsvári Grandpierre-től: cucc, begurul, bezsong, bepörög, eltájolja (betájolja) magát, lekopik, csövezik, földobja a témát. Egyéb példák más nyelvészekről is: a „szerelés” (ruházat) darabjai: jakó, naci (nasztró), surranó, tyúkszemtok, kultúrmadzag, tökfödő, napszemcsi. Autómárkák: szappantartó, trabicsek, papírjaguár, Honecker boszszúja (Trabant), benzinkecske, zsiga (Zsiguli), merci ~ merdzsó (Mercedes). Kerékpár: bicaj, bicó, cajga, canga, bringa, csőszámár, velocipéd.

A különféle „laza” nyelvváltozatok a szlengben egyesülnek. Példák: helosztok, vadiúj, tökziher, hagyjál lógva, hülyét kaptam.

Önmagában a „pesti nyelvnek” először 1932-ben Bárczi Géza szentel tanulmányt. Szigorúan idézőjelben említi a „pesti nyelv”-et, értve rajta a nagyvárosban létrejövő argót (jassznyelvet), illetve pesti nyelvnek tartotta az argóból kinövő, már nem titkos, nem csoporthoz kötött alacsonyabb rendű köznyelvet (mai szóval a szlenget), az „alsóbb társadalmi rétegekben” kifejlődő „különleges” nyelvváltozatot. Ebből ered például a gagyi (arany), a pimf (jelentéktelen, semmi ember) csakúgy, mint a bambim (a bimbam megfordítva, azaz a templom), a csingefon (telefon), a slatyak, satyak (sapka), a citrompofozó (utcaseprő), de még a koporsószőg (cigaretta) is.

A következő nagy gyűjtemény Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály jórészt kéziratban lévő ún. „fattyúnyelvi” szótára még többet tartalmaz ebből az „alul lévő” nyelvvilágból. Csak egy kisebb válogatás jelent meg belőle. Jellemző szlások: Amíg a készlet tart, Annyi baj legyen, csak a villamos menjen, A zágson (sag schon) tipikus esete, Jó hülyének lenni?

Hasonló kifejezésekre bukkanhatunk Hernádi Miklós közhelyszótáraiban is, csakhogy ő már gyakori, divatos vagy éppen elcsépett fordulatoknak nevezi az efféleket.

A budapesti „nyelv” megnevezései

A „fattyúnyelvi” szótár felsorolja ennek a nyelvváltozatnak több tucat népi megnevezését. Kitérnek belőlük, hogy sokféleképpen, hol társadalmi réteg-helyzet, hol életkor-korosztály, hol szakma-elfoglaltság, hol hely-helyzet, hol stílus-nyelvváltozat szerint maga a nép is osztályozza-minősíti ezt a nyelvhasználatot: alvilág argója, alvilági zsargon, angyalföldi szleng, apacsnyelv, bakanyelv, betörőnyelv, betyárnyelv, bohémanyelv, bótosnyelv, budapesti csoportnyelv, budapesti argó, budapesties beszéd, budapesti kávéházi nyelv, budapesti magyarság, budapesti népnyelv, budapesti szalonnyelv, budapesti volapük (mesterséges nyelv), budapesti zsúrnyelv, budapestizmus, Budapest nyelve, Budapest saját tájszólása, csibésznyelv, diáknyelv, éjszakai duma, fiatalság nyelve, főburgszanleopold tájszólás (lipótvárosi), fogháznyelv, hadova, hebreynyelv, hebrinyelv, hóhemduma, hóhemnyelv, huli-gánnyelv, hulu-hulinyelv, indiai argó, jampec szavak, jasszargó, jasszduma, jasszidióma, jasszjampecargó, jassznyelv, jasszstílus, jassz szó, jasszos pesti zsargon, jasszul beszél, jénis déveráj, kamasznyelv, Kerepesi úti beszéd, kocsisargó, kohen, korszerű magyar csibésznyelv, külvárosi szleng, külvárosi szó, ligeti jasszok nyelve, ligeti szó, Lipótváros argója, linkduma, linknyelv, melósnyelv, mozgalmi szleng, nagyvárosi nyelv, nyelvicsek, patkányok nyelve, peremnyelv, pesti argó, pesti duma, pesties (pestiesen szólva), pesti magyar nyelv, pesti nyelv, pesti nyelvjárás, pesti okosok nyelve, pesti szavak, pesti tájszólás, pesti tolvajnyelv, pesti újnyelv, pesti vadnyelv, pestiül, pesti utcanyelv, pesti zsargon, piaci nyelv, sikátor szavak, srácnnyelv, színésznyelv, társasági argó, tébolnyelv, tiszavirágnyelv, titkosnyelv, tolvajhanta, trolinyelv, utcai nyelv, vagányduma, vagonnyelv, városi népnyelv, volapük, zavarosnyelv, zsargonautánk volapükje, zsebmetszők nyelve, zsványnyelv...

Fattyúnyelv

Különösen a második világháborúig virágzott a sajátos budapesti fattyúnyelv (tolvajnyelv, szleng). Ennek a korszaknak kiváló nyelvi tükre Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály óriási kézirat anyaga, amelyből egy kisebb válogatás nyomtatásban is megjelent.

Budapestet tréfásan nevezték Butapestnek, sőt Mohambénak és Mókembénak (a tolvajnyelvi mókem ’város’ és Budapest kezdőbetűje nyomán); illetve Judapestnek is. Néhány sajátos városnegyed: Bringyeleváros (Dagály utca), Cséri-telep (szeméttlerakó telep, Cséry nevű bérlője nyomán), Drótsziget (a városligeti sziget, amelyen a Vajdahunyad vára áll), Dzsungel (Népliget), Hepaj (Városliget, Népliget), Kibanya (Kőbánya: az anekdota szerint egyszer egy öregasszony leszállt Kőbányán, mert úgy értette a kalauz kiáltását, hogy Ki, banya!), Lipiváros, Lipicsek, Lipócia (Lipótváros), Lizsé (Városliget), Szigi, Szizsi (Margitsziget), Tangó (korábban Teleki téri, majd Ecséri úti ócskapiac; szó-játék a Tändelmarkt/Tandelmárk szóból), Tripolisz (a VI. kerület belső része), Zugliszé (Zugliget), Zsibaj (Teleki tér).

A jellegzetes épületek: Csari (Vásárcsarnok), Elizélt palota (a korábbi Rooseveltt, ma Széchenyi István téren álló korábbi, zöldes színű irodaépület népi neve), Gólyavár (az ELTE bölcsészkar Trefort-kerti épülete – utalva a gólyákra, az elsőéves egyetemistákra), Klotild-palota (a Ferenciek terén álló ikerpalota, amelynek párját a népnyelv Matild-palotának nevezte el), Markó (a Markó utcai börtön).

Tömeglakások: Százház (a Keleti pályaudvar mellett, már lebontották), Tizenháromház (Váci úti háztömb), Hatház (Kőbánya).

Pesti kocsmanevek: Gödör, Hét Tetű, Hullamosó, Neszepicsa-csárda, Ördöghídja, Tarka Macska, Vörös Macska.

Budapest – kávéházváros. A jellemző kávéházak: Centri (Centrál kávéház), Fila (Philadelphia), Filinger, Hangli(csek), Helicai (Helvetia), Kurvaléria (Valéria), Nyolcas (Zugkávéház), Ribéria (Riviera), Spolár (Spolarics). A New York kávéház egyes részeit külön is elnevezték: Karzat (félemeleti helyiség, a Nyugat íróinak törzshelye), Mélyvíz (alsó helyiség, művészek tanyája), Montpárnász (karzat, ugyancsak a művészeké). A kávéházi kultúrához saját nyelvezet is járult. Maga a kávéház: kafcsi. A szereplők: almavári-babavári (vendég, aki csak a helyet foglalja, de nem fogyaszt), brencsálinger (fizetőpincér), stikavendég (aki inkognitóban van jelen, le kell tagadni, ha keresik), szandolin (egyedül üldögélő vendég a hasonló nevű együletes csónakról), varter (az olyan vendég, aki azzal küldi el a pincért, hogy majd később rendel; a német warten szóból).

A kávéház a pesti vicc humorforrása is. Pesti kávéház 1946-ban: – Főnök úr, a kávé olyan rossz, hogy a vendégek meg akarnak verni minket! – Nem kell félni, mi vagyunk többen!

A kávéházak kínálatából csak néhány: bialóg (feketekávé), fecsi, feketusz (feketekávé), félbarna (tejeskávé), kapó (kapucíner), krahedli (szénsavas üdítő), pikfek (pikoló; kis adag feketekávé), zóna (reggelire vagy tízórára kínált kis adag). A szocializmus kezdeti időszakában a kávéházak helyén felbukkanó presszókban leginkább a szimpla és dupla kávé járt. Az 1960-as években eltűnt a kisadag kávé, a szimpla, de az emberek még soha egy „dupláért” ugrottak be a presszóba.

Különleges neveket kaptak a szórakozóhelyek (mulatók, mozik, színházak): Hököm Színház (városligeti színház), Músi (városligeti Műszínpark), Vurstli (városligeti Fesztykörkép).

Hidak: a Ferenc József híd (ma Szabadság híd) régi neve: Franci. A felrobbantott Erzsébet híd pótlására épített pontonhíd: Bözsike, a Margit híd „kistestvére”: Mancsi.

A közlekedési eszközök városnyelvi nevei között magasan vezet a villamos: bajzli, batár, bázslí, cingaj, csili, csingaj, delej, dzsunki, lanyí, lanyó, sárga vasút, szlanyi, tuja, vilcsi, vilusz, villámos, villinger, vilga, vili, vilicsek, vlanyi, zlanyi, zóna. A tujázik azt jelenti, hogy a villamos ütközőjén (csütülő: csatoló + csücsülő) utazik valaki. A szó a hátulja szó végének életre keléséből származik: hátulja > tulja > tuja. Gumikerés járművekre kevés szó van: duli, zotyóbusz (autóbusz), prolibusz, troli (trolibusz). A fogaskerekű kezdetektől fogva: fogas.

A budapesti embert sokféleképpen nevezik meg a fattyúnyelvben: csacsener (érdekből csodálkozó), csikkgyűjtő, csikk-kutató, csikkszedő, Duna-partizán (a korzón a nőket zaklató férfi), éjszakai tanár (az éjszakai élet beavatottja), eszpresszólovag, flaszterhős (nőkkel szemben tolakodóan viselkedő férfi), fogdmeg (kocsmai kidobóember; máshol csendőr, csősz), hóhem (főlényes, ravasz alak), hónaljkereskedő (zugkereskedő), lejmista (lejmoló, potyázó), mandoletti (nyalánkságot áruló olasz árus), mautner (hajléktalan; ma olykor azt hallani: hajlékony), művészlink, nimandrovics (senkiházi, jelentéktelen), Róbert bácsi (ételt osztogató; egy ingyenkonyha nyomán), sarkangyal (utcasarkon álldogáló nő), tigris (hotelszolga), turullovas (öngyilkosjelölt, aki fölmászik a Ferenc József híd turulmadarához).

Gazdag terminológiája van a budapesti foglalkozásoknak is: bosnyák (utcai bazarárus), bőrféjú (tűzoltó), buhvaldnéni (a nyilvános helyen elhelyezett padok, székek használati díját beszedő nő; a Buchwald-cég nyomán), citrompofozó, déligyümölcs-kereskedő (utcaseprő), cupi (cselédközvetítő), gázember (a gázművek pénzbeszedője), guberáló, handlé (őszeres), hájmeszli (házfelügyelő), helyesenéni (nyilvános vécé felügyelője; az illemhelyből alakult szójáték), kucséber (sorshúzás játékkal vendéglőket járó árus), milimári (tejárus), ószeres (őszeres), vörössipkás (hordár).

A piacok népi megnevezései: KGST-piac, lengyel piac (az 1980-as évek bolhapiacai), később: kínai piac. A rendszerváltás idején: MDF-piac.

A budapesti életet jellemző további szavak: budapestia (itt élő külföldiek összefoglaló neve), bugázás ([piaci] lopás), csöves (bűnöző), falmelléki (budapesti vezetékes víz a balatonmelléki stb. bornevek mintájára), hídpénz (korábban két krajcárt kellett fizetni a hidakon való áthaladáskor), körüti dolog (nem illendő, közönséges ügy), lele (lelencház), zaci (zálogház).

A napilapok is szívesen foglalkoztak a pesti „tájszavak” gyűjtésével. Például a Pesti Napló 1904. december 25-i számának karácsonyi melléklete tartalmazza A pesti tájszólás kis szótárát. Ebben olvasható: „Búrvasut”-nak hívták a Budapest–Újpest–Rákospalotai (B. U. R.) vasutat (a „vasut” korabeli helyesírással); Fanbourg St. Léopoldnak a Lipótvárost; a Beliczay kávéházból lett Helvetia kávéházat Heliczaynak (kontamináció, szóalakvegyülés); az Alkotmány utcai fogházat (annak Kisfaludy vezetéknevű igazgatója után) Kisfaludy-társaságnak; a Röck Szilárd utcát Röck Szilágyi utcának; a naplopót Zrínyistának, mivel a Zrínyi utcában működött a főkapitányság.

(A pesti nyelv grammatikája)

Kiejtés, hangsúlyozás

Általában a vidékiek a pestiek nyelvhasználatát affektáltnak vélik. Valódi pesti kiejtési, alaktani sajátosságokat nehéz kimutatni – bár G. Varga Györgyi megpróbálta az 1960-as években (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben). De azért tudható, hogy a pesti nyelvnek saját nyelvtana is van. Ilyennek számít a sajátos pesti kiejtés. Például a frizsider szó fridsidernek ejtése (további példák: pénz > péndz, benzin > bendzin; egy korábbi affrikáció folytatódása; vö. mazzag > madzag). Többen megfigyeltek, leírtak és fővárosinak (pestinek) tartottak két hanglejtésbeli hibát:

1. Az egyik a mondathangsúlyos szótag után magas hangfekvésből közepes vagy mély hangfekvésbe való átváltás (a nagy esés mintegy szemrehányást fejez ki):

Nem vagyok megelégedve a munkájával.

2. A másik a mondatok, beszédszakaszok végének elnyújtása, rendszerint a hangmagasság felcsúszásával. Ez az ún. éneklő, talán angolos, pesties beszédmód (kommunikációs oka lehet a szó megtartásának jelzése).

uuunk.

Itt vagy-

zaaa?

Mikor jössz ha-

Helyesen:

Itt vagyunk.

Mikor jössz haza?

Ugyancsak pesti nyelvi jelenség a személynevek „névelősítése” (az István, a Kati). Korjellemző nyelvi jelenség a tulajdonnevesítés, egyedítés. Rexa Dezső írja az 1870-es évekre emlékezve: A boltok felírása leginkább német nyelvű volt. Négyéves koromban ebédnél megszólaltam:

- Nagyon gazdag ember lehet az az Apotheke!
- Honnan tudod? Hát ki az?
- Boltos.
- Hát honnan tudod?
- Olyan sok boltja van, majdnem minden utcasarcon van egy boltja.

Akkor még nem tudtam németül, s az Apotheke feliratot a boltos nevének gondoltam, pedig ez a szó magyarul azt jelenti, hogy gyógyszerár...

A szocializmusban még nagyon sok „szimpla” gyógyszerár, élelmiszerbolt, orvosi rendelő, fodrász, eszpresszó volt – a rendszerváltozás után azonban felbukkantak és terjedni kezdtek az egyedi (megkülönböztető) nevek: Segítő Mária gyógyszerár, Szent Margit rendelő, Show-haj fodrászat, Kakas presszó). A „tulajdonnevesítés” teljesen természetes folyamat. A kávéházakat, kocsmákat, fogadókat, vendéglőket mindig vagy címezték valakihez, netán valamihez, vagy a tulajdonosról nevezték el, vagy a környék, esetleg az elhelyezkedés határozta meg az elnevezést. Az, hogy 1945, s főleg 1948 után fokozatosan minden állami kézbe került (vagy megszűnt), szükségszerűen vonta maga után a közintézmények, szalonok, üzletek és vendéglátó-ipari egységek elnevezésének egységesítését, az egyedítő jelleg visszaszorulását”. A rendszerváltás utáni „tulajdonnevesítéssel” szerencsésen visszaállt a természetes állapot.

A pesti élet és nyelv sajátosságaira sokan fölhívják a figyelmet. Az elsők között Gvadányi József Egy falusi nótáriusnak budai utazása című szatírája, de jobban illik a kötetbe egy vidéki (jelen esetben zalai, szabari) leánynak adott nyelvi figyelmeztetés:

- Aztán nehogy úgy járd ám, mint az egyszeri falusi, aki elment Pestre!
- ?

– A tikot tyúknak mondta, a vödröt vedernek, a gráblát gereblyének. De amikor rálépett a (gereblye) fogaira, a nyele meg orron csapta, már azt mondta: „A nyavala ebbe a gráblába!”

(Régi pest-budai szólások, közmondások)

Pest feketére fest...

Nem oda Buda! (nem addig van az), Több is veszett Buda alatt (történt már ennél nagyobb baj is), Budában, Bécsben, lyukas kemencében (kitérő válasz arra a kérdésre, hogy hol van valaki), Annyit ér, mint mikor Budán muzsikálnak, oszt ide nem hallik (semmit sem ér), Eb lesz Budán bíró (nem törekszem olyan tisztségre, amit nem érhetek el), Mi hír Budán/Budában? (mi újság van felétek; régen ez a felelet járta rá: Német van várában, Török van várában, Békesség várában), Olybá veszi, mintha Budán harangoznának (mintha nem is neki szólnának), Budára is beillenék bírónak (nagyon eszes), Ha Budáról jött volna, sem hinném (egyáltalán nem hiszem), Sokszor megjárják addig Budát (soká lesz az még), Egyszer volt Budán kutyavásár (csak egyszer szokott kivételes szerencséje lenni az embernek; abból, hogy egyszer valami megtörténhetett, nem következik az, hogy máskor is megtörténhetik), Kinek lova nincsen, Budán is gyalog jár (aki szegény, az mindenütt csak szegényesen élhet), Messze Buda sántának (aki erején felüli vállalkozásba fog, nehezen ér el sikert), Nem egy nap alatt épült Buda vára (nem szabad a munkát elnagyolni), Nincs Budának mérője (némely gazdag ember szereti magát szegénynek mondani), Budai mértékkel mér (nagyot mond, hazudik), Iszik, mint a budai török, Megjárta fejét a budai törökvér (szereti a bort), Vörös, mint a budai bor (sötétvörös), A budai piros bor nyelízű (a budai bor itatja magát), Meglátja Budapestet (mélyen belát valakinek a szoknyája alá), Igyunk, úgyszem lesz Pesten házunk! (tréfás felszólítás ivásra), Szegény testem, mikor égetnek meg Pesten! (sóhaj), Tíz fillérért gyalog kísérné Pestre a békát (pénzsóvár),

Ígértem neki Pestet, Budát, köszönje meg, ha meglátja Szentendre tornyát (nagyhangú ígéret csúfondáros jellemzése), Kinek lova nincsen, gyalog jár az Pestre (mindenki úgy él, ahogy anyagi lehetőségei megengedik), Pest feketére fest (aki nem szokott hozzá, azt megviseli a pesti élet, a nagyvárosi hajsza), Mosolyog, mint pesti kutya a zsemlének (ostobán mosolyog).

Huszedik század eleji budapesti szólások (helyzetmondatok)

A Budapesthez köthető állandósult szókapcsolatok voltaképpen helyzetmondatok, vagyis adott helyen, helyzetben mondhatók; s föl is idéznek egyes szituációkat.

Annyi baj legyen, csak a villamos menjen! (utalás az első világháború alatti gyakori közlekedési fennakadásokra), A pisolda trisztán tartandó! (vécéfelirat nyomán szójáték), A vérfagyasztó vizontlátásra, Budapest három (családi figyelmeztető, ha a gyerek előtt nem akarnak valamit mondani; Budapest I. és Budapest II. rádió volt csak, a Budapest III. a külföldi magyar nyelvű adásokat jelentette), Ez a város fürdőváros (az mondta, aki befürdött, elvesztette kártyán a pénzét), Ezt a lemezt már ismerjük ~ régi lemez ~ lejárt lemez (már hallott dolog), Fújt a bőrgyár (közeledik a halál), Jó hülyének lenni?, Jó reggelt, itt a tej!, Kimegy a mosásban (majd rendbe jön), Legyenek üdvölvöldözve (tréfás köszöntés), Lehet urak, lehet, lehet! (ligeti kikiáltó tessékélő mondása), leesett a húszfilléres ~ leesett a tantusz (végre megértette; célzás a lassan működő telefonautomatára), Majd kiderül a boncolásnál (kiderül az igazság), Marokkóba utazott (börtönben ül; a Markó utcában), Meghaltam, vidéken vagyok eltemetve (nem akarok senkivel se találkozni), mese habbal, Mi az hogy?, Mi ebben a pláne?, most jött a halpiacról (becsapható, tudatlan), most jött a hathúszással (vidéki, becsapható), Nekem mondja, tanárnak? (jobban tudom), Nincs többé kopasz fej, csak seggig érő homlok (nagy a baj), olcsó és nem ráz (hitvány dolgokra mondják; régen a villanykapcsoló hirdetése), pénztáros az ingyen uszodában (nincsen állása), Részemről a fáklyásmenet (engem nem érdekel), szintén zenész (ugyanaz a foglalkozása), Találkozunk a családi sírboltban (nyegle búcsúzás), Te itt, a temetők meg üresek (tréfás köszöntés).

A társadalom peremén élők újabb kori megnevezései: hajléktalan, „itt a piros, hol a piros” (tiltott szerencsejátékot) üzök, „az éjszaka császára”, rendőrségi megfogalmazásban: „az éjszakai élet ismert alakja”.

(Városi nyelvészet)

Vidéki városok – Budapest

A magyar vidéki városok nyelvi föltárása egyértelműbbnek bizonyult. Bálint Sándor megalkotta a „szögedi” nemzetről szóló életművét (szótárt, frazeológiát, néprajzot), Debrecenben összeállították a Cívis-szótárt, és például Békés város monográfiájában szó van a város nyelvéről. Esztergom, Hatvan és Cegléd ún. regionális köznyelvét már kutatták és dokumentálták egyetemi kutatócsoportok. De továbbra sincs pécsi szótár, bár a pécsi törzslakosok, a tükék néprajza, folklórja és nyelvkinese ugyancsak sajátos. Nincs soproni sem, holott a poncichterek (< Bohnen züchten) is sok mindenről mesélhetnek. Miskolcnak is vannak tájszavai (makuka = napraforgómag), szólásai (Pislog, mint miskolci kocsonyában a béka). S bár tisztában vagyunk azzal, hogy Szombathelynek, Zalaegerszegnek, Kaposvárnak, Salgótarjának, Sátoraljaújhelynek, Nyíregyházának is van sajátos nyelvi világa, szótárai még sincsenek.

Budapest nyelvének kutatása sokáig megmaradt az érdeklődőknek: íróknak, hírlapíróknak. 1953-ban lett volna lehetőség városnyelvi kutatásra a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség keretében, de a munkaközösség a tervezésen, valamint az újonnan

Budapesthez kapcsolt peremkerületek némelyikében helytörténeti gyűjtemények létrehozásán túl nem sokat tett; még kevesebbet publikált. Benkő Loránd nyelvész többször szorgalmazta a főváros nyelvének kutatását, G. Varga Györgyit is ő indította el ezen az úton.

A nyolcvanas években készült a BUSZI, a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú; de ez területi rétegzettségre és városi népnyelvi gyűjtésre nem terjedt ki. A nyelvészek tudományosan fölmérték, hogy hol beszélnek – a magyarul beszélők szerint – legszebben és legcsúnyábban magyarul. A teljes minta túlnyomó többsége szerint Budapesten és Pest megyében (!) beszélnek a legszebben. Persze sejtethetjük, hogy itt nem a gazdag hangzóállományról, vagy a pesti „énekklő hanglejtésről”, még csak nem is a városi folklór csak a kutatókat, esetleg az írókat érdeklő színeiről volt szó, hanem nagyon prózai érzelem fogalmazódott meg: a központi nyelvváltozat presztízse, tisztelete; a Budapest iránti (ki nem mondott) vágyódás. A fölmérésben feltűntek a további „mítoszok” is a romlatlan vidéki nyelvről, különösen az erdélyiek tiszta magyar nyelvéről. S ez így is van jól: legyen meg mindenkinek a maga mítosza.

Városantropológia: nyitott kérdések

Természetesen a mai városi, városi nyelvi kutatások táplálkozhatnak a nyelvjáráskutatás módszereiből, de alapvetően szociolingvisztikai, antropológiai kutatások. Az ilyen kutatások általában egy város nyelvéről nem mondanak semmit, hanem egyes városi rétegek, csoportok vagy területi egységek (talán éppen egy háztömb) lakóinak a nyelvről mondhatnának el valamit. Ilyesfajta kutatásokat azonban Budapesten még nem végeztek. Tehát mindaz, amit az imént fölváztunk, csak kósza gondolat, elképzelés. Budapest nyelvéről aligha mondhatunk általánosságban valamit. Adataink vannak, de ezeknek a város egészére való kiterjesztése indokolatlan.

A néprajzosok egyébként végeznek városi néprajzi kutatásokat. Talán ezeket érdemes lenne összekapcsolni városi nyelvkutatással is.

A városantropológia, a városnyelvi kutatás a magyar nyelv etnolingvisztikájának mélyebb megértéséhez vezethet. De még az út elején járunk.

Azt mondják: Berlin légkörének, folklórájának és nyelvének hangulata van. Egészen biztos vagyok benne, hogy Budapest is rendelkezik ilyennel. Itt élek, egy vagyok a város folklórájával, nyelvével. Alkotója és használója is egyben. Talán a túlzott közelség nem engedi a kellő rálátást. Sejtethető, föltételezhető gazdagsága, elevensége. Sok salakot is termel, amely néha elfödi a látást, haragra gerjeszt, de nem mondhatjuk, hogy szemétre vele, mert valójában maga az „élő poézis”.

(Valódi pesti nyelvjárások)

Palócok Pesten

Budapest „nyelve” összetett, és éppen ezért roppant izgalmas. A pesti nyelv nemcsak argóból áll, hanem foltokban felfedezhető valódi nyelvjárások (területi nyelvváltozatok) is. Bárcki Géza a belgiumi Liège-ről írja, hogy a város magva felé ékszerűen csatlakozó-kapcsolódó külterületek a maguk mögött lévő területek (vallon) nyelvjárását tükrözik, nyilván az abból az irányból való beköltözés, valamint az intenzív kereskedelem, kapcsolattartás miatt. Ez a jelenség Budapesten is megfigyelhető! Az egyes városrészeknek sokkal erősebb a kapcsolata sugarasan bevezető utak menti településekkel, mint keresztirányban a szomszéd külvárossal.

Melyek ezek a kapcsolatok? Veresegyháza, Fót Rákospalotával, Csömör, Kerepes, Kis- és Nagytarcsa Cinkotával, Nagyiccével, Isaszeg, Pécel, Maglód, Gyömrő Rákoskeresztúrral és Kőbányával, Vecsés Pestszentlőrincel, Dunaharaszti Soroksárral, Martonvásár Érddelel és Nagytétényvel, Alsó- és Felsőgöd, valamint Dunakeszi Újpesttel, Üröm, Budakalász, Pomáz Békásmegyerrrel van ilyen hagyományos (piaci) kapcsolatban.

A Gödöllői-dombság szlovák falvainak kultúrája Kelet-Pestre hatott; az utóbbi ötven év jelentős magyarországi kelet-középpont migrációjának, s vele együtt a szatmári, szabolcsi, bihari tájszólásoknak központba kerülésének a Pest közeli déli-délkeleti falvak voltak befogadói. Érdre nagyobb számban költöztek a hányatott sorsú bukovinai székelyek.

Juhász Dezső fölhívta a figyelmet a Rákospalotán máig megfigyelhető palóc nyelvjárásra. Rákospalotát a magyar nyelvjárástudomány számára egyedülállóan különös és nyelvészociológiailag nagyon érdekes terepnek tartja. Itt ma is azt mondják az idősebb emberek, hogy selem, petrezelem, legíny, gyin (jön), gyinnye, szeretyi. Rákospalota soktemplomos utcácskáiban barangolva, a templomi éneket hallgatva, a piacra kimenve aligha gondolná valaki, hogy Budapesten van!

Izgalmas lenne a közeli és távoli nyelvjárásoknak a terebélyesedő Budapesten és agglomerációjában megtalálni „kistestvéreit”. Ha lenne fölmérés, talán alátámasztaná tapasztalatainkat, vagyis a főváros szíve felé tartó, különböző irányból mutató nyelvjárási „ékeket”. Ez lenne, ha lehet még egyáltalán, a budapesti nyelvjáráskutatás! Bár a város lakossága már összekeveredett; az eredeti nyelvi színeket talán már nem lehetséges szétválogatni. Lehet-e egyáltalán egy kétmillió nagyvárosnak nyelvjárása? Egységes biztosan nem. Ha nem lehet, akkor mi van helyette? Van-e egyáltalán pesti nyelv?

Városi tájszólások

Aligha mutatható ki a mai Budapesten városi nyelvi tájszólás. Avagy csak véletlenségből, egy-egy szó, szólás kapcsán. Bárcsi Géza egyik legérdekesebb megjegyzése ezzel kapcsolatban nem is munkája főszövegében, hanem a 30. oldalon a 2. számú lapalji jegyzetben található: „Budapest egyes kerületeinek megvan a maguk tájszólása a jassz-nyelvben, s ezek között a legjellegzetesebb különbséget (a szókincsen kívül) épen [!] a képzők használatában lehet megállapítani. Így a Ferencvárosban (melyre a nagyszámú német köznyelvi szó is jellemző) kedvelt képző az -ás, Újpest az -a szövéget, a liget az -aj, -esz képzőket kedveli. Így állnak elő ilyen változatok, mint makás ’rejték’ és stikás ’csend’, maka és stika, makaj és stikesz...” Ez bizony valóságos városkutatás, városi nyelvjárás, városantropológia a javából – milyen kár, hogy sem Bárcsi, sem más nyelvudós ezt nem folytatta!

IRODALOM

- Balázs Géza: Pestiesen? Akkor, hogy is? A budapesti nyelvről, folklórról, a budapestizmusokról. *Jelenlét*, 1998. tavasz–nyár, 92–96.
- Bárcsi Géza: *A „pesti nyelv”*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1932, /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 29/.
- Berza László (főszerk.): *Budapest lexikon. I–II.*, Akadémiai, Budapest, 1993.
- Boross József, Szűts László (szerk.): *A mai magyar argó kissoztára*. BM Sajtóosztálya, [h. n.], [1985].
- Hernádi Miklós: *Közhelyszótár*. Gondolat, Budapest, 1985.
- Juhász Dezső: Felhívás egy palóc témára. In: *Nép – Nyelv. Tanulmányok Fülöp Lajos 60. születésnapjára*. Szerk. Balázs Géza, Selmeczi Kovács Attila. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1992, 12–14.
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai, Budapest, 1988.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: *Négy-öt magyar összehajol*. Magvető, Budapest, 1977, (Gyorsuló idő).
- Kontra Miklós, Hol beszélnek a legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv*, 1997, 224–232.
- Kosztolányi Dezső, Budapest, a szójátszó. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi, Budapest, 1971, 17–19.
- Varga Györgyi, G.: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai, Budapest, 1968.
- Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály: *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1996.
- Zombori Attila: *Szexpiaci körséta*. IPV, Budapest, 1986.

Magyar orvosok külföldön

Az elmúlt években jelentős létszámú magyar gyakorló orvos hagyta el hazánkat, elsősorban megélhetési okok miatt. A külföldre távozott orvosok létszámát – a legutolsó hivatalos információk szerint – 4-5 ezerre teszik, bár egészen pontos számot senki sem tud. Az utóbbi években tapasztalt „elvándorlás” nem új jelenség, a 18. század közepétől nyomon követhető történelmünkben. Az önálló magyar orvostudomány megszervezéséig (1769) a hazai orvosaink képzésüket külföldi egyetemeken – előbb Bécsben és Krakkóban, majd itáliai és német egyetemeken – szerezték. Nem kell nagy „létszámokra” gondolnunk, a végzettség inkább királyi és főúri udvarokban tűnik fel, a jeles gyakorlattal rendelkező orvosok soha nem maradtak egy helyben, igen sűrűn váltogatták gyakorlatuk színterét. A peregrináció időszakában a külföldi egyetemen tanuló orvosjelöltek későbbi szakmai pályafutása nehezen követhető nyomon, az orvosi diplomával rendelkezők bárhol folytathattak orvosi gyakorlatot. Számos adat bizonyítja, hogy több magyar orvosdoktor „viszszamaradt” oktatni egyetemén, vagy a környező városokban fogadott el meghívást.

A 17–18. században jelentős fordulat következett be az európai orvostudományban: a klinikai-kórbonctani szemlélet végleg szakított a középkori képzési formákkal, az orvostudományba bevonta a természettudományok rokon területeit (fizika, kémia stb.), nagy súlyt fektetett a betegágy melletti képzésre is. A 18. században az európai államok többsége az államigazgatás legfontosabb feladatai közé emelte – a modern államigazgatás, a hadseregszervezés és a korszerű gazdasági formák szervezése mellett – az oktatás és a közegészségügy átszervezését is. Az utóbbi nemcsak a járványok elleni védelmet, a település-egészségügyet (ivóvíz biztosítást, szennyvízelvezetést, árvédelmet stb.) jelentette, hanem a betegellátás feltételeit is megszervezték. Ez a kórházépítési program mellett az orvostudomány teljes reformját, megfelelő létszámú orvos kiképzését is feltételezte.

A felvilágosult abszolútizmus hatására az uralkodók (a porosz király, több német fejedeleme, az orosz cár, a lengyel király és a Habsburg uralkodók) folyamatosan korszerűsítették országuk közegészségügyi állapotát, alapvető törvényekkel építették újjá az egészségügyi viszonyokat. Ez az átalakítás a 18. században folyamatos és töretlen volt, jelzi ezt a rendeletek és az országos törvények sorozata. Az orvoshiány európai jelenséggé vált, bár az orvostudomány feltételeinek javítása, a hallgatók számának növelése sem enyhítette a szakemberhiányt. Megteremtették a kétszintes (az egyetemen végzett orvos és a sebész-szülész-mester) egyetemi orvostudományt, ami az új feltételek és betegellátási-igazgatási rendszerek mellett nem enyhítették az orvoshiányt. Talán a német területeken mutatkozott enyhe „orvosfelesleg”, amit azonnal elszívott több közép- és kelet-európai ország (elsősorban Oroszország), ahol az orvostudomány lemaradása miatt komoly szakemberhiány mutatkozott. E terület tömegesen csábított jó fizetéssel és javadalmazással külföldi orvosokat és sebészeket. Talán I. Péter cár vállalkozott a legnagyobb feladatra, amikor valóban a „semmiből” akart korszerű egészségügyet, orvosigazgatást, orvostudományt, katonai egészségügyet, városi kultúrát szervezni. Ehhez nemcsak képzési rendszerek, infrastruktúrák hiányoztak, hanem valóban egyetlen szakember sem állt a rendelkezésére. I. Péter jelentős pénzügyi forrásokat teremtett, hogy a hiányzó szellemi tőkét megszeresse és nem fukarkodott, amikor hadserege katonai egészségügyi szolgálatába külföldi orvosokat és sebészeket (németeket, franciákat, hollandokat stb.) szerződtetett. Az első alkalommal – az 1720-as évek elején – közel 500 katonai orvost csábított orosz szolgálá-

latba. A 18. század legelején I. Péter parancsára építették fel a legnagyobb orosz katonakórházakat (Szentpétervár, Kronstadt, Moszkva stb.), összességében 20 ezer betegágygal, miközben a kiépült orvosigazgatási rendszerében is százával alkalmazott német, porosz, svéd, holland, francia polgári orvosokat, miközben orosz állami ösztöndíjjal orosz fiatalokat küldött külföldi egyetemekre. I. Péter cár arra is utasította külföldi képviselőit, hogy igyekezzenek minél több fiatal orvost szerződtetni. Több olyan esetről tudunk, amikor az osztrák követ a bécsi orosz követség ilyen irányú tevékenysége miatt tiltakozott Szentpéterváron az orosz kancellárnál. A bécsi orosz követ több alkalommal addig ment el, hogy napilapokban adott fel hirdetéseket oroszországi orvosi állásokra. A felajánlott fizetés gyakran az elérhető helyi lehetőségek sokszorosát jelentette. Nemcsak a szakemberhiánynak volt egyedül köszönhető, hogy az 1719-ben felállított Orosz Orvosi Kollégium (a legmagasabb orosz orvosi-közegészségügyi szervezett) majdnem mindegyik tagja német lett, s egyáltalán nem csupán az Orosz Birodalomhoz csatolt, jelentős létszámban németek lakta Baltikumból származtak.

(Magyar orvosok az Orosz Birodalomban) Még a magyar orvosképzés megszervezése előtt (1769), az ugyancsak orvoshiánnyal küzdő Oroszország a 18. század közepén több magyar orvost szerződtetett. A felajánlott fizetés – amint már említettük – sokszorosa volt a magyar, sőt az európai lehetőségeknek. A magyar korona területén az orvos alkalmazás ún. területi alapon működött, amikor egy vármegyét vagy nagyobb települést kötelezett a törvény „orvos tartásra”, függetlenül annak nagyságától, terepviszonyaitól és népsűrűségétől. A fizetés nagysága mindig az alkalmazó vármegye anyagi lehetőségeitől is függött, így jelentős kereseti eltérések mutatkoztak. Ezt bizonyítják az orvosok gyakori lemondásai is. Az orosz ajánlatok valóban figyelemre méltóak lettek, a mindig orvoshiánnyal küzdő közép-európai területek orvosait valóban lázba hozták. A 18. század közepén orosz földre vándoroltak (Péken Keresztély, Orlay János, Keresztúri Ferenc, Koritáry György, Gyöngyössy Pál, Reineggs Jakab) egészen magas tisztségeket töltöttek be, a moszkvai, majd más (Kazany, Harkov) egyetemek professzorai lettek, de ismerünk olyanokat is (például Polyánszky Ignác pesti, Csérszky Antal munkácsi, Mileter János iglói, Hambacher Sámuel orvosdoktorokat – az utóbbi később Gömör vármegye főorvosa lett), akik rövidebb idő alatt futottak be fényes karriert, majd visszatértek hazánkba. Az utóbbiak közé tartozott még Nyilassy Ferenc, Mezőtúr későbbi orvosa is. Említésre érdemes az is, hogy I. Sándor cár 1821-ben törzsrósvossá nevezi ki és a Szent Anna-renddel tünteti ki Oesterreicher Manes Lipótot. Voltak persze kevésbé szerencsések: pl. Dobsa Ferenc Jénában végzett (1790) magyar nemesi családból származott orvos, aki bécsi és párizsi orvosi gyakorlat után szerződött Szentpétervárra, ahonnan szabad eszméi miatt Szibériába száműzték, ahol nyoma veszett. Itt kell kiemelni, hogy a kint gyökeret vert magyar orvosok szoros kapcsolatot tartottak fenn a magyar tudományos élettel, így pontosan nyomon lehetett követni karrierjük alakulását. Ebben az időszakban a magyar orvosok kiáramlása rendkívül jelentős és igen nagyméretű volt. Természetesen nem csupán azokra a személyekre korlátozódott, akiknek neve kiemelkedő munkásságuk, magasra ívelő pályájuk révén vált ismertté. Sok orvos vándorolt ki Oroszországba, hiszen néhány orvos miatt a hazai kormányzat nem adott volna ki átfogó tiltó rendelkezést.

A magyar orvosok Oroszországba történő kivándorlásának megakadályozására 1810-ben a Helytartótanács külön rendeletet adott ki a megyéknek: „Legfelsőbb helyen tudomást szereztünk arról, hogy az orosz kormány Ausztria örökös tartományaiból orvosi gyakorlatot folytató orvosokat megszerezni s e célból kivándorlásra rávenni igyekeznek, öfelsége elrendelni méltóztatik, hogy az említett örökös tartományaiból a kivándorlás minden módja álta-

lánosan megakadályoztassák és az útlevelek kiállítására ily célból megtagadtassék.” Lényeges eredményt ezzel a rendelettel nem lehetett elérni, mert a kivándorló útlevel megtagadása esetén az érintett személyek kerülő utakon – magánlátogatás címen vagy szomszédos ország területéről – szabadon elhagyhatta a magyar királyság területét.

Ismerjük, hogy Bugát Pál is foglalkozott az oroszországi kivándorlás gondolatával, végül a pesti orvosi karon nyert kinevezést. Az orosz meghívásról Bugát késői feljegyzésében így írt:

„nagy reményem volt, hogy concursus útján az országos szemészeti hivatalát megkapom, ámde másé lett a koncz, nekem egyéb nem maradt hátra, mint az akkoron Oroszországba, nevezetesen a kazáni egyetemre meghívott tanárságra recurrálni, mivel azonban boldogult fejedelmünk ki nem bocsát bennünket (engem és Boros és Pozsonyi doktor barátaimmal), ezért honmaradván, hosszú várakozás után egy a többiekhez csak félértékű, jelenleg éppen haldokló tanszékét nyertem.” (Ez a megjegyzés a pesti egyetem orvosi karán folyó hároméves sebészképzés sebészeti tanszékére utal.)

Oroszország a későbbiekben is a magyar orvosok kivándorlásának, illetve külföldi munkavállalásának célja lett. Ekkor már inkább adott feladatra és megadott időre szerződtek, feladatuk teljesítése után hazatértek. Ilyen volt Makoviczky Dusan is, aki Lev Tolsztoj kezelőorvosa volt a nagy orosz író haláláig. Valójában a 20. század legelejére visszaesett a magyar orvosok oroszországi kivándorlási láza, majd csak az első világháború után jelentkezett – igen csak korlátozott számban – egy kommunista emigráció, bár a bukott Tanácsköztársaság utáni politikai – ezen belül orvos- – emigráció inkább Németország és Anglia felé irányult.

(Magyar orvosok török földön) A 19. század első felében a Török Birodalom – hasonlóan az egy évszázaddal azelőtti orosz törekvésekhez – jelentős erőfeszítéseket tett európai szakemberek, közöttük orvosok – megszerzésére. A török követségek jelentős összegeket áldoztak fiatal orvosok szerződtesére, akik jó fizetéssel polgári vagy katoniorvosokként tevékenykedtek a szerződésben megadott időben. A 19. század közepén már nemcsak a Török Birodalom nagyvárosaiban (például Isztambulban vagy a Földközi- és a Fekete-tenger menti török városokban) vagy balkáni területeken dolgoztak európai orvosok (franciák, németek, olaszok, spanyolok stb.), de az afrikai és ázsiai tartományok vezető orvosai is ezek lettek. Természetesen továbbra is működtek az iszlám egyetemek, azok orvosképző intézményei, viszont ebben az időszakban az európai képzettség „megszerzése” lett a birodalmi cél. 1851-ben Isztambulban – szultáni támogatással és több magyar emigráns orvos részvételével – megszervezték az európai szemléletű és képzési rendű Orvosi Iskolát, amely a modern török orvosképzés kialakításának bázisa lett. A törökországi orvosi szolgálatnak nem lett feltétele az iszlám vallás felvétele, de nem volt tilos sem. Ezzel a lehetőséggel inkább a politikai menekültek éltek, hiszen a török állam az iszlám hitűeket semmilyen körülmények között sem szolgáltatta ki más országnak. Ezzel a magyar szabadságharc honvédorvosainak egy része élt is.

A magyar honvédorvosi kar egy része a császári hadseregből lépett át a honvédség állományába, akiket a világosi fegyverletétel után hadbíróági eljárás várt. A fenyegettség érzése erősödött, amikor ismertté váltak Haynau tábornagyparancsai, amely szerint mindenkit, aki a császári hadseregben szolgált, átállt és a „lázadó hadseregében” magasabb tiszti rangot tölt be vagy részese volt a „lázadó felforgatásaiban”, hadbíró-sággal fenyegettek meg. Az osztrák katonai büntetőtörvénykönyv szerint a dezertálást halállal büntették. Már 1849 júliusában tapasztalható volt, hogy a honvédorvosi kar volt császári tiszti állományából többen „lemaradoztak” és polgári ruhát öltve igyekeztek ma-

gukat biztonságba helyezni. Sokan Nyugat-Európába mentek, mások szomszédos, nem a Habsburg fennhatóság alatt álló országban kerestek menedéket. A magyar kormány szegedi székhelyén Töltényi János főtörzsorvos és Kálazdy Mór főtörzsorvos kevés eredménnyel próbálja helyreállítani a fegyelmet. A „felforgatásban” érintettek zöme – például Buzay Károly főtörzsorvos, Gaál Gusztáv, Kálazdy Mór, a bécsi forradalom vezetői – a végsőkig kitartottak. A vidini menekült honvédtáborban legalább 60 volt honvédorvos tartózkodott, ezek közül – a már említettek kivül – a bécsi osztrák követség név szerint követelte Schöpf-Merei Ágostnak, az Olasz Légión főorvosának és Fontana Fermo olasz születésű honvédorvos azonnali kiadatását. A volt császári tisztek között nagy riadalmat okozott Andrassy Gyula isztambuli magyar követ 1849. szeptember 18-i levele, amelyben arról tájékoztatta a menekülteket, hogy kiadatásukat a török kormány elhatározta és egyetlen – ez tanácsként hangzott el – menekülési lehetőség az iszlámra való áttérés és a katonai szolgálat vállalása. Valójában ez a levél siettetta az áttérést és a török hadseregbe való belépést, de a vidini táborból négy tábornok (Bem, Guyon, Kmetty és Stein), 4 ezredes, 10 őrnagy, 5 katonaoorvos, 27 százados, 26 fő- és alhadnagy, 250 honvéd és 8 polgári orvos lépett be a török hadseregbe. (A lengyelek közül 102, az olaszok közül 41 és a német-osztrákok közül 63 személy követte példájukat.) Ezt Kossuth Lajos sem helyeselte. Az „áttérés” csupán annyi volt, hogy a török imám egy fezt tartott az áttérő feje fölé, és kijelentette, hogy ettől a pillanattól az illető az iszlám védelme alatt áll. A „renegátokkal” a kapcsolat nem szakadt meg, később ezek lettek a magyar emigráció támogatói. A török birodalom különböző helyén (Damaszkusz, Aleppo, Isztambul, Bagdad stb.) jelölték ki szolgálati helyüket. Egy jelentős részük később részt vett a krími háborúban is.

A volt honvédorvosok közül először csak három: Gaál Gusztáv (1816–1862) – Veli bég, Robay János (1820–1855) – Achmed pasa, Schneider Antal (1816–1897) – Huszein bég, később: Hammerschmidt Károly (1800–1874) – Abdullach efendi és Mustárdy János (1789–1858) – Juszuf efendi lépett török katonai szolgálatba. Tevékenységük kevésbé ismert a magyar–török orvosi kapcsolatok területén, igen fényes pályát futottak a török hadseregben, főleg a katonaegészségügy fejlesztésében. Gaál a bécsi egyetemen végzett, a belgyógyászati klinikán volt docens, s tagja lett a császárváros radikális köreinek. Az 1848. októberi bécsi felkelés idején a Légión orvosa, innen menekült magyar földre, a honvédorvosi kar tagjaként főtörzsorvos rangot kapott. Vidinben belépett a török hadseregbe, az isztambuli Orvosi Akadémia egyik alapítója és tanára lett. Bécs többször is követelte kiadatását, ezért vezérorvosi beosztásban előbb az alexandriai, később az isztambuli katonakórház parancsnoka lett. Részt vett a krími háborúban is, szemleúton hunyt el 1862. március 9-én Szarajevóban, kolerában.

Talán a legnagyobb karriert török földön Hammerschmidt Károly (Abdullach efendi) futott be, Bem seregében volt törzsorvos, majd török szolgálatba állt, a magyar emigráció egyik legnagyobb tudományos tekintélye lett. Bécsben szerzett orvosi oklevelet (1837), a helyi Irgalmas Kórház sebész főorvosa lett, az 1848. októberi bécsi felkelés egyik vezetője, majd Bem Józseffel együtt jött magyar földre. Mint az erdélyi honvédsereg orvos főnöke, Bemmel együtt menekült Törökországba. Már 1849 őszén az isztambuli Orvosi Akadémia tanára, de Bécs tiltakozása miatt a damaszkuszi katonai kórház parancsnoka lesz, itt került kapcsolatba Guyon tábornokkal (Iszmail pasa), vele együtt részt vett a krími háborúban. A harcok befejezése után kilép a hadseregből, előbb az isztambuli polgári kórház orvosa, 1862-től ismét az Orvosi Akadémia tanára, 1873-tól az ásványtan és a zoológia professzori tisztségét is betöltötte. Leírta a Boszporusz vidékének geológiáját és zoológiáját, megalapította Isztambulban a Természettudományi Múzeumot. Török földre menekült Hammerschmidt Károly két – ugyancsak orvos – fivére: Hammerschmidt

József Adolf (1799–1865), Pesten végzett orvosdoktor 1849 januárjában belépett a honvédseregbe, hadnagyi rangban küzdötte végig a szabadságharcot, fivéréivel együtt török földre menekült. Előbb polgári orvosként dolgozott, csak 1851-ben lépett be a török hadseregbe Ali efendi néven. A krími háború után leszerelt, egy ideig Izmirben polgári orvos, majd amnesztiát kért, hazatért, s egyetemi főorvosként hunyt el. A harmadik fivér Ferdinánd Károly (1810–1869) szintén orvos (1838) lett, aki előbb Szatmár vármegyének másod főorvosa, végül 1841-ben belépett a császári hadseregbe. 1848 nyarán kérte átvételét, majd törzssorvosként szolgált az erdélyi hadszíntereken. Ő is török földre menekült, de nem lépett be a török hadseregbe, Várnában praktizált polgári orvosként. A kiegyezés után tért haza, Brassóban élt haláláig.

A törökországi magyar emigráció visszaemlékezéseiben gyakran emlegetik az újvidéki születésű Robay (Romich) János, Ahmed pasa nevét, aki a bécsi Katonaorvosi Akadémián végzett (1840), itáliai szolgálatból szökött haza, lett a 12. huszárezred törzssorvosa. Vidinben számára – mint császári tisztre és katonaszökevényre – csak a török hadsereg adhatott védelmet: Achmed pasaként előbb Egyiptomban, majd a mai Irak területén szolgált vezérorvosként, 1855 szeptemberében Bagdadban, egy lázadás leverése közben vesztette életét 35 éves korában.

A török hadseregben szolgálók közül a legmagasabb rangot és „főtörzssorvos” beosztást Schneider Antal (1816–1897) nyert el, aki a krími háborúban igen magas katonai kitüntetést is kapott. A bécsi orvosi karon végzett (1840), majd Temesváron működött 1848 tavaszáig, amikor előbb nemzetőr, majd Damjanich seregében huszárkapitány. Személyes bátorságával is kitűnt: 1849 februárjában, mint kém, igen fontos információkat szerzett az ellenségről, később Bem seregében – a piski csatában – vitézi érdemeket csillogtatott meg. A csata után ő kezelte Bem kézsérülését, ezután a lengyel tábornok orvosi kérdésekben csak hozzá volt bízalommal. Bemmellel együtt menekült török földre, ahol sokáig saját vagyonából fedezte a tábornok és kísérete kiadásait. Husszein bég néven ezredorvosi beosztást kapott, Bem kíséretében maradt Damaszkuszban és Aleppóban is. Kálazdyval együtt kezelte a sokat betegeskedő tábornokot, halálos ágyánál is jelen volt.

A krími háborúban az egyik arab hadsereg vezérorvosi tisztségét töltötte be és egyéni bátorságáról ismét tanúbizonyságot tett: az egyik stratégiai fontosságú erődöt az általa vezényelt rohammal foglaltak vissza, amiért magas katonai kitüntetést kapott, tábornoki beosztásba helyezték. A háború után leköszönt katonai rangjáról, Isztambulban telepedett le, és az ottani magyar emigráció egyik vezetője lett. Itt került kapcsolatba Garibaldi törökországi megbízottaival, vagyonából finanszírozta azt az egykori magyar honvédek katonai szervezkedését, amely tevőleg segítette az olasz szabadságmozgalmat. A török rendőrség – külpolitikai okok miatt – letartoztatta Schneider Antalt, 15 évi várbörtönre ítélték, de az angol követ közbejárására szabadon engedték. Korfuban – gyakorló orvosként – telepedett le (1860), de még ebben az évben a Garibaldi oldalán harcoló Magyar Légión tiszteje lett, nyolcvan ütközetben vett részt. A kiegyezés után külön engedéllyel térhetett haza, sokáig Budapesten rendőri felügyelet alatt élt, később Klapka György segítségével a budai Pénzügyi Igazgatóság tisztviselője lett.

Igen nagy tekintélynek örvendett török földön Kálazdy Móric (1819–1875), Bécsben végzett (1843) orvos, aki sebészként működött a bécsi sebészeti klinikán, amikor aktív részvevője lett a bécsi 1848. évi márciusi forradalomnak, az ifjúság nevében köszöntötte Bécsben a magyar országgyűlés küldöttségét. 1848 nyarán belépett a honvédség kötelékébe, a Feldunai hadsereg törzssorvosa lett, 1849 októberében Bem kíséretében hagyta el a vidini tábornokot. Bár felvette Szulejmán néven az iszlám vallást, polgári orvosként követte Bem tábornokot. Ez a státusz szabadabb mozgást jelentett számára, annak ellenére, hogy

Bem török stábjához tartozott, gyakran megfordult a magyar emigráció fontosabb központjaiban is (Isztambulban, Sumlában stb.). Az emlékiratok szerint egy időben Kossuth környezetében tartózkodott, ő segítette a kormányzót török nyelvi tanulmányaiában.

A krími háború idején Kálazdy katonai szolgálatot vállalt és a Boszporusz partján az egyik katonai kórházat vezette. A háború után leszerelt és polgári orvosként Isztambulban élt, jó kapcsolatban állt a magyar emigrációval. Később Korfun és Krétán volt magánorvos, élt az 1867. évi amnesztiával és hazatért.

Mustárdy János (1789–1858) – eredeti nevén Jean De la Musch – még a napóleoni háborúk idején került katonatorvosként Magyarországra. A visszavonuló francia seregtől lemaradva, magyar nővel kötött házasságot. Az 1820-as években magyarosított, és 1836-tól Szilágy-Somlyó vármegye másod főorvosa lett. Közel a hatvanadik évéhez belépett a honvédségbe törzsorvosként. A bukás után török földre menekült, előbb a francia követ orvosaként élt Isztambulban, majd a török hadseregben szolgáló francia tisztek ösztönzésére lépett be a török hadseregbe (1851), különböző helyeken szolgált, végül az ugyancsak magyar születésű Láttász Péter (Omár pasa) parancsnoksága alatt a bagdadi helyőrség főorvosa lett. 1858 májusában a török uralom ellen felkelt arabok, több török tiszttel együtt, Mustárdyt is megölték.

Rejtély övezte Dempwolf Adolf (1828–1863) szebeni születésű honvéd hadnagyot, aki élelmezési tisztként 1849 februárjában került Bem erdélyi hadseregébe. A szabadságharc bukása után Vidinben felvette az iszlám vallást, de katonai szolgálatot nem akart teljesíteni. Egy oroszul végződött üzleti vállalkozás után katonai szolgálatba lépett, és több parancsnoka megvesztegetése után beiratkozott az isztambuli Orvosi Akadémiára, ahol 1854-ben seborvosi oklevelet szerzett. Azonnal a krími háborúba vezényelték és Szulejmán binbasi (őrnagy) ranggal ezredorvos, hamarosan béggé, 1856-ban pasává nevezték ki. A háború végén már katonai kórház parancsnoka, nem sokkal később az Orvosi Akadémia sebészstanára lett. Gyorsan ívelő pályáját annak köszönhette, hogy csatlakozott Abdul-Aziz trónkövetelő csoportjához, akik Abdul-Medzsid uralmát akarták megdönteni. A magyar emigráció visszaemlékezése szerint Dempwolf fontos szerepet játszott a hatalmon levő szultán megmérgezésében. A trónra lépett új uralkodó előbb a birodalom legmagasabb orvosi tisztségébe emelte, de néhány év múlva – miután „híre ment” a szultányilkosságnak – megfojtatta.

A török földön hosszabb-rövidebb ideig orvosi gyakorlatot folytatók száma 60 főre tehető, amely létszám tekintélyesnek mondható, ha az 1841. évi orvos-összeírás szerint 804 egyetemet végzett orvosdoktor működött hazánkban. Ez a létszám alig emelkedett néhányval 1848-ra, bár mellettük közel 1200 alacsonyabb tudású és képzettségű seborvos és szülésmester működött. Egy részük hamarosan Nyugat-Európába költözött (például Schöpf-Merei Ágoston Angliába), vagy amnesztiát kérve, visszatért Magyarországra. Sokan az Egyesült Államokba költöztek (Czapkay József, Langer Ignác, Énekes József, Spacsek József – az utóbbi kettő Kossuth Lajos háziorvosa volt Kutaiháiban). Voltak olyanok is (Schindler Nándor, Ascher Náthán, Herczeghi-Fürst Móricz – az 1870-es években a török hadsereg orvos tábornoka, Blumberg Heinrich, Horváth János, Tauszky Rudolf), akik török földre menekültek, majd innen az olasz szabadságharc katonatorvosai lettek. Később visszatértek Magyarországra vagy ismét török szolgálatba álltak.

A magyar orvosok törökországi gyakorlata nem szakadt meg a kiegyezés után sem, hiszen már nem politikai emigrációként jelentek meg a Török Birodalomban. Törökország modernizálása sok jól képzett szakembert kívánt, így nem „szűnt meg” az egyes országokban működő török követségek régóta ismert tevékenysége, hogy magas fizetésért, szerződéses feltételek között jól képzett fiatal orvosokat csábítsanak török állam szolgálá-

latra. Nemcsak a kalandvágy, hanem valós anyagi érdekek miatt is számos magyar orvos szerződött a Török Birodalom legkülönbözőbb tartományaiába. Ezek – néhány kivétellel – a szerződéses idő után hazatértek. A két világháború között a gyorsan fejlődő török egyetemek számos magyar kutatót vagy előadót hívtak meg török orvosi karokra vagy vették igénybe tudásukat orvosi és egészségügyi intézmények megszervezésében. Így működött (1923–1945) többek között az isztambuli egyetemen Péterfi Tibor (1883–1953) profeszszor, bár 1919 után rövid ideig politikai emigránsként élt Németországban.

(Trianon után: „orvosfelesleg”) A hazai betegellátás és egészségügy folyamatosan szakemberhiánnyal küzdött, amelyen alig javított a magyar orvosképzés megszervezése, a korszerű egészségügyi törvények életbeléptetése. Az első összeírás (1841) még egyéni kezdeményezés volt Bugát Pál részéről, mivel a korábbiak – a Helytartótanács egészségügyi bizottsága, majd egészségügyi osztálya kezdeményezésére – csak a városokban és a vármegyék területén hivatalosan működő orvosokra terjedt ki. Gondok voltak a végzettséggel, a korábbi gyakorlattal, a leszerelt katonarvosok csupán működési igazolásokkal rendelkeztek. Az első hivatalos, a Belügyminisztérium által elrendelt orvos-összeírás 1870-ben történt. Eszerint 1870-ben 2004 egyetemet végzett orvos és 2941 egyetemen képesítést szerzett seborvos működött, de az orvosok 61%-a külföldön szerezte oklevelét, az orvoslétszám 41%-a a Monarchia legkülönbözőbb területéről került a Magyar Korona területére 1851 után, többségük leszerelt katonarvos volt. Ez az összeírás számos alapvető gondot is felvetett: az orvosok 51%-a városban élt, főleg Budapesten, ahol a hazai orvosok 22%-a működött. A vidéki orvosi helyek 60%-át sebészek töltötték be, 30%-a betöltetlen volt, illetve ideiglenesen más községekhez csatolták e körzeteket. Ezen adatokra hivatkozva növelték a felvehető hallgatók számát, megalapították Kolozsvárott a második egyetemet orvosi karral, illetve 1874-ben megszüntették az alacsonyabb képzettséget adó seborvosképzést. Ennek köszönhetően az 1877. évi statisztika szerint az egyetemet végzett orvosok száma 3000 főre emelkedett, csökkent a seborvosok száma (2547=), az orvosállások 38%-a volt betöltetlen, viszont a sebészek létszámának csökkenésével arányosan 1895-ben sem javult a helyzet. A vidéki álláshelyek továbbra is területi alapon és nem a lakosság létszámhoz igazodva lettek kialakítva. Komoly gondok voltak a bérezéssel kapcsolatban, továbbra is az alkalmazó helyhatóságok – változó összegben – szabták meg az orvosok fizetését. Éppen ezért az orvosok érdekvédelmi törekvése az egységes állami fizetés megszabását és a nyugdíjképességet tűzték ki célul. A vidéki orvosok 45%-a megélhetési gondokkal küzdött, kénytelen volt hivatása gyakorlása mellett más kiegészítő foglalkozást űzni, mivel a vidéki ember – a betegbiztosítás hiánya miatt – képtelen volt a 10 krajcáros beteglátogatási díjat kifizetni, nem beszélve a gyógyszerek költségeiről. Ekkor az orvosok 42%-a lakott városban, aminek magyarázata az 1870-es években megindult kórházépítési program.

A közegészségügyi törvény 1908. évi módosítása után, amely a vidéki ellátási körzetek számát 5000-ban határozta meg, a hazai orvoslétszám 4926 fő volt, amely a nemzetközi összehasonlítás szerint azt jelenti, hogy 10 ezer lakosra 1,88 orvos jutott. E vonatkozásban hazánk az akkori európai „ranglista” végén helyezkedett el. A kórházak száma 427 volt, a 42 ezer betegágy ellátására az országos orvoslétszám 13,5%-a állt rendelkezésre. Az akkor elkészített hivatalos álláspont szerint kb. 10-12 ezer orvosra lett volna szükség, amely adat az orvosképzés helyeinek gyarapítását sürgette. Ez indokolta a pozsonyi és a debreceni orvosi karok megalapítását.

Az első világháborút követő területi elcsatolások és a belső migráció után az első hivatalos összeírás 1920-ban történt: ekkor a 7,6 milliós lakosságú Magyarországon 4324

orvos működött, amely szám 1926-ban 6028-ra emelkedett. Ebben már szerepet játszott a vidéki egyetemekről kibocsátott orvosok száma, valamint az elcsatolt területekről folyamatosan érkező magyar orvosok létszámai. Ekkor Budapesten 2609 orvos működött, az országos létszám 43%-a, a többi városban 1665, az itt élő lakosok száma 1,7 millió volt. Vidéken 1818 orvos működött, de itt 5,7 millió lakos élt. Ezen próbált segíteni az 1926-ban megindult vidéki „orvoslakás-építési program”, hogy ezzel is ösztönözzék az orvosok vidéki letelepedését. Ez alig segített a helyzeten, mivel az 1938. évi statisztika szerint hazánkban 10 590 orvos működött, ebből vidéken élt 5866 orvos (58,2%). Budapesten 2043 orvos élt és működött, az országos létszám 19%-a. A vidéki betöltetlen állások 10,3%-a betöltetlen volt, viszont Budapesten 35%-os, a vidéki városokban 24%-os volt az orvosfelesleg.

Az 1930-as években orvosi „túlprodukción” beszéltek, elhangzott olyan javaslat is, hogy csökkenteni kell az orvostanhallgatók létszámát. Az 1936. évi felsőoktatási kongresszus ennek ellenkezőjét bizonyította be, az OTI elnöke és Johann Béla helyettes államtitkár az aránytalan orvoselosztásról szóló, indítványozta, hogy a 2317 körorvosi állást állandó községi orvosi helyekké szervezzék át, s jelentősen csökkentsék az egy orvosra jutó betegek számát. Ugyanakkor erősíteni kívánták a szakrendelési rendszert, ezzel növelni lehetett volna az orvosok foglalkoztatását.

Az előbbi statisztikai feldolgozásból is kiténik, hogy a városokban mindig volt orvosfelesleg, míg a vidéki orvosi állások kevésbé voltak vonzóak. Ez utóbbiak egyetlen oka: a megélhetést sem biztosító kereseti lehetőségek. Kerbolt László „A beteg falu” című, a vidék egészségügyét elemző és orvosszociológiai munkájában elég plasztikusan leírta a vidéki orvos nehéz helyzetét, azokat a körülményeket, amelyet csak kevesen vállaltak. A Johann Béla nevével fémjelzett, az 1930-as években végrehajtott, a vidék egészségügyét átszervező program sokat javított a Kerbolt László által leírt állapotokon, de az idő olyan rövid lett rá, hogy a második világháború eseményei miatt alig lett érzékelhető a változtatás. Falura gyógyítani – a minimális feltételek biztosítása nélkül – nem sokan mentek, főleg az alföldi és tiszántúli vidékekre. Valóban a városokba tömörül az orvoslétszám többsége, ahol valóban – a kórházépítési programok következtében – egyre több orvosra lett szükség, viszont mindig volt egy 40% körüli orvosfelesleg, amit csak növelt az elhúzódó gazdasági válság és az egyre szélesebben kiépülő betegbiztosító társadalmi rendszer. A statisztika elemzése szerint az ún. „orvosfelesleg” úgy ezer-ezerkétszáz orvost érinthetett. A fővárosi kórházakban jelentős létszámú fiatal orvos volt „állásnélküli” állapotban, akik – a vezetőséggel megegyezve – teljes orvosi munkát végeztek, ellenszolgáltatásul valami juttatást adtak: ügyeleti díjat, egész napra szóló ételmezezt, vagy az úgynevezett „kiskasszából” – itt gyűjtötték össze a betegektől kapott hálapénzt – kaphattak részesedést. Nem „múltbéli propaganda”, hogy a gazdasági válság idején az állástalan értelmiség vállalt hóeltakarítást. Valóban sanyarú sors és kilátástalan jövő volt az orvosoké, amiből kiutat a külföldi munkavállalás jelenthetett. Az orvosi szaksajtó (Orvosi Hetilap, Gyógyászat, az Orvosszövetség kiadványai) hirdetési rovataiban állandó címszó lett a „külföldi állások” fejezete. Kevesebb hirdetés vonatkozott a szomszédos államokra, inkább a tengerentúlra – Afrikába és Ázsiába gyarmatorvosnak, Dél-Amerikába (főleg Brazíliába és Argentínába) és az Egyesült Államokba. Nyelvet ismerő orvosokat toboroztak az angol, a francia, a belga, a spanyol és portugál gyarmatbirodalmakba is. Többen Afrikában telepedtek le, ahol valóban szakmai karrier várt rájuk. Ilyen volt Sáska László (1890–1978), aki oklevelének megszerzése (1914) után katonaoorvos, majd Isaszegen körzeti orvos. 1933-ban kivándorolt Tanzániába, majd dolgozott Szomáliában, 1940-ben Abessziniában – a császári család orvosaként – megszervezte az abesszin hadsereg kato-

na-egészségügyét. Útja innen ismét Tanzániába vezetett, ahol rákkutatással, trópusi betegségekkel és maláriával foglalkozott. Az utóbbiakért az Angol Királyi Rákkutató Intézet levelező tagja lett, de volt egészségügyi miniszter is. Albert Schweitzer és Hemmigway barátja, vadász trófeáit a Természettudományi Múzeumnak adományozta. Sáska karrierje nem az egyetlen ilyen magyar életút Afrikában: Scheitz László (1897–1963) Kolozsváron szerzett 1919-ben orvosi diplomát, majd Magyarországra menekült, 1920-tól az I. sz. Sebészeti Klinikán, később a Rókus Kórház sebésze, majd 1938-ban – talán kalandvágyból – Belga-Kongóba szerződik sebészorvosnak, de 1940-ben hazatért, 1940–1945 között a Szent István Kórház főorvosa, 1946–1948 között a mai Bajcsy-Zsilinszky Kórház sebészeti osztályát vezette. 1948-ban a politikai rendőrség többször is kihallgatta Belga-Kongóban eltöltött éveit miatt, meggyanúsítva, hogy külföldi hírszerzők szolgálatában áll. Ekkor egy vasúti kocsis szerszámosládájában rejtőzve menekült ki az országból, és ismét Belga-Kongóban telepedett le, Kinsaha tartomány főorvosa lett. 1960–1963 között a függetlenné vált Katanga egészségügyi minisztere volt haláláig. Jeles néprajzi gyűjtő is volt, a hazai néprajzi gyűjtemények adományaiból álltak össze. Az előbbieket csak kiemelkedő példák, de az 1960-as évektől – a WHO szervezésében – számos magyar orvos dolgozott hivatalos kiküldetésben Észak-Afrikában (főleg arab területeken), de Ghánában, Guineában is több csoportban dolgoztak, szerepet játszottak például a dakkai egyetem megszervezésében, az egészségügyi rendszer kiépítésében. A WHO szervezésében kint dolgozó magyar orvosok nem voltak kivándorlók, szolgálati idejük letelte után hazatértek.

(Az ígéret földje: Amerika) A magyar orvosok az 1920-as években inkább szociális okokból távoztak, bár jelen volt egy politikai emigráció is, de ezek száma nem volt kiemelkedő. Az 1930-as évek elejétől, elsősorban Hitler hatalomra kerülése után, a faji-valorális megkülönböztetéstől való félelem miatt a zsidó diplomások tisztességes tömege távozott Európából. A náci Németországban 1938-tól zsidó orvos csak zsidókat gyógyíthatott, de általában számos megalázó rendelkezést fogasítottak velük szemben. 1938-ig mintegy 170 ezer zsidó vándorolt ki Németországból, de az Anschluss után a zsidók helyzete tovább romlott. Az 1938. júliusi eviani nemzetközi menekültügyi konferencián viszont világossá vált, hogy az országok többsége nem emeli fel a bevándorlási kvótát, de 1938–1942 között a Németországgal szomszédos országokból is – osztrák és cseh területekről – mintegy félmillió zsidó menekült el. Ez utóbbiak is inkább az Egyesült Államok felé orientálódtak, de az értelmiségieknek továbbra is nehézséget jelentett az amerikai hatóságok aprólékos vizsgálódása: nemcsak a diplomát, hanem az addigi szakmai tevékenységet is ellenőrizték.

A magyar kivándorlás fontos céliránya volt Dél-Amerika, amely országok a 18. század közepétől volt a magyar hittérítők, egyetemalapítók és sok szerencsét próbáló célpontja. Tudunk magyar zsoldosokról Braziliában, magyar zeneszerző (Derbály Ferenc) szerezte Uruguay himnuszát, menekült honvédtisztek fontos szerepet játszottak az amerikai szabadságharcokban, Czetz János honvédtábornok szervezte meg az argentin tisztképzést, irányítója volt Argentína vasútépítkezésének. A kiváló magyarok mellett az 1880-as évektől jelentős számú magyar szociális emigráns telepedett le Latin-Amerikában, ahol a földbőség és a befogadó országok kormányainak biztatásai jelentették a legnagyobb vonzerőt. 1900-ban mintegy 12 ezer magyar érkezett Braziliába. A magyar értelmiségiek főleg városokban találtak szakmai karriert. Az első világháború után ismét fellendült a magyarok dél-amerikai kivándorlása, akik között sok volt a politikai emigráns, az 1930-as évektől a zsidók is ide menekültek, nem várva meg más amerikai és tengerentúli ország különleges engedélyeit. Az 1930-as évek végén a százezret is meghaladta a magyarok száma

Brazíliában, Argentínában legalább 20 ezer magyar élt, de a többi dél-amerikai országban is ezer lelket meghaladó magyar kolóniák alakultak ki. Igaz, továbbra is földművesek alkotják a magyar kolóniákat, de mindegyik igyekezett magyar orvosokat, tanárokat, lelkészeket magukhoz vonzani. Megjelennek a magyar nevű települések, amit a magyar telepesek alapítottak. Magyar iskolák, könyvtárak és egyesületek sora szerveződött.

A második világháború után már „igazi” politikai menekültek érkeztek tízezerrel – Argentínába 20, Brazíliába közel 50 ezer, de közép-amerikai országokban is jelentős számú magyar kolóniák formálódtak ki, sőt Ausztrália és Új-Zéland is a magyar emigráció letelepedésének célpontja lett. A sokféle foglalkozású és végzettségű magyar emigráns között közel ezer orvos volt, nemcsak a magyarok lakta vidékeken dolgoztak, hanem a különböző egyetemeken is feltűntek, a legkülönbözőbb beosztásban lettek részesei a helyi orvosképzésnek. Pontos számadatot nem ismerünk, de a jelentős elvándorlást bizonyítják a magyar orvosok létszámadatai: ez az 1930-as években inkább stagnált, mint növekedett, az elhunytak számát ugyan meghaladták a négy orvosi karon végzettek létszámai, de növekedés nem következett be. A második világháború veszteségei között ott vannak az orvosok is (a frontokon és a fogolytáborokban elhalt hivatásos és tartalékos katonaeorvosok, munkaszolgálatra kényszerített zsidó orvosok, a megsemmisítő táborok orvos áldozatai, stb.), de a statisztikák legalább 5500 orvossal nem tudnak „elszámolni”. Ebben a számadatban vannak a távoli kontinensre emigráltak vagy az Izraelbe kivándorolt zsidó orvosok, akik érthető okok miatt hagyták el Magyarországot. Ezzel kapcsolatban van olyan adat is, hogy a Kárpát-medencéből félezer orvos telepedett le Izraelben. A legtöbben az amerikai kontinensen kezdtek új életet, az Egyesült Államokban futották be a legnagyobb karriereket. Gondoljunk csak Szentgyörgyi Albertre, de nem ő az egyetlen neves magyar orvos Észak-Amerikában.

(Újabb magyar orvos emigráció: 1956) Az 1956-os magyar forradalom szomorú következménye a közel 200-240 ezer magyar menekült, akik az 56-ot megelőző tízéves diktatúra reménytelensége és az újabb megtorlástól való félelem miatt inkább az emigrációt választották. A menekültek nagy része az életét mentette, illetve a börtön elől menekült, mert részt vett a forradalomban. A menekülés Ausztria, később Jugoszlávia irányába történt. A semleges Ausztria már 1956. október 28-án megnyitotta a határt, november 4-e után naponta ezrével lépték át a határt, november 22–26-a között 40 ezer menekültet regisztráltak.

Az osztrák belügyminisztérium adatai szerint 1956. december 10-ig 126 496, december 31-ig összesen 165 361 magyar menekültet vettek nyilvántartásba. Számuk 1957. május 1-jére 178 900 főre emelkedett. A magyar–osztrák határ átlépése 1956. november 4-től megnehezedett, hiszen a szovjet katonai erő teljesen lezárta a határra vezető utakat, a határvonal mentén csapatokat vont össze. 1956. november 9-én a szovjetek ellenőrzésük alá vonták a hegyeshalmi határátkelőt. Ezzel megszűnt az országúton való menekülés lehetősége, erdőkön, mezőkön keresztül, leginkább éjszaka lehetett a határt megközelíteni. 1957 tavaszára már olyan szigorúvá vált az ellenőrzés, hogy alig lehetett a magyar–osztrák határ közelébe jutni. Ezután lett a menekülés iránya Jugoszlávia, ahol szintén befogadták a menekülőket. Ide kb. 40 ezer magyar érkezett. Mintegy 40 országba került a több mint 200 ezer magyar menekült.

Az 1956-os magyar emigrációs hullám sokáig érezhető veszteséget okozott a hazai szellemi életben. A menekültek 22-24%-a értelmiségi volt, akiknek többsége nemcsak a forradalomban való részvétel miatt választotta az emigrációt, hanem szellemi szabadságra vágyva hagyta el az országot. Ennek ékeesebb bizonyítéka, hogy az amerikai egyetemeken

tevékenykedő egyetemi tanárok, kutatók, oktatók között az 1960-as években 362 magyart találunk, ezek 70%-a „56-os emigráns” volt. A menekült magyar értelmiség zöme műszaki végzettséggel rendelkezett, de szép számmal volt köztük orvos, tanár, jogász is. 80%-uk 20–40 éves volt, 8452 még egyetemista, illetve főiskolai hallgatóként hagyta el hazánkat. Ez a szám az akkori magyar egyetemi ifjúság egynegyedét jelentette.

A hivatalos ENSZ-nyilvántartások szerint 1956 novembere és 1957 áprilisa között Ausztriában 6812 menekült diákot vettek nyilvántartásba, Jugoszláviában további 1362 egyetemistát regisztráltak. Ezt az adatot erősítette meg a genfi székhelyű Egyetemista Diákok Nemzetközi Irodája is. A diákok zöme egyetemista és főiskolás volt (95%), csekély létszámban középiskolás és tanulmányait valamilyen okból megszakító. A Szabad Magyar Diákok Szervezete 1957-ben alakult meg Párizsban, amelyhez 7984 magyar egyetemista csatlakozott. Ebből a legnagyobb csoportot a soproni erdőmérnök hallgatók (640) tették ki, a medikusok száma 497 volt. Közülük az amerikai kontinens 350 főt fogadott be, akik közül kb. 200-an az Egyesült Államokban kaptak továbbtanulási lehetőséget: a Nyugat-Ontariói Egyetemen 25, a hamiltoni orvosi karon 30 szigorló orvos kapott ösztöndíjat. Kanadában 130 medikus kapott lehetőséget a tanulásra. Néhány évre rá az amerikai kontinensen végzett magyar medikusok száma már 200 fő fölé küszökölt, de a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjával Ausztriában is közel száz magyar orvos végzett. Többségük gyakorló orvos lett. Az emigrációt választott, orvosi oklevéllel rendelkezők száma ugyancsak megközelítette a kétszáz főt, akiknek egy része Európában – Nyugat-Németországban, Angliában, Dániában és a skandináv államokban – maradt, de sokan Dél-Afrikában, a francia és angol gyarmatokon, Dél-Amerikában – elsősorban Argentínában, Braziliában és Chilében – telepedtek le, de közel 30 magyar orvost fogadott be Közép-Amerika (Venezuela, Mexikó, Nicaragua) is.

1956 őszén 2400 egészségügyi dolgozó menekült el, ezek további sorsa nehezen követhető nyomon. Az orvosok emigrálása az 1960/70-es években is folyamatos volt, de ez éves „osztásban” 10-20 főt jelenthetett, az okok részben az alacsony jövedelmekben, leginkább a rossz politikai közérzetben és a szakmai karriervágyban keresendők. Az 1980-as években már a jobb anyagi lehetőségek vonzották az emigránsokat, amikor az alacsony bérek tényleg kiürítették a hazai betegellátás színtereit. Sajnos napjainkban a külföldön letelepedett orvosok száma meghaladhatja az ötezret, ezenkívül lehetséges, hogy e számnál nagyobb létszám foglalkozik a távozás gondolatával. Ez az áttekintés nyomon követte a magyar orvosok külföldre távozásának okait, megközelítő adatait, bár egészen biztos létszámokat nem lehet megadni.

IRODALOM

Schultheisz Emil – Tardy Lajos: *Fejezetek a magyar–orosz orvosi kapcsolatok múltjából*. Budapest, Medicina, 1960.

A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából. (Összeáll.: V. Molnár László) Piliscsaba, MATI, 2003.

Verecs Sándor: *A magyar emigráció Keleten*. I–II. köt. Budapest, 1878.

Papp János: *A magyar emigráció Törökországban*. Pécs, Taisz, 1899.

Jánossy Lajos: *Kossuth-emigráció Törökországban*. Bp., Atheneum, 1898.

Kapronczay Károly: *Közép- és Kelet-Európa orvosi múltja*. Bp., Semmelweis Kiadó, [kiadás alatt].

Kapronczay Károly: Az 1848–1849. évi szabadságharc volt honvédorvosainak sorsa török földön. *Honvédorvos*, 1979/2. sz.

Kapronczay Károly: Az 1956-os forradalom veszteségei. *Lege Artis Medicinae*, 1997/10. sz.

Hidas Péter: *Menekült magyar egyetemisták Kanadában, 1956–1957*. Évkönyv. 1956-os Intézet, 1994.

Magyar Orvoséletrajzi Lexikon. (Szerk.: Kapronczay Károly) Bp., Mundus, 2004.

Kísért a múlt(?) – parlamenti botrány 1924-ben

A modern kori parlamentek egyik fő funkciójának tekinthető, hogy fórumot biztosítanak a politikai nézetek, vélemények nyilvános kifejtésére valamint azok ütköztetésére, a vitára. Ismert, hogy ennek a feladatkörnek korlátok nélküli érvényesülése a XX. század elejének Magyarországon szembekerült a kormányzati többség elvével, melynek következményeként a Tisza Istvánnak – a hárszabályok átalakítása révén – sikerült elérnie a képviselők mozgásterének korlátozását. A reformokat szokatlanul éles politikai harcok és időnként botrányba fulladó események kísérték. Bár az 1920-as évek elején az akkor egykamarás testületként működő törvényhozás – működési kereteit illetően – a Tisza-féle reformok előtti tradíciókhoz nyúlt vissza, mégis mindössze egyetlen alkalommal fordult elő, hogy a parlament tevékenysége a századelő viharait idézte. 1924. november 28-án szokatlan eseményekre került sor: több honatyát eltávolítottak az Országház épületéből, majd hosszabb-rövidebb időre eltöltötték őket az ülések látogatásától, mire válaszul a képviselők egy része átmenetileg a nemzetgyűlés tevékenységének a bojkottja mellett döntött. Bár maga az eset régeóta ismert a hazai történetírásban, annak vizsgálatára mindig csupán más kérdésekkel összefüggésben, azoknak alárendelve került sor.¹ Annyiban persze jogos ez a szemlélet, hogy a történetek valóban csupán a tágabb politikai összefüggések ismeretében érthetők és értelmezhetők.

Az 1922. évi nemzetgyűlési választásokat az Egységes Párt nyerte meg, de Bethlen Istvánnak jelentős politikai erővel és parlamenti pozíciókkal rendelkező ellenzékkel kellett szembenéznie. Az ellenzék erősen megosztott volt ugyan, de egyelőre szinte minden irányzatuk bizott abban, hogy a kormányzatot számottevő engedményekre lehet rákényszeríteni, sőt idővel Bethlen István megbuktatása is elérhető. Utólag, történelmi távlatból visszatekintve persze könnyű irreálisnak, sőt botornak tekinteni ezeket az elképzeléseket, de az akkori körülmények között, amikor a Bethlen-kormány előtt még számos nehéz feladat állt – pénzügyi konszolidáció, a politikai rendszer alapjait érintő reformok stb. –, távolról sem tűnt annyira kilátástalannak és hiábavalónak a parlamenti ellenzéki pozíció, mint a későbbi időszakban. A reményeket tovább erősítette, hogy a konszolidációs politika első lépései a kormánypárt egységét is kikezdték, melyek következtében az Egységes Párt nemzetgyűlési többsége a ciklus eleji 57,4%-ról 1924 őszére 53,9%-ra csökkent. A köztudatban leginkább a fajvédő csoport távozása maradt meg, de nem ők voltak az egyedüliek és több miniszter is – Daruváry Géza, Nagy Emil – elfordult Bethlentől. Az Egységes Párt helyzetének esetleges további gyengülésére utaltak azok a sajtóhírek, melyek a párton belüli kiscsoport elégedetlenségéről tudósítottak.²

Az, hogy az ellenzéki erők miért pont 1924 őszén igyekeztek aktívabbá válni, valószínűsíthetően a hárszabályreform napirendre kerülésével magyarázható. Bethlen István már 1922-ben jelezte, hogy a parlamenti és a kormányzati munka hatékonyabbá tételének érdekében szükség volna a hárszabályok átalakítására.³ A tényleges megvalósítást akkor egyéb tennivalók háttérbe szorították, de a kormányfő most elérkezettnek látta az időt terveire realizálására. Már szeptemberben, a parlament őszi ülészakának a kezdetekor lehetett rá számítani, de az események október 14-én gyorsultak fel azzal, hogy a nemzetgyűlés felállított egy külön bizottságot a reform plenáris tárgyalásának előkészítésére.⁴ A tervezet döntően, bár nem mechanikusan másolva, a korábbi, Tisza-féle hárszabályokhoz kívánt visszanyúlni, s egyebek mellett az addigi, liberális szabályok szigorítására, az ellenzék

mozgásterének a szűkítésére törekedett. Nincs mód annak részletes tárgyalására, hogy mennyire volt indokolt a törvényhozás tevékenységének átalakítása, az viszont bizonyos, hogy a legtöbb ellenzéki erő kezdettől fogva határozottan szembefordult a számukra valóban több hátrányos elemet tartalmazó kezdeményezéssel és számítani lehetett arra, hogy a javaslat nemzetgyűlési tárgyalását szokatlanul éles küzdelmek fogják majd kísérni. A sajtóban olyan hírek jelentek meg, miszerint a baloldali csoportok az obstrukció alkalmazását is lehetségesnek tartják a reform megakadályozása érdekében.⁵

Számos baloldali politikus azonban arra a konklúzióra jutott, hogy csak az erők egyesítése révén lehet sikert elérni Bethlennel szemben. Ez a helyzetértékelés vezetett el oda, hogy 1924. október közepén két baloldali csoport egy új szervezetet, illetve egyfajta koalíciót hozott létre Országos Demokratikus Szövetség néven, melyhez novemberben mások is – elsősorban a szociáldemokrata párt – csatlakoztak.⁶ Végül a szövetség a baloldal valamennyi áramlatát magába tömörítette, egyedül a Rassay Károly vezette kicsiny csoport tartotta magát távol tőle. A hiányos sajtóadatok híján a pontos létszám nem állapítható meg, de a szerveződés valószínűsíthetően 45 országgyűlési képviselőből állt, tehát viszonylag jelentékeny erőt képviselt.

A küzdelem végül egy előre nem látott esemény, az ún. Esküdt-ügy kapcsán robbant ki. Az 1920-as évek elején bizonyos élelmiszereket – elsősorban élőállatot – csak külön kormányengedéllyel lehetett külföldre vinni. Esküdt Lajos 1920-ban lett a földművelésügyi miniszter Nagyatádi Szabó István személyi titkára, s rajta keresztül bárki könnyen szerezhetett törvénytelen módon állatkiviteli engedélyt, némi kenőpénz lefizetése ellenben.⁷ A rendőrség korrupció vádjával 1921 szeptemberében tartóztatta le a titkárt, majd egy hosszú, több évig húzódó per vette kezdetét. Bethlen eleinte arra használta fel az esetet, hogy általa politikai nyomást gyakoroljon a tekintélyes parasztpolitikusra, Nagyatádi Szabó Istvánra.⁸ Idővel azonban ez szempont aktualitását veszítette, a kormányfő a per gyors lezárására törekedett és arra, hogy a történeteket magányos akciónak állítsa be. A pernek eredendően is voltak Bethlen számára kellemetlen vonásai, de a legkinosabb szituáció a tárgyalás 1924 őszi, végső szakaszában következett be, melynek során – november 27-én – Bethlen tanúként történő meghallgatására is sor került. Egyes ellenzéki legitimista politikusoknak ugyanis valamilyen úton sikerült megszerezniük a per néhány iratát, melyek eltértek a kormányfő vallomásától, s erre a tényre építve azonnal kemény támadást indítottak a miniszterelnök ellen. A nemzetgyűlés másnap, november 28-án 11 óra tájban a szokásos körülmények között kezdte meg munkáját és semmi nem utalt arra, hogy valami rendkívüli dolog fog történni. Az ülés egyik szünetében azonban Friedrich István legitimista ellenzéki képviselő felolvasta egy levél másolatát az újságírók előtt, s eszerint Bethlen már hónapokkal Esküdt letartóztatása előtt, 1921 júniusában levelet küldött Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszternek, melyben többek között pártpolitikai jellegű kiviteli engedélyek adományozásáról írt.⁹

A további események világosan megmutatták, hogy a politikai csoportok – pozíciójuktól függően – egymástól teljesen különbözően viszonyultak a történetekhez. Amíg a miniszterelnök az ügy lehetőleg csendes, problémamentes és gyors lezárására törekedett, addig az ellenzéki erők a panamaügy kiszélesítésében és minél nagyobb nyilvánosság előtti tárgyalásában voltak érdekeltek. Friedrich a levél felolvasásakor kijelentette, hogy rengeteg kiviteli engedélyre vonatkozó adat áll a rendelkezésére. Itt – tette hozzá – nem egyéni akció, hanem panamarendszer van és egy másik kiszagda kormánytagot, Mayer Jánost is megvádolta, hogy részt vett a törvénytelen akcióban.¹⁰

Mayer kész lett volna parlamenti vizsgálóbizottság elé állni, de Bethlen más utat választott. Előbb zárt ülés elrendelését kérte a házelnöktől és a nyilvánosság kizárásával

próbálta tisztázni magát a vádak alól. Később visszatért a kérdésre és álláspontját a nemzetgyűlés rendes ülésén is kifejtette. Szerinte a zárt ülésen bemutatott minisztériumi akták bebizonyították, hogy ő a korrupciós ügyet helytelenítette és felszámolására törekedett, a levél eredeti szövege nem egyezik meg a Friedrich által felolvasottal, s a vele szemben megfogalmazott vádak alaptalan rágalmak, mellyel egyes politikusok az alkotó kormányzati munkáról akarják elterelni a közvélemény figyelmét.¹¹

A baloldali és részben legitimista ellenzéki erők azonban nem kívántak asszisztálni Bethlen eljárásához, ezért gyorsan megegyeztek abban, hogy a zárt ülést követően, a plénum előtt a szociáldemokrata Györki Imre fogja kifejteni álláspontjukat. Györki valóban felszólalt és kijelentette, a bíróság nem alkalmas arra, hogy a kiviteli panamák ügyét a maga teljességében kivizsgálja, ezt csak egy parlamenti vizsgálóbizottság képes elvégezni. Amikor azután Györki odáig ért beszédében, hogy a miniszterelnököt hamis tanúzással vádolta meg, a házelnök – imparlamentáris kifejezés használata címén – megvonta tőle a szót. Györki azonban nem engedelmeskedett Scitovszky Béla házelnök utasításának, aki már a következő képviselőnek adta meg a szót. Tovább beszélt, válaszul Scitovszky előbb két ízben a mentelmi bizottság elé utalta, utána felfüggesztette az ülést, a szünetben pedig a parlamenti őrséggel kivezetette a képviselőt.¹² A kivezetés hatására végképp elszabadultak az indulatok, a baloldali ellenzéki képviselők heves, sőt időnként kifejezetten durva stílusban bírálták a házelnök eljárását, illetve szidták a kormányt. Állandó zajongásuk következtében nem lehetett az ülést folytatni, azok a képviselők, akik szólásra következtek – mindegy, hogy ellenzéki vagy kormánypárti volt az illető – alig tudták beszédüket elmondani. Scitovszky Béla sorozatosan ugyanahhoz a módszerhez folyamodott, mint Györki esetében. A lehangosabb képviselőket figyelmeztette, majd a mentelmi bizottság elé utalta, végül szünetet rendelt el és a szünetben eltávolította az érintett honatyákat a parlament épületéből. A viharos jelenetek több órán át tartottak, kb. 16 órától 23 óráig. A házelnök hat alkalommal függesztette fel az ülést, s a szünetek alatt öt ízben összesen 15 képviselő és egy újságíró kivezetésére került sor.¹³ Utóbbinak egyébként azért kellett osztoznia a képviselők sorsában, mert a védelmükre kelt. Három képviselő és az újságíró – a második szünetben – a folyosóról lett elhurcolva, a többiek a teremben voltak, amikor közölték velük a kivezetésre vonatkozó házelnöki döntést. Eleinte az érintettek megpróbálták ellenállni és dulakodtak az örökkel, közülük ketten – Esztergályos János és Kabók Lajos – visszaszöktek és a karzatra mentek, de ismét kivezették őket.¹⁴ Az egész akcióban az MSZDP játszotta a meghatározó szerepet, az ülésről kitiltottak egy kivételével közülük kerültek ki. A kakukktójást Szilágyi Lajos pártonkívüli legitimista politikus jelentette,¹⁵ aki azonban harciasságban semmivel sem maradt el a szociáldemokratáktól.

Scitovszky a rend helyreállítás érdekében nem csupán a tisztviselőket, hanem még a Tisza István kezdeményezésére 1912-ban felállított parlamenti őrséget is felhasználta. A heves indulatokkal tarkított jelenetek, illetve a házelnök elszántsága, mellyel a rendbontókkal szemben fellépett, egy időre valóban a századelő miliójét hozta vissza. A párhuzam sokszor egészen apró dolgokban is megmutatkozott. Míután ugyanis az érintett képviselők belátták az ellenállás értelmetlenségét, a kivezetések sajátos koreográfia szerint történtek. Az illető kijelentette, hogy csak erőszaknak engedelmeskedik, mire a főterembiztos közölte, hogy a felszólítást tekintsek erőszaknak.¹⁶

Természetesen a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy itt valami egészen szokatlan, rendkívüli dolog történt. Így azután nem meglepő, hogy a téma mindegyik lapnál központi helyet kapott.¹⁷ Elsősorban a baloldali ellenzékhez kötődő újságok voltak azok, amelyek részletes tudósításukban hosszan írtak a politikusok kemény szóparbajairól, a képviselők kihurcolásáról. Szívesen idézték az ellenzéki képviselők részéről elhangzott

heves kijelentéseket és nem csak szenzációhajhászásból. A kormányzat ugyanis rendszerint fellépett akkor, ha úgy ítélte meg, hogy valamely újságcikkben állami intézményekről és kormányzati vezetőkről durva vagy sértő kifejezések, állítások jelentek meg. Ebben az esetben viszont efféléről nem lehetett beszélni, hiszen a lapok csupán idézték az ülésen elhangzottakat. A Pesti Napló például egyik tudósítása alcímének azokat a szavakat adta, melyek a szociáldemokrata politikusok részéről hangzottak el az első szünet után: „Panamisták! Csalók!” A már említett Szilágyi Lajos tudatosan épített erre, amikor kivezetése előtt az újságírók felé fordulva durván szidta a miniszterelnököt: „Ezzel a hitvány gazemberrel, ezzel a közönséges gonosztevővel nem akarok többé egy levegőt szívní”.¹⁸ Az már csak kiegészítése a történeteknek, hogy amíg a sajtó fogékony volt minden szélsőséges és indulatos kijelentésre, addig az ülés hivatalos dokumentumának számító parlamenti napló csak részben törekedett erre. A napló, bár a lapoknál részletesebben közölte a képviselők szavait, de – vélhetően a házelnökség kívánságára – egyértelműen tompítani igyekezett a vita hevességét és a keményebb kifejezések egy része egyszerűen kimaradt belőle.

A látványos és botrányba torkolló események azonban elterelték a figyelmet bizonyos tényekről.

1. A bíróságon utóbb felolvasták az ominózus levél eredeti változatát, így megállapítható, hogy tartalmilag nem volt jelentős különbség közte és a korábban felolvasott között. Előbbiben „politikai célokból történt kiviteli engedélyek”-ről volt szó, míg Friedrichnél a „pártpolitikai” kifejezés szerepelt.¹⁹

2. Sajnos a levéltári anyagok között sem ez a levél, sem Bethlen pontos tanúvallomása nem maradt fenn,²⁰ a korabeli sajtó azonban részletesen beszámolt a történetekről, és a tájékoztatás hitelességét utóbb senki nem vonta kétségbe, melyek ennél fogva közvetlen forrásként is használhatóak. A levél eredetileg így hangzott: „Nagyméltóságú miniszter úr! Folyó év május 8-án kelt átirata kapcsán van szerencsém Nagyméltóságodat értesíteni, hogy a közlélemezési minisztertől nyert értesülésünk szerint a múltban propagandisztikus vagy politikai célokból történt kiviteli engedélyek adományozása. Felkérjük, hogy ezek után ilyen kérdésben hallgassák meg a miniszterelnök urat is.”²¹ Persze az idézett mondat még nem tisztázta Bethlent a korrupció türesének vádja alól. Nem lehet tudni, pontosan mi hangzott el a zárt ülésen, de valószínűsíthető, hogy az ott bemutatott dokumentumok szerint a kormányfő valóban ellenezte és le kívánta állítani a törvénytelen engedélyek kiadását. Így nyilatkozott utóbb az íranta való elfogultsággal aligha vádolható Friedrich István is.²² Ugyanakkor a levél tartalma ellentmondott a kormányfő egyik kijelentésének. Már említett, tanúként történő meghallgatásakor ugyanis a bíró kérdésére azt állította, nincs tudomása arról, hogy „bizonyos összegeket gyűjtöttek volna nemzetvédelmi célokra”. Bethlen tehát – tőle szokatlan módon – komoly taktikai hibát vétett és az ellenzéki támadásoknak ezen a ponton egyértelműen valós alapjuk volt. (Az persze már más kérdés, hogy – a morális veszteségen túl – ennyi aligha elegendő egy kormányfő megbuktatásához.)

3. Láthatóan a baloldali képviselőket meglepte, hogy ilyen drasztikus módon léptek fel velük szemben és egyebek mellett az előírások nyílt megsértésével vádolták a házelnököt. A zavart és az indulatokat fokozta, hogy eleinte maga Scitovszky is csupán a házszebályokra hivatkozott, s csak utóbb pontosította magyarázatát. Az ekkor érvényes, először 1908-ban életbe léptetett szabályok 221 §-a szerint, ha valamely képviselő beszédében – többek között – „a ház valamely tagja ellen durva sértés követ el, az elnök őt rendreutasíthatja, sőt tőle a szót már első alkalommal megvonhatja”,²³ Igaz viszont, hogy sehol, semmilyen formában nincs megemlítve a parlament épületéből való kizárás lehetősége.

A 258 § alapján, ha a valaki a rendezavarást folytatja, illetve szembehelyezkedik az elnök akaratával, azt további szankciók foganatosítása végett a mentelmi bizottság elé utalhatja. Az elnöki ténykedés leginkább vitatott részét azonban nem a házszabályok, hanem a parlamenti őrség felállításáról szóló törvény tartalmazta. Az 1912 évi LXVII tc. 1 §-a ugyanis felhatalmazta az elnököt arra, hogy azt a képviselőt, aki tartósan zavarja a tanácskozást, karhatalom alkalmazásával is kivezetesse és ugyanezt a szankciót a hallgatósággal szemben is megengedi.²⁴ Tehát az azonnali szövegvonást és a képviselők mentelmi bizottság elé utalását a házszabályok vonatkozó részei, míg a képviselők és az újságíró kivezetetését a fent említett törvény tette lehetővé. Az persze tagadhatatlan, hogy a két előírás között – legalábbis szellemiségében – ellentmondás állt fenn. Az 1908. évi házszabályok ugyanis a korábbi korlátozások ellenében, azt visszacsinálандó születtek, míg az 1912. évi törvény a Tisza-féle koncepció jegyében jött létre. A házelnök tehát formailag szabályszerűen járt el, míg egyes ellenzékiek szabálysértő módon viselkedtek.

4. Utóbb mindét fél azzal vádolta a másikat, hogy tudatosan előkészített provokáció történt, erre azonban semmilyen bizonyíték nincsen. A baloldali képviselők ugyanis nem tudhatták előre, hogyan fog reagálni fellépésükre a házelnök. De a fordítottja is igaz: Scitovszky sem láthatta, hogy intézkedései milyen reakciót fognak kiváltani. A botrány kiteljesedéséhez láthatólag az vezetett el, hogy mindkét fél igyekezett keménynek és harcognak mutatkozni. Györki nyíltan szembeszállt az elnökkel, majd számos képviselőtársa is mindent megtejt, hogy heves és renitens viselkedésével megakassza a tárgyalás normális menetét. A házelnök viszont láthatóan segíteni kívánt Bethlennek, s arra törekedett, hogy – ha kell, szövegvonással – minden további vitát lezárjon a kormányfő kijelentéséről, holott felszólíthatta volna Györkit, hogy bizottság előtt bizonyítsa a miniszterelnökkel szembeni vádjait. Majd látva a dühös reakciókat, szabad folyást engedett az eseményeknek és nem törekedett arra, hogy az ülések felfüggesztése alatti szünetekben valamiféle tárgyalásos megegyezés útján próbálja lecsillapítani az indulatokat.²⁵

Várható volt, hogy a történetek nem múlnak el nyomtalanul, és a kitiltott képviselők kemény büntetésekre számíthattak. Bár a Ház egyik alelnökének, Zsitvay Tibornak a kezdeményezésére történtek kísérletek valamiféle megállapodásra, az végül nem következett be.²⁶ A szövetség vezetői valószínűsíthetően túl sokat követeltek visszatérésükért cserébe, kormánypárti részről pedig felismerték a vissza nem térő alkalmat: a várható kitiltások révén jelentős mértékben könnyebbé válik majd a küszöbön álló házszabályreform nemzetgyűlési tárgyalása. Így a plénum megszavazta a mentelmi bizottság javaslatait, és a szankciók életbe léptek.²⁷ Összesen 16 képviselő kapott büntetést. Az a 15 fő, akinek a parlamentből való kivezetésére november 28-án sor került, hosszabb rövidebb-ideig nem jelenhetett meg az Országház épületében. Két személyt 25 ülésről, szintén kettőt 22-ről, tízet 20 ülésről, egy személyt pedig 10 ülésről tiltottak ki. Ennek mértéke elsősorban attól függött, hogy kormánypárti részről mennyire súlyosnak ítélték meg viselkedésüket a nevezetes ülésen. Hébelt Ede szociáldemokrata képviselőt a házelnök annakidején szintén a mentelmi bizottság elé utalta, de mivel az ő kivezetésére nem került sor, ezért csupán annyi büntetés kapott, hogy – a házszabályokban előírt módon – nyilvánosan bocsánatot kellett kérnie. A renitens politikusokkal szemben tehát igen kemény ítéletek születtek. Annak életbe léptetése után az egyik ismert baloldali politikus, Hegyemegi Kiss Pál szólalt fel és ismertette a Demokratikus Szövetség álláspontját. Az, hogy a szövetségnek valamilyen módon reagálnia kell a történetekre, nem lehetett kérdés, hiszen kivétel nélkül közülük kerültek ki a kitiltott képviselők. Hegyemegi elítélte a plénum döntését és bejelentette, hogy a büntetések ideje alatt bojkotálni fogják a Tisztelt Ház üléseit, majd a tömörüléshez tartozó képviselők elhagyták az üléstermet.²⁸

A bojkottal nyilvánvaló lett, hogy nem egy múló botrányról van szó, illetve komoly konfliktushelyzet alakult ki. A Demokratikus Szövetség a kormánnyal való legélesebb politikai szembenállás pozíciójára helyezkedett, s az ülésektől való távolmaradás is pontosan ezt fejezte ki. A Szövetség továbbra is törvénytelennek tartotta a kizárásokat, egyúttal elítélte a házsabályreformot, mellyel – szerintük – a kormány a diktatúrát „ki akarja terjeszteni a politikai élet egészére”. Végül fenntartotta azt az álláspontot, hogy az Esküdt-ügy alapos kivizsgálására van szükség, melyet csak egy parlamenti vizsgálóbizottság végezhet el.²⁹ Ami a kormányoldalt illeti, Bethlen határozottan megvédte a házelnököt és eljárását teljesen törvényesnek tekintette. A panamavádat ugyanilyen következetesen visszautasította, s úgy értékelte, hogy az egész ügynek nincs más célja, mint a reform megakadályozása.

Az álláspontok tehát egyelőre megmerevedtek, nem véletlenül. A szövetség vezetői ugyanis úgy vélték, hogy esély van nagyobb siker elérésére. A bojkottot egyfajta figyelemfelhívó akciónak szánták, mellyel számottevően növelhető a koalíció társadalmi népszerűsége, támogatottsága. Sőt, olyan gondolatok is felmerültek, hogy a Szövetségnek egyfajta fiókparlamentet kellene létrehoznia. Valószínűleg a századelőn történtek valamiféle megismétlésében reménykedtek: bár Tisza István 1904-ben – első ízben – keresztülvitte a házsabályok revízióját, akciója a politikai életben nagy felháborodást keltett és az ellenzéki csoportok is szélsőséges reakciókra ragadtatták magukat. Végül a következő, 1905. évi választás az ellenzéki erők győzelmét hozta. Az események azonban azt mutatták meg, hogy ezúttal Bethlen és a kormánypárti vezetők helyzetértékelése volt reális, a Demokratikus Szövetség vezetői félreértelmezték a helyzetet és az erőviszonyokat. Mindenekelőtt a bojkott akkor lett volna igazán hatásos, ha átfogja az ellenzék egészét, vagy legalábbis túlnyomó részét. Ilyen széles koalíció kialakítására azonban nem volt esély. A parlamenti ellenzék többi irányzata – baloldalon Rassayék csoportja, jobboldalon a legitimisták valamint egyes tekintélyes, neves politikusok, mint Apponyi Albert vagy Gaál Gaszton – továbbra is a parlamenten belüli politizálás mellett kötelezték el magukat, s a kormánypárt egységét sem bontották meg a történetek.³⁰ Az Esküdt-ügy kapcsán pedig nem sikerült olyan újabb bizonyítékokkal előállni, melyekkel a témát tartósan napirenden lehetett volna tartani.

A nemzetgyűléstől való távol maradással logikusan együtt járt volna, hogy a Szövetség más területekre helyezze át politikai tevékenysége színterét. A kormányzat eleinte komolyan aggódott is amiatt, hogy a küzdelem teljesen elfájul és utcai tömegmegmozdulásokra fog sor kerülni. Ilyen akciók megszervezésére leginkább a szociáldemokrata pártnak volt lehetősége, a szakszervezetekbe tömörül munkásokon keresztül. A nevezetes ülésen, a vita hevében többen utaltak is erre. Farkas István, a párt főtitkára, amikor értesült arról, hogy Györkit kivezették az épületből állítólag kijelentette: „Csak próbálják meg! Majd fölvonultatunk kétszázezer munkást! Veztessék ki azokat is!”³¹ Ezért a belügyminiszter 28-án este egy 60 fős rendőrszakaszt vezényelt a parlamenthez, az utakra és a közrend fenntartására, s bármilyen politikai megmozdulás megakadályozása érdekében pedig közel 1000 rendőrt és detektívet mozgósított.³² Hamar kiderült azonban, hogy az MSZDP vezetése nem kíván efféle eszközökhöz folyamodni, s egyúttal a párt legális működését veszélyeztetni. A sajtó részéről sem lehetett nagyobb támogatásban reménykedni. Bár a nagy budapesti napilapok többsége bizonyos fokú rokonszenvvel figyelte tevékenységüket, de – a Szövetséghez kapcsolódó újságok kivételével – óvakodott attól, hogy közvetlenül bekapcsolódjon a küzdelembe. Kormányzati részről azonnal érkeztek is olyan jelzések, melyek egyértelműen ebbe az irányba mutattak. Még a botrány másnapján, november 29-én a belügyminiszter betiltotta két napilap, a szociáldemokrata Népszava és az egyfajta liberális-konzervatív szellemiséget képviselő Pesti Hírlap utcai árusítását. Arra hivatkozva, hogy a két lapban a „közrendet

veszélyeztető” tartalom jelent meg. Az indok mondvcasinált volt, mert később ezen a jogcímen egyik lap ellen sem indítottak eljárást, sőt a Pesti Hírlap utcai árusítását még aznap ismét engedélyezték.³³ Inkább arról volt, szó, hogy a miniszter így kívánt burkoltan üzenni a sajtónak: ne folyjanak bele közvetlenül a politikai küzdelembe.

Mindeközben Bethlen maximálisan kihasználta helyzeti előnyét. December folyamán gyorsan, nagyobb viharok nélkül – december 1. és 11. között, összesen nyolc ülésen – sikerült letárgyaltatni és életbe léptetni a módosított házszabályokat, majd még ugyanezen hónapban, egyetlen ülésen lezavarta a kormány a soron következő indeminási törvényjavaslatot is. Az új házszabályok anyagilag felettebb kellemetlen helyzetbe hozták a kizárt, illetve bojkottáló képviselőket, mert a 240. és 245. §-ra hivatkozva az elnökség utóbb tiszteletdíjuk megvonásával sújtotta azokat a honatyákat, akiket bizonyos időre kizártak, vagy igazolatlanul voltak távol az ülésektől.³⁴ Végül a bíróság is a kormány kezére játszott: nem fészegették tovább a politikailag kényes kérdéseket, ehelyett gyorsan lezárták az ügyet és ítéletet hoztak. Bár Esküdt korábban elszántan állította, hogy a bűncselekmények Nagyatádi irányításával, az ő utasítására történtek, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék nem találta Nagyatádit bűnrészesnek a panamaügyekben. Arra hivatkozva, hogy a volt titkár állításai sok vádaskodást és egymásnak ellentmondó elemet tartalmaztak, egyszerűen napirendre tértek Bethlen tanúvallomása és az ominózus levél felett is, s kimondták: nem sikerült bizonyítani Esküdt azon kijelentését, hogy „az általa harácsolts pénz” pártkasszába folyt volna be.³⁵

A kormányzat ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a bojkottnak bizonyos kellemetlen hatásai vannak, nem kívánatos módon a politikai élet instabilitását jelezheti a hazai és nemzetközi közvélemény felé. Zsitvay alelnök utóbb ezt úgy fogalmazta meg, hogy: „Az ország érdekében állott, hogy a gazdasági és pénzügyi talpra állásunk első lépése zökkenő nélkül és ne az ellenzék távollétében menjen végbe.”³⁶ A miniszterelnök ezért számos politikai eszközt vetett be annak érdekében, hogy a bojkottot megszüntesse. Már szó volt róla, hogy december elején Zsitvay tárgyalásokat folytatott a szövetség vezetőivel, annak tartalmát azonban az érintettek eltérően interpretálták. Annyi bizonyosan állítható, hogy a baloldal nem ragaszkodott egyik eredeti követeléséhez, miszerint történjen meg Scitovszky házelnök eljárásának elítélése a plénumon, s a vita alapvetően a választójog titkossága körül forgott. Zsitvay memoárja szerint ő megígérte, hogy a városokban és egyes, az ipari munkásság által lakott vidéki körzetekben titkos lesz a szavazás módja. Az alelnök azt is hozzátette, hogy az SZDP kész volt az ajánlatot elfogadni, de a megállapodást végül a polgári ellenzék egyik ismert tagjának, Hegyemegi Kiss Pálnak az ellenállása meghiúsította.³⁷ Szociáldemokrata részről viszont még a házszabályreformba is készek lettek volna beleegyezni, ha a kormány előbb a választási rendszer reformját tárgyalatja le és belemegy a teljesen titkos választójogba.³⁸ Akárhogyan is történt, megállapodás nem született, ezért a kormányfő tovább folytatta küzdelmét a bojkott felszámolása érdekében. Előbb támadásba ment át és azzal vádolta a szociáldemokrata párt vezetését, hogy a Demokratikus Blokkhoz történt csatlakozásukkal megsértették az 1921 végén megkötött megállapodást. A vád egyébként nem volt alaptalan, hiszen az SZDP a nevezetes Bethlen-Peyer paktumban valóban vállalta, hogy nem lép szövetségre a liberális polgári ellenzékkel. Ezzel párhuzamosan a miniszterelnök, illetve a házelnökség továbbra próbálkozott valamiféle megállapodás elérésével. Decemberben sor került az utolsó internáló tábor felszámolására, s a szociáldemokraták egyik régi követelése teljesítésének éppen az volt az üzenete, hogy a kormány kész kisebb engedményekre. Bethlen 1924. december végén nyíltan ki is jelentette, véleménye szerint a passzivitás rossz eszköz arra, hogy a kormányt engedményekre bírják, de kívánatos hogy az ellenzék is részt vegyen a költségvetési vitában s „a házelnöknek mindig van módja pártközi megbeszélést egybehívni”.³⁹

A következő gesztusra január 22-én került sor, amikor a házelnök javaslatára a nemzetgyűlés többsége megszavazta a kizárt képviselők még érvényben lévő büntetésének az enyhítését.⁴⁰ A remények azonban nem teljesültek: a Demokratikus Szövetség az ülésektől való távolmaradás fenntartása mellett kötelezte el magát. Közben január majd február folyamán ismét tárgyalások folytak a két fél között, melynek tárgyát elsődlegesen a választójog képezte. A kormány ajánlata ezúttal félreérthetetlen volt. A belügyminiszter először február 8-án szövelt az új választójogi javaslatról, majd, majd egy hónappal később sor került annak nemzetgyűlési betérjesztésére is. Mindkettőben benne volt, hogy a törvényhatósági jogú városokban és – eltérően az 1922. évi rendeletről – egyes ipari körzetekben titkos, egyéb helyeken pedig nyílt lesz a szavazás.⁴¹ A várható megegyezés reményében a reform plenáris tárgyalását előkészítő parlamenti bizottságba a Szövetség két prominens alakját is beválasztották – távollétükben. A remélt megállapodás azonban ezúttal is elmaradt így kormányzati részről maradt a kiváras politikája, azzal tetézve, hogy Bethlen egyértelműen jelezni kívánta, a passzivitás nem segít a baloldali ellenzéken, illetve inkább ront a helyzetükön. Ennek következtében a választójogi bizottság egységes párti többsége módosított a törvényjavaslat szövegén, és több, eredetileg titkosnak szánt körzetben is visszahozta a nyílt szavazást.⁴²

Kérdés persze, hogy pontosan milyen tétje volt a bojkott feladásának. 1922-ben Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban volt titkos szavazás, így tehát 195 helyet nyílt, 50-et pedig titkos voksolás révén lehetett megszerezni. Az 1925-ös reform eredeti változata fenntartotta a titkosságot a városokban, s ezt még 5 olyan körzetben is biztosítani kívánta, melyek – az indoklás szerint – „nagyobb számú ipari munkásság által lakott bányász-körzetek” voltak. Így összesen 54 titkosan elnyerhető képviselői hellyel számolt. (A két szám közötti eltérést az okozta, hogy időközben Komáromot törvényhatósági jogúvá rendezett tanácsú várossá minősítették vissza.) A bizottsági változtatás következtében az ún. ipari kerületekben és az egy képviselőt választó törvényhatósági jogú városokban a szavazás nyílt lett, ami azt jelenti, hogy az esetleges alkuval a baloldal 8 mandátum pozícióját befolyásolhatta volna.

A szociáldemokrata jelöltre leadott szavazatarányok egyes városokban és ipari körzetekben⁴³

Kerület	1922. évi eredmények		1926. évi eredmények
	rendes választás	Pótválasztás	rendes választás
Baja	—		—
Sopron ⁴⁴	40,99%	50,85%	4,51%
Székesfehérvár	41,69%	39,83%	9,58%
Dorog	51,08%		21,14%
Ózd	33,7%		—
Pilisvörösvár	39,46%		13,39%
Salgótarján	60,05%		—
Tatabánya	83,28%		29,52%

Az 1922. évi választások szerint – Baját kivéve – valóban olyan körzetekről volt szó, melyekben a baloldal közvetlenül érintve volt. Pontosabban az MSZDP, amely hét helyen indított saját jelöltet, mindegyikük jelentős számú szavaza-

tot kapott, sőt négy esetben a mandátumot is sikerült elnyerni. Ehhez képest a következő választáson, 1926 decemberében az MSZDP már katasztrofálisan szerepelt: öt jelöltjük sehol sem tudott versenyben maradni és egyik körzetben sem szereztek képviselőiséget. Persze túlzás lenne azt állítani, hogy a választási eredményeket kizárólag a voksolás módja befolyásolta, az viszont joggal valószínűsíthető, hogy a titkos szavazás biztosítása számukra jobb szereplésre nyújtott volna lehetőséget. Ebből a szempontból különösen látványos példa Ózd esete. A nyílt szavazás ugyanis egyértelműen Bíró Pálnak, a Salgótarján-Rimamurányi Vasmű vezérigazgatójának – nem mellesleg a kormánypárt emberének – kedvezett, aki mindkét alkalommal megszerezte a kerület képviselői helyét. Az 1922-es választás kapcsán az, hogy az SZDP egyes „nyílt” kerületekben is jól szerepelt, inkább bizonyos kedvező politikai körülményekkel magyarázható, s nem tükrözte számukra reálisan a választási rendszer nyújtotta mozgásteret.

Volt még egy tényező, amely ellenzéki oldalról a megegyezést sürgette volna. Az 1924. december eleje óta eltelt és politikai téren érdemi sikert nem hozó időszak kikezdte a Szövetség egységét. Februárban két képviselő otthagya a koalíciót,⁴⁵ és számolni lehetett azzal, hogy idővel mások is követik példájukat. Bár a miniszterelnök valószínűleg nem a passzivitás megtörése miatt állt elő a választójogi reformmal, a bojkotáló képviselők egy része láthatóan arra törekedett, hogy a nemzetgyűlés falain belül is kifejtse álláspontját annak tartalmáról. Szilágyi Lajos március 29-én egyenes úgy látta, hogy „a választójogi javaslat plenáris tárgyalásán okvetlenül részt kell vennünk”.⁴⁶ Egyre inkább láthatóvá vált, hogy Bethlen „kivárási” taktikája is belátható időn belül eredményre vezethet.

A „bethleni ajánlat” visszautasítása tehát hátrányos volt a Szövetség, elsősorban az MSZDP számára. Bár április végén már a Szakszervezeti Tanács is sürgette a bojkott feladását, arra végül csak egy hónappal később került sor. A Szövetség a kudarcot nem vallhatta be nyíltan, ezért olyan politikai eseményre várt, amely ezt elfedheti valamelyest. Miután a május 21-én megtartott fővárosi törvényhatósági választásokon a baloldali pártok jól szerepeltek, a passzivitás mellett még kitartó erők is annak megszüntetése mellett döntöttek. Május 27-én visszatértek a parlament üléseire és bekapcsolódtak a választójogi reform vitájába, de tevékenységükkel már nem tudták befolyásolni a szabályozás tartalmát, a korábbi kompromisszumhoz már nem sikerült visszatérni.

A történetek végül elég látványosan megmutatták, hogy a Szövetség túlértékelte saját lehetőségeit, a bojkott alkalmatlan eszköz volt arra, hogy a kormánnyal szemben nagyobb sikereket érjenek el, a kompromisszumos megoldás el nem fogadása pedig azt jelentette, hogy Bethlennek kisebb engedményeket sem kellett tennie a választójog terén a képviselők visszatérése érdekében. Az ellenzék különböző csoportjai pedig egyre inkább kezdték belátni, hogy az adott körülmények között nincs remény arra, hogy a – házszabály-módosítás, nemzetgyűlési bojkott, választójogi reform nehézségein túljutó – kormányfő pozícióját valamilyen módon megrendítsék. A történetek láthatóan elbizonytalanították az ellenzéknek nemcsak az akcióban részt vevő, hanem szinte mindegyik irányzatát, melynek következtében a parlamenti küzdelmek hevesége is alábbhagyott. A számukra egyre inkább kilátástalannak tűnő helyzetből csak 1926 elején, a nevezetes frankhamisítási botrány politikai ügyé szélesedésével csillant fel ismét átmenetileg annak a lehetősége, hogy jelentősebb sikereket érjenek el, illetve kiharcolják a kormányfő lemondását.

JEGYZETEK

- 1 Serfőző Lajos: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926*. Bp., 1967. 235–263. L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke*. Bp., 1980. 134–155. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 1991. 168.
- 2 *Az Újság*, 1924. október 23. 1.
- 3 *Pesti Napló*, 1922. június 18. 1–2.
- 4 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVI. k. 167. és 180.
- 5 *Pesti Hírlap*, 1924. október 14. 2.
- 6 L. Nagy Zsuzsa, *Bethlen liberális ellenzéke...* 131–133.
- 7 A korlátozás részeként az export eredetileg állami monopólium volt, amit 1921-ben új szisztéma váltott fel. A továbbiakban bárki szállíthatott élőállatot külföldre, ha arra engedélyt kapott a földművelésügyi minisztériumtól. A minisztériumnak az engedélyek kiadásánál egyedül annyi kötettsége volt, hogy évente csak meghatározott kontingens exportját engedélyezhette.
- 8 Romsics Ignác, *Bethlen István...* 142. 147.
- 9 Friedrich nyilatkozatát gyakorlatilag az össze napilap november 29-i száma közölte, hasonló tartalommal.
- 10 *Pesti Hírlap*, 1924. november 29. 1.
- 11 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 491. 510–514.
- 12 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 492–493.
- 13 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 493–504.
- 14 *Pesti Napló*, 1924. november 29. 4.
- 15 Formálisan Szilágyi volt a szövetség vezetője, de ő egyébként is vehemens stílusáról volt ismert parlamenti körökben.
- 16 *Pesti Napló*, 1924. november 29. 5. Szintén a párhuzamot erősítette, hogy a kivezetések bejelentésekor több ellenzéki zsebkendőt lobogtatva tiltakozott.
- 17 Legnagyobb terjedelmet a *Pesti Napló* szánt a történeteknek. A 24 oldalas számból tízet foglalt el a botrány.
- 18 *Pesti Napló*, 1924. november 29. 6.
- 19 Erre Friedrich István a nemzetgyűlés ülésén rá is mutatott. Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 515.
- 20 A terjedelmes peranyag fennmaradt része megtalálható: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) VII. 1. d. és VII. 5. c.
- 21 *Magyarság*, 1924. dec. 2. 6.
- 22 Friedrich egyértelműen elismerte, hogy Esküdt tevékenységét Bethlen „helytelenítette, intézkedni akart, hogy azt megszüntessék”. Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 515.
- 23 A képviselőház házszabályai. Bp., 1908. 165.
- 24 www.1000ev.hu 1912: LXVII. tc.
- 25 A házelnök kezdeményezésére történő pártközi tárgyalások egyébként bevett gyakorlatnak számítottak a korszakban.
- 26 *Pesti Napló*, 1924. december 2. 1.
- 27 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 525–527.
- 28 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 543. Szilágyi Lajos szerint a kitöltött és a velük szolidáris képviselők száma 44 volt. Nemzetgyűlés Napló, 1922–1926. XXXI. k. 361.
- 29 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVII. k. 542.
- 30 A századelőn Tisza helyzetének a megrendülésében jelentős szerepet játszott, hogy a Szabadelvű Párt tagjainak egy része ellenzéke vonult.
- 31 *Pesti Hírlap*, 1924. november 29. 3.
- 32 *Pesti Napló*, 1924. november 29. 9–10. Serfőző Lajos, *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt...* 235–236.
- 33 *Magyarság*, november 30. 3. *Pesti Hírlap*, november 30. 1. A Népszavával szembeni büntetés azonban közel négy évig érvényben maradt.
- 34 A nemzetgyűlés házszabályai. Bp., 1924. 176. és 181–182.
- 35 BFL VII. 5. c. 11878/1927.
- 36 Zsitvay Tibor: *Magyarország 1921–1941*. Szerk.: Sipos Péter. Bp., 1999. 111.
- 37 Zsitvay Tibor, *Magyarország...* 107–111.
- 38 Serfőző Lajos, *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt...* 237.
- 39 *Pesti Napló*, 1924. december 25. 1.
- 40 Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926. XXVIII. k. 97.
- 41 *Pesti Napló*, 1925. február 8. 1. Nemzetgyűlési Irományok, 1922–1926. XIII. k. 277.
- 42 Nemzetgyűlési Irományok 1922–1926. XIV. k. 244. Végeredményben a 245 képviselői helyből a titkos mandátumok száma a következőképpen alakult. Az 1922. évi rendelet szerint 50, a választójogi törvényjavaslat első változatában 54 hely lett volna titkos, a végső változatban ez a szám 46 volt.
- 43 A táblázat Hubai László adatbázisa alapján készült. Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. II. k. Bp., 2001. 33–68.
- 44 A titkosan voksoló kerületek eredményei dőlt betűvel kiemelve.

Zsidók és arisztokraták a negyvenes években

Gyerekkoromban, mely időben még igencsak közel esett a holokauszthoz, sokat hallottam a szüleimtől bujkálásuk, megmenekülésük történetét. Akkor, az ötvenes években elképzelhetetlenül távolinak és valószerűtlennek tűnt az a néhány hónap, melyet ők, mintegy negyvened magukkal, a Józsefvárosban, a Nemzeti Múzeum háta mögött, a Sándor főherceg (ma: Bródy Sándor) utca 12. sz. házában töltöttek, razziáktól rettegve, ingajáratban a pince és a lakások között. Anyám el is vitt, hogy megmutassa, hol éltek túl azokat az időket. Egy neogótikus stílusban épült, a Halászbástyára emlékeztető, titokzatos házat mutatott nekem, melyhez hasonlót nem látni Budapesten. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején, a Kádár-rendszer első, még „vonalas kommunista” évtizedében egyszerűen nem tudtam felfogni, kik és miért törtek a zsidók életére, kik védték őket, és hová tűntek azok, akikkel a szüleim ott együtt várták a felszabadulást. Értelenségem nem meglepő: a történelmi távlat hiányában, és a sokáig elhallgatott, vitatott kérdéseket feltáró szakmunkák hiányában még a korabeli történészek sem láttak tisztán. Hogyan igazodhatott volna ki a közelmúlt labirintusában egy elemista?

Napjainkban, ha igaz, már tisztábban látunk. Kezdjük talán a holokauszttal, a mélységesen irracionális huszadik századi népiirtással, melyről ma, a harmadik évezred második évtizedében sokkal többet tudunk, mint akkor, de még távolról sem mindent. Miért gyűlölte a többség a zsidókat Európában, annyira, hogy amikor ezt a német csapatok bevonulása után a politikai viszonyok lehetővé tették, a lakosság támogatásával azon nyomban üldözni kezdték őket? Miképp történhetett, hogy Magyarországon, amikor Hitlernek hírehamva sem volt, a Nemzetgyűlés már életbe léptette a zsidóellenes Numerus Clausus törvényt, mely lehetetlenné tette, hogy apám egyetemre járjon? Miképp történt, hogy 1938-ban és 1939-ben, amikor még nem tört ki a második világháború, a magyar parlament a képviselők többségének egyetértésével, a saját kezdeményezésére olyan jogszabályokat alkotott, melynek következtében a családom valamennyi tagjának egyre nehezebbé tették a megélhetését, illetve munkaszolgálatra hívták be, azaz fokozatosan kitiszították a társadalomból? Milyen okok miatt torpant meg ezek után átmenetileg a népiirtás gépezete a magyar határnál, mely akkor kapcsolt a legnagyobb sebességre a lengyelországi megsemmisítő táborokban, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a világháborút? Miért nem volt képes a magyar társadalom 1944 tavaszán és nyarán, a világháború végén szolidaritást vállalni a zsidósággal, illetve melyek voltak azok a korlátozott befolyással rendelkező társadalmi csoportok, melyeknek tagjai mégis támogatást nyújtottak az üldözötteknek?

Ezekre a kérdésekre azért roppant nehéz válaszolni, mert olyan, ma már természetesen tartott történelemszemlélet tükröződik bennük, mely akkor, amikor az események zajlottak, legfőljebb nyomokban létezett, és az áldozatok egy részén kívül csak néhány kivételes személyiségben derengett fel. A holokauszt ördögi vonása, hogy egy szűk fanatikus elit a legnagyobb titokban döntött a zsidóság kiirtásáról, azaz határozta meg a célt, rendelt hozzá eszközöket és úgy tette érdekeltté az európai népeket a végrehajtásban, hogy azoknak sokáig sejtelve sem volt róla, miben működnek közre. Az ördögi népiirtás annyira elképzelhetetlen volt, hogy még azon kevesek sem hitték el, hogy megvalósulhat, akikhez információk jutottak el a tömegvilkosságokról. Az üldözött és megsemmisítésre ítélt európai és a magyar zsidóság tragikusan egyedül maradt a vézskorszakban: legföl-

jebb az együttérés, a részvét megnyilvánulásaira számíthatott, de ezeket még a jobb érzésű emberek többsége is igyekezett elnyomni, ha nem akarta magát bajba sodorni.

A Wehrmacht által elfoglalt Lengyelországban, a balti államokban, illetve a volt Szovjetunió területein a náci kizsákmányolás és terror ugyan rövidesen életre hívta az ellenállási mozgalmakat, melyek felderítő tevékenységet folytattak, és fegyveres akciókat hajtottak végre a megszállók ellen, de szinte teljesen figyelmen kívül hagyták a másikat, a párhuzamos háborút, melyet a náci a fegyvertelen zsidóság ellen folytattak. A katonai közigazgatás viszonyai között, amikor a gyakran egymással is küzdő lengyelek, ukránok vagy beloruszok számára is napi küzdelmet jelentett a túlélés, és az értelmiség meg a polgári csoportok létalapja is megrendült, senki sem vette védelmébe a zsidókat, és hiányoztak azok a rejtékhelyek és anyagi források is, melyek lehetővé tették volna nagyobb létszámú csoportok bújtatását, élelmezését.

Több lehetőség nyílt a zsidók védelmére, a holokauszt szabotálására azokban a Németországgal szövetséges kelet-európai országokban, melyeket, legalábbis egy ideig, nem szálltak meg a német csapatok. Romániában, Bulgáriában és Magyarországon részben megőrizte politikai pozícióját a hagyományos vezető réteg, mellyel a zsidó gazdasági elit a második világháború előtt jó kapcsolatokat épített ki. Viszont az előzőleg fennállt államalakulatok, Csehszlovákia és Jugoszlávia szétverések létrejött „független” országokban a náci nyomását felhasználva kulcspozícióba kerültek olyan, a világháborút és az antiszemitizmust saját anyagi érdekeik érvényesítésére felhasználó, radikális nacionalista politikusok, akik teljesen felszámolták a „zsidó lobbí” befolyását. A Tiso-féle Szlovákia és a Pavelics-féle Horvátország a politikáját teljes mértékben az új, antiszemita és németbarát értelmiségi háttérű, radikálisan nacionalista politikai elit határozta meg. Itt a „belső ellenségnek” nyilvánított zsidóknak szinte semmi esélye nem volt a túlélésre. (Jellemző adalék, hogy Pozsonyban, a szlovák kormányzat épületeiben 1940-től kezdve a következő feliratú táblák fügtek a helyiségek falán: „Zsidók érdekében közbenjárni tilos!”)

Jobb volt a helyzet a zsidók túlélése szempontjából Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. Utóbbi két országot meg sem szállták a német csapatok, Hitler megelégedett a politikai nyomásgyakorlással, mellyel azonban nem tudta kikényszeríteni a zsidók tömeges deportálását. Igaz, mindkét balkáni országban diszkriminálták őket, és az utóbbi visszacsatolt területeiről, mintegy tízezer, hontalannak minősített zsidót deportáltak Auschwitzba. De a szófiai politikai elitnek, Dimitar Peshevnek, a nemzetgyűlés elnökének vezetésével sikerült megvédenie a bolgár állampolgárságúakat. (A politikust 1945-ben a kommunisták tizenöt évi börtönre ítélték azzal a váddal, hogy „hagya magát megvesztegetni a zsidóktól”.) Szabotálta a tömeges deportálást Románia is, bár 1941–42-ben a vasgárdisták a hatóságok közreműködésével sorozatos pogromokat rendeztek, többek között Iasiban (Jászvásár) is. A román haderő pedig szörnyű tömeggyilkosságokat hajtott végre Odesszában, továbbá a megszállt Moldvában és Transznisztriaiban.

Magyarország, ahol az említett országoknál jóval nagyobb létszámú, elpusztítandó zsidóság élt, stratégiaileg is fontosabb volt Hitler számára, mint Románia vagy Bulgária. A németek 1944. március 19-én váratlanul megszállták az országot, és kész, gondosan titokban tartott tervekkel érkeztek „a zsidókérdés végleges megoldására”. Ezek végrehajtására rendelkezésükre állt az a politikai vezető garnitúra, illetve az államapparátus meghatározó része, melyben maradéktalanul megbízhattak, hogy végrehajtja az utasításait. Ugyanakkor nálunk még jelentős politikai befolyással rendelkezett egy olyan, Nagy-Britanniával hagyományosan szimpatizáló elit csoport, mely már a harmincas években szembekerült a forradalmi ideológiájú fasiszta mozgalmakkal, anyagi érdekei pedig sok tekintetben azonosak voltak a zsidó nagypolgárságával. Ez a többi közép-európai ország-

ban már felszámolt, nálunk is sok tekintetben anakronisztikus, de Magyarországon 1944-ig még nagy tekintélynek és befolyásnak örvendő csoport az arisztokrácia volt. Ugyan akadtak a soraiban egyéni kivételek, mint Pálffy Fidél, Szálasi Ferenc háborús bűnösként kivégzett földművelésügyi minisztere, vagy Festetics Sándor, Károlyi Mihály sógora és hadügyminisztere, aki később megalapította a Magyar Nemzetiszocialista Pártot, a magyar főnemességet az érzelmei és az érdekei egyaránt szembeállították Hitlerrel és a nemzetiszocializmussal. Alapvetően igazságtalan volt tehát az emigrációból kommunistaként hazatért Károlyi Mihály ítélete, melyet közvetlenül a második világháború után, 1946-ban fogalmazott meg. Eszerint az arisztokráciát *en bloc* felelős a fasisztának minősített Horthy-rendszerért és az 1944-es esztendő tragédiájáért.¹

Itt érdemes még röviden visszatérni a szüleim páratlanul szerencsés megmeneküléséhez. Az épület, melyben bujkáltak, Budapesten, az ún. „palotanegyedben” áll, melyet egykor „mágnásfertályként” is emlegettek. A 19. század folyamán itt építettek fővárosi palotát maguknak a legjelentősebb magyar arisztokrata családok: a Festeticsek, a Károlyiak, az Odescalchiak, az Esterházyak. A Sándor főherceg utca 12. sz. ház, melynek kapuja az Esterházy (ma: Puskin) utca 19. felől nyílik, eredetileg a zenekedvelő Gschwindt György líkőrgyáros részére épült 1901-ben. A negyvenes évekre a palotát kilencalakos társasházzá alakították, melynek az 1941. január 30-i népszámlálás szerint, négy polgári személy mellett a következő bérlői voltak: gróf Teleki Tibor, koronaőr; gróf Szapáry Marianne, földbirtokos; gróf Szapáry Lajos, földbirtokos; herceg Hohenlohe Waldenburg Károly Egon, textil-nagykereskedő. Ebben a környezetben vett ki az édesanyám egy, a személyzet részére épült lakrészről kialakított garzont, miután apám, Priester Sándor bevonult munkaszolgálatra, s fel kellett adniuk a nagyobb lakást, melyben addig éltek. Összebarátkozott a házfelügyelővel, özv. Schwanner Sándornéval. Ő, amikor 1944 júliusában anyám úgy döntött, hogy a zsidóházból, ahová a rendeletek szerint át kellett költöznie, kihasználva a rendeletek által napi két órára korlátozott eltávozást, a régi lakásába szökik, minden további nélkül visszaadta neki a kulcsát. A jószívű Schwannerné ezek után nemcsak az anyámat fogadta be, de hozzájárult ahhoz is, hogy ő később odahozza két, szintén zsidó barátnőjét, továbbá a nagyanyámat, a nagyapámat, majd mikor apám október 13-án megszökött a munkaszolgálatból, őt is. Végül mintegy negyvenen éltek át szerencsésen Budapest ostromát, úgy, hogy a társaság az üres lakásokban tartózkodott, és csak légitámadások idején ment le a pincébe. Aktívan segítette a bujkáló zsidókat a házban tartózkodó huszonnégy éves, katonaszökevény Szapáry Péter, Lajos unokaöccse, aki megtagadta, hogy esküt tegyen a Szálásira. Ő utasította a házfelügyelőt az üresen álló lakások megnyitására, szervezte a bujkálást, élelmet szerzett, szembeszegült a razzizáció nyilasokkal.

Sajnos, a budapesti házmesterek túlnyomó többsége másként viselkedett, mind a soha, semmilyen elismerésben nem részesült özv. Schwanner Sándorné. Az ő nagylelkűségében és kockázatvállalásában minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a ház főnemes bérlői erre a magatartásra bátorították. Szapáry Lajos, december közepén, mielőtt bezárult az ostromgyűrű Budapest körül, vidéki birtokáról jövet, komornyikja társaságában utoljára meglátogatta értékes bútorokkal és műtárgyakkal berendezett, ötszobás lakását. Végignézett az ott tartózkodó zsidókon, majd szó nélkül, mintha semmit sem látott volna, Nyugatra távozott. A többi bérlő is tudhatott a hívatlan vendégekről. Bár a budapesti zsidóknak összehasonlíthatatlanul nagyobb esélye volt a túlélésre, mint másoknak a megszállt Európában, a szüleimnek, illetve a velük együtt bujkálóknak még közöttük is hihetetlenül nagy volt a szerencséje.

De térjünk vissza a magyar arisztokrácia hatyúdalához, utolsó, politikailag sikertelennek nevezhető, ugyanakkor az embermentés szempontjából távolról sem eredmény-

telen szerepvállalásához. Vegyük alapul Edmund Veesenmayer Magyarországról szóló 1943-as jelentését. Ezt a német követ Steengracht külügyi államtitkárnak küldte és benne Magyarország német megszállásának, az új kormány kinevezésének és a magyar zsidóság deportálásának szükségességét indokolja. Az 1946-os nürnbergi perben bizonyítékként szereplő elemzés több helyen foglalkozik a zsidóság és arisztokrácia kapcsolatával, illetve kifejti, hogy a „főúri klikk” befolyása alatt álló Horthy Miklós kormányzó és rendszere miért elfogadhatatlan Hitler és a nemzetiszocializmus számára.²

1943. december 10-én kelt jelentésében Veesenmayer arról ír, hogy „Magyarországot Európa egyik társadalmilag legelmaradottabb országának minősíthetjük. Ezek a viszonyok olyan szociális-forradalmi táptalajt képeznek, amely a bolsevizálásnak játszik a kezére, és amely az utóbbi fél évben jelentősen fejlődött.” A kormányzó felett uralkodó klikknek „gróf Bethlen a szellemi irányítója és Keresztes-Fischer jelenlegi belügyminiszter kimagaslóan legerősebb alakja. Az előbbiben a kormányzó a vele egyidős, magas intelligenciájú partnert és egyben az úriember fogalmának teljesen félreértett megtestesítőjét látja, amely ma gyakorlatilag légüres térben lebeg, és amelyet csak beképzelt arisztokrata agyvelők elképzelései tekintenek az erő és hatalom kifejezőjének. Mert a legitimizmus, melynek zászlóját ezek az uraságok magasra tartják, már halott, és pseudo-zsidó-legitimista alakzattá fajult.” E „klikk” számára Imrédy Béla miniszterelnöksége a zsidókérdésben és a földreform ügyében képviselt álláspontja miatt elfogadhatatlan. Ugyanakkor „Anglia győzelme azért is látszik különösen kívánatosnak, mert egész belső beállítottságánál fogva legjobb keze a magyar feudális állam fennmaradásának.”

Veesenmayer pontosan látta az összefüggést a szociális elégedetlenség növekedése (a bolsevizálódás), az ennek levezetésére szolgáló, a nagybirtok, és a „feudális rendszer” felszámolását és földosztást hirdető radikális politika és a „zsidókérdés” között. Az antiszemitizmus Magyarországon a huszadik század eleje óta összefüggött a társadalmi viszonyok radikális átalakítását, a nagybirtokok felosztását, a szegényparasztság földhözjuttatását célzó „forradalmi” politikával. A polgári radikálisok már az első világháború előtt tervbe vették az „új Magyarország” megteremtését, meghirdették a magyar polgárosodás felgyorsítását. Ez mindenekelőtt a feudális maradványok, az elavult közigazgatás, a megmerevedett társadalmi viszonyok, a „gentry rendszer” felszámolását célozta, és a nagybirtokok államosítása mellett kiterjedt a túlnyomórészt zsidó kézben lévő nagytőke megadóztatására, a „vagyondézmára” is. Jászi Oszkár reformkoncepciójához tartozott az elitcsere, az új, „népi gyökerű” polgárság és értelmiség gyors kinevelése is, a zsidóság „helyzeti előnyének” felszámolása. Ugyanezt az álláspontot képviselte a szintén zsidó származású, radikális szociáldemokrata, Szabó Ervin is. Figyelemre méltó, hogy Jászi radikalizmusát zsidó értelmiségiek és hitközségi vezetők már az első világháború előtt elleneztek. 1917-ben, az általa szerkesztett Huszadik Század című folyóiratnak a „zsidókérdésről” folytatott vitájában merült fel először, hogy a világháború után azzal kellene kárpótolni a sokat szenvedett nem-zsidó ifjúságot, hogy tagjainak előnyt biztosítsanak az egyetemi továbbtanulásukkor. Emiatt Szabolcsi Miksa, az Egyenlőség című zsidó hetilap szerkesztője emlékirataiban később egyenesen Jászit nevezte a Numerus Clausus törvény kitalálójának.

A polgári radikálisok elképzeléseit, melyek a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában utópikusak voltak, részben a Tanácsköztársaság, részben pedig a Horthy Miklós rendszere valósította meg. Előbbi, rövid és zűrzavaros fennállása alatt állami tulajdonba vette a nagybirtokokat, és egy csapásra megpróbálta felszámolni a „kizsákmányoló osztályokat”. A többségében zsidó származású kommunisták terrorisztikus uralmának bukása után feltámadó, bűnbakképző antiszemitizmust meglóvagoló Horthy-rendszer vi-

szont nem a társadalmi viszonyok átalakítását, hanem az „elitserét” tűzte napirendre. Ezt a Nemzetgyűlés a numerus clausus törvénnyel akarta elérni (1920. évi XXV. tc.), mely a modern Európában először, drasztikusan korlátozta a zsidók egyetemi továbbtanulását.

A gróf Bethlen István miniszterelnök nevéhez fűződő konszolidáció alapján véve konzervatív jellegű volt. A politika centrumából vagy egy évtizeden át kiszorultak azok az erők, melyek az egyébként valóban torz és igazságtalan társadalmi és gazdasági viszonyok radikális átalakítását tűzték a zászlajukra. Ugyanakkor a két világháború közötti Magyarországon a nagybirtok és a nagytőke elleni harc, mind a baloldali, mind a jobboldali radikálisok számára „szent ügy” maradt. Különösen nagy visszhangot váltott ki a radikális földreform követelése, mely egyszerre irányult a nagybirtokos arisztokrácia, és bizonyos áttétellel, a zsidó nagypolgárság ellen. „A magyar szociális viszonyokat elsősorban a földtulajdon sajátos szerkezete határozta meg. Ez is mutatja, hogy a szociális kérdésből csak tendenciózusan lehetett »zsidókérdést« konstruálni, illetve hogy a »zsidókérdés« nem vezethető le a legszegényebbek társadalmi helyzetéből. Az antiszemita publicisztika ezen azzal tette túl magát, hogy a zsidóságot egyfajta »át nem eresztő rétegnek« tételezte fel, amely megakadályozza a legszegényebb néposztályok polgárosodását”, írja Ungváry Krisztián.³

A magyarság szociális felemelését mindennél előbbre valónak tartó és a nagybirtok felosztását követelő népi írók szükséges rossznak tekintették a zsidótörvényeket. Fábian Dániel az ő nevükben beszélt, amikor a Magyar Út 1938. május 12-i számában azt írta: „a szociális igazság érvényesülése előbbre való a jogegyenlőség elvévénel. (A zsidóellenes jogalkotással) megnyithatjuk a zsilipjét a magyar polgárosodás eddig sajnálatosan elmaradt folyamatának, amelynek eddig múltunkban olyan végzetes következményei voltak.” Figyelemre méltó, hogy a magyarországi radikális antiszemitizmus vezéralakja, az 1944-es deportálásokat Eichmannal együtt szervező Endre László erős szociális érzékkel rendelkezett, és a népi írókhoz hasonlóan földosztást követelt, sőt, egy alkalommal Horthy Miklóst is személyesen megkérte, hogy a gödöllői koronauradalomból is osszának földet a legszegényebbeknek.⁴

Emiatt Endrét a népi írók folyóirataiban többször is megdicsérték, és a Magyar Út köszöntő cikket írt abból az alkalomból, hogy 1938. január 13-án beiktatták Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni tisztségébe. Ebben az időszakban, 1938–39-ben az „úri Magyarországot” és a kapitalizmussal azonosított zsidóságot egyaránt elutasító, a „harmadik utat” kereső értelmiségiek rendszeresen publikáltak az Imrédy-párti képviselő és publicista, Oláh György az 1938 őszen indított, Egyedül vagyunk című antiszemita hetilapjában. Később a „népi írók” többsége megszakította a kapcsolatot a „szalonnyilasokkal”. Általánosságban elmondható, hogy a faji törvények által nem érintett baloldali értelmiségiek passzívan tudomásul vették az antiszemitizmus radikalizálódását. Nem léptek fel ellene, mert úgy tekintették, hogy ez a zsidók problémája, ezért nem tartozik rájuk. (Tanulságos ezen a téren Ortutay Gyula néhány éve megjelent, korabeli naplója.) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a korabeli, cenzúrázott lapokban publikáló, s magánemberként legtöbbször humánusan viselkedő írók, újságírók legfőljebb áttételesen hatottak a politikára, írásaik inkább tükrözték, mint alakították a közvéleményt.

A jobboldali radikálisok, akik a forradalmiságot szélsőséges nacionalizmussal és antiszemitizmussal társították, erős pozíciókat építettek ki maguknak az államapparátusban, az egyetemi ifjúság soraiban, a hadseregben és a különböző értelmiségi érdekvédelmi szervezetekben. Ebből a körből került aztán ki a harmincas években az a fiatal értelmiségi réteg, mely a nemzetiszocialista Németország támogatását élvezve már Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején hadat üzent a Horthy-rendszer támaszát addig adó politikai

csoportnak, az „arisztokrata klikknek”. A nacionalista radikálisok befolyásos napilapja az 1934-ben indult Új Magyarország volt, az újság publicistái Milotay István, Rajniss Ferenc, és Makkai János voltak. Ők a mindig tüntetni kész szélsőjobboldali egyetemi hallgatók támogatásával állandóan felszínen tartották a „zsidókérdést”. Ennek megoldását összefüggésbe hozták a magyar társadalom polgárosodásával, a feudális maradványok lebontásával. Ugyanezt a hangot ütötte meg a Három millió koldus címmel híres könyvet publikáló Oláh György is. A népszerű szélsőjobboldali és németbarát újságírók, akik egyszersmind országgyűlési képviselők is voltak, a „csodás forradalmat” hirdető Imrédy Béla miniszterelnökben, majd ellenzéki politikusban, a zsidóság és az arisztokrácia ellenségében találták meg a vezérüket. (A nézeteit később revideáló, és 1944 márciusában a Gestapo által le tartóztatott Makkai részt vett mind a két zsidótörvény koncepciójának kidolgozásában, és képviselőként ő terjesztette be az utóbbi szövegét a parlamentben.)

A második zsidótörvényt elsősorban a „mágnás többségű” felsőházban bírálták 1939 első hónapjaiban, és ott, elsősorban arisztokraták közbenjárására, sikerült bizonyos könnyítések elérni. Az eredeti javaslat szerint az „1919 után kikeresztelkedett zsidók gyerekei például kereszténynek számítottak abban az esetben, ha családjuk 1848 óta (!) Magyarországon élt – ezzel az a furcsa helyzet adódhatott elő, hogy egy családban mindkét szülő zsidónak, míg a gyermekeik kereszténynek minősültek abban az esetben is, ha a szülők gyermekkorban keresztelkedtek ki. A felsőházban gróf Károlyi Gyula először a javaslat teljes átdolgozásával próbálkozott, majd amikor tapasztalni kellett ennek esélytelenségét – a korban példátlanul – lemondott felsőházi tagságáról. A törvényt lelkiismeretével összegegyeztetetlennel tartotta, de azzal is tisztában volt, hogy a Teleki-kormány ingatag helyzetét tovább nehezítené a törvény nyílt opponálásával. Károlyi véleménye különösen azért figyelemre méltó, mivel Horthy elsősorban rá és Bethlenre hallgatott.”⁵

Gróf Bethlen István a miniszterelnökségről való lemondása után, a harmincas években Horthy Miklós tanácsadója maradt. Az „főúri klikk” vezetőjeként fokozatosan szembekevert a Hitler-barát kül- és a „forradalmi” belpolitikával, és ebben az irányban igyekezett befolyásolni a kormányzót is. Aktív szerepet játszott Imrédy Béla megbuktatásában, s az első zsidótörvényről a következőképpen vélekedett: „A magyar alkotmány intézményeként teszi a jogegyenlőtlenséget... olyan rövidlátás, amelyet nézetem szerint ezzel az állammal elkövetetni nem szabad. Nézetem szerint az, amit a kormány tesz, szegénységi bizonyítvány ennek a nemzetnek a részére.” Ezért annak számára „aki egy kissé nemzetközi szempontból is nézi a dolgokat, teljesen világos, hogy ez az intézkedés örök ideig fenn nem tartható”.⁶

Bethlen ugyanilyen racionálisan, érzelemmentesen érvelt a folytatás, a további zsidótörvények meghozatala ellen is: „Egy esetleges újabb zsidótörvény, netán a zsidók »kizárása« az országból semmit sem oldana meg, sőt katasztrófális helyzetet idézne elő, mert egyik napról a másikra nem fognak megszületni azok a magyar kereskedősenik és nagystílusú pénzügyi és üzleti vezetők, akikre az országnak elengedhetetlenül szüksége van”. A volt miniszterelnök 1939. január 14-én memorandumot intézett Horthy Miklóshoz, melyet a második zsidótörvény bizottsági tárgyalásán ki is fejtett. „Helytelenítette, hogy alig egy fél évvel az első zsidótörvény után a magyar parlament újabb antiszemita intézkedést hoz, s hogy a zsidókérdés kezelésének egyedül helyes útja, a »beolvadási folyamat elősegítése« helyett a disszimulációt erősíti. Nagy méltánytalanságnak tartotta, hogy a már régebben megtelepedett, vagy 1914 előtt kikeresztelkedett, illetve a magyar tudományt és kultúrát gazdagító zsidók, a volt frontkatonák, továbbá a vegyes házasságokból született »félvérek« egyetlen tollvonással jogfosztottá váljanak, megélhetési forrásaiktól elzárásának, s ezáltal kivándorlásra kényszeríttessenek. A humanitárius megfontolások mellett

mélységesen elhibázottnak tartotta a javaslatot gazdasági és külpolitikai okból is” – foglalja össze az álláspontját monográfiusa.⁷

Bethlen nem indult az 1939-es választásokon. Nem jelöltette magát, annak ellenére, hogy 1901-től folyamatosan (az 1919–21-es időszakot leszámítva) képviselő volt. Ennek oka alapjában véve belpolitikai természetű volt, ahogy ezt a nagykanizsai választóhoz írt levelében le is írta: „Ma nemzeti próféta csak az, aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstököl, grófot ebédél, és lefekvés előtt minden földet és minden vagyont szétoszt, amit nem az övé... A radikalizmus mesterségesen felduzzasztott hullámainak le kell folyniok, és addig a józan ész szóhoz sem juthat. Adja isten, hogy ne legyen késő és hogy ne helyrehozhatatlan károk és sebek elszenvedése után jöjjön a kijózanodás.”⁸

Horthy ekkor Bethlent a felsőház örökös tagjává nevezte ki, mely az „arisztokrata klikk” politikai ellenállásának fő fészke lett az 1939 május végi választások után megalakult képviselőház antiszemita és radikális többségével szemben. Bethlen, aki a földreform ügyében a legerősebb ellenállást fejtette ki (a Felsőházban folytatott vita során ragaszkodott az 1500 holdas birtokhatárhoz), a felsőházban elutasította a harmadik zsidótörvényt, és ragaszkodott az újvidéki események kivizsgálásához, a gyilkosok felelősségre vonásához.

Nem túlzás azt állítani, hogy a nagybirtok intézménye bizonyos értelemben a korabeli Magyarországon a zsidóság számára életlehetőséget biztosító társadalmi rendszer megőrzésének garanciája volt, legalábbis átmenetileg. Imrédy és a nyilasok jelentős tömegátogatást élvező „forradalmi politikája”, melyhez megnyerték egyes, a parasztság sérelmeivel eltelt népi írókat is, létében veszélyeztette az arisztokráciát és a zsidóságot, vagyis egyfajta érdekazonosság állt fenn a két, igencsak eltérő felfogású és értékvilágú réteg között. De azoknak a köre Magyarországon, akik tudatosan elleneztek az egymást követő zsidótörvények „akkumulálódó radikalizmusát”, meglehetősen szűk volt. Márai Sándor nyomán Karsai László is rámutat arra, hogy 1944 tavaszáig két-háromszáz arisztokrata és nagypolgár állt a radikális intézkedések elbuktatása mögött.⁹

A „negyedik zsidótörvénynek nevezett” 1942. évi XV. tc. rendelkezett a zsidónak minősített tulajdonosok által birtokolt, öt holdnál nagyobb területű földbirtokok kisajátításáról és felosztásáról, a szabad piacon nem forgalmazható, harminc éves lejáratú állami adósságlevelek fejében. A törvényt a kiszegző- és a szociáldemokrata párt képviselői, egyes nyilas képviselőkhez hasonlóan azért bírálták, mert az csak a zsidók birtokával foglalkozott, a „nagybirok kérdését” általánosan nem rendezte. „A törvényt csupán a konzervatív liberális honatyák utasították el. Gróf Apponyi György volt az egyetlen, aki kifejtette, hogy a polgári jogegyenlőségnek és a magántulajdon elvének semmibevétele senkivel szemben nem engedhető meg. A felsőház ugyanezért komolyan aggódott, hogy ugyanilyen alapelvek mentén a feudális nagybirtokra is sor kerülhet, és megígértették a kormánnyal, hogy az eset nem szolgál precedensül.”¹⁰

A nagybirtokosok aggodalma nem volt alaptalan, mert azután, hogy megkezdődött a „zsidó birtokok” elosztása, illetve kiigénylése, Kállay Miklós 1943. június 27-én bejelentette a további földreformot, melyet az 1942. évi XV. tc.-hez hasonló kárptólási feltételek alapján bonyolítottak volna le. Ez már az egyházi és a keresztény világi nagybirtokot is igénybe vette volna, igaz, évtizednél hosszabb idő alatt hajtották volna végre.

A zsidó földbirtok kisajátításnál jóval nagyobb jelentősége volt a zsidó tulajdonban lévő bankok, üzemek és kereskedelmi vállalatok „árjásításának”. Erről az „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló 1939 évi IV. tc., a „második zsidótörvény” rendelkezett, melynek a betartását a jobboldali radikálisok állandóan számon kérték, ellenőrizték. Az arisztokraták aktívan részt vettek, a törvény szabotálásában oly módon, hogy a zsidók alapította üzemek és gyárak vezetői, esetleg formailag a tu-

lajdonosai lettek. Ez az együttműködés búsás jövedelemhez juttatta az arisztokratákat, ugyanakkor ellentmondott a törvényeknek, és a zsidó gazdasági pozícióinak ilyesfajta átmentését a nyilasok erősen támadták. Csak emlékeztetőül: a Sándor főherceg 12. sz. alatt lakó Hohenlohe Waldenburg Károly Egon foglalkozása is textil-nagykereskedő volt a népszámlálási ív szerint, ami amúgy nem volt hercegek jellemző foglalkozása.

Érdemes szemügyre venni az arisztokraták szerepét a magyar textilipar „árjásításában”. Buday Goldberger Leó ismert nagyiparos, a felsőház képviselője, Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatósági tagja volt, aki a zsidó közéletben is vezető szerepet vitt a harmincas években. Ő kifejezetten arra törekedett, hogy részvénytársaságának külső tagjai között politikai, gazdasági előkelőségek, a közélet jeles képviselői legyenek, akik szemben állnak a német nemzetiszocializmussal, és elutasítják a radikális antiszemitizmust. „Beválasztotta az igazgatótanácsba az uralkodó körök néhány befolyásos, »őskeresztény« tagját, köztük a kormányzó fiát, ifj. Horthy Miklóst is. Egy 1941-ben kelt igazgatótanács ülési jegyzőkönyv tanúsága szerint, a zsidótörvényektől sújtott gyár szalonképessé tétele érdekében sikerült megnyernie, pontosabban megvennie a honi arisztokrácia reprezentánsait. »Elnök kéri az igazgatóságot, adja hozzájárulását ahhoz, hogy Apponyi György gróf úr őfőméltóságát a vállalat vezetősége egy évi időtartamra évi 10.000 P tiszteletdíj mellett gazdasági tanácsadó tevékenységre kérje fel. Felkérte továbbá az igazgatóságot arra, hogy Görgey István őfőméltósága mellett gróf Apponyi György igazgatósági tagot is hatalmazza fel ill. bizza meg az 1939:IV. t.c. végrehajtásával kapcsolatos hatósági bejelentéseknek az igazgatóság részéről történő jegyzésére.«⁷¹¹

A később zsidómentővé vált főnemes, Erba Odescalchi Sándor herceg is elvállalta az albertfalvai, Galiciából származó zsidók tulajdonában lévő lódenyár igazgatását, bár ezért 1943 őszén az Egyedül Vagyunk c. nyilas lap egy cikkében személyesen is támadta. „...zsidó vállalatok százai vagy ezrei voltak kénytelenek nem zsidó igazgatóságot és vezetőséget választani, lehetőleg tekintélyes, előkelő személyiségeket, egyrészt, mert azoktól biztosabb védelmet reméltek, másrészt, mert azok kevésbé voltak antiszemiták. A Felsőház nem szavazta meg a zsidótörvényeket, hanem visszaküldte az alsóházba, és akkor a képviselők többsége újra megszavazta, így emelkedett törvényerőre. Az alsó középosztály hangos antiszemitái, kik maguknak szerették volna a főbb állásokat, az új igazgatókat »Aladároknak« csúfolták és támadták. Mikecznek (t.i. Mikecz Ödön volt igazságügy miniszternek, akinek az Erba Odescalchi az ügyvédgyakornoka volt) már több igazgatósági tagsága volt, nem kívánta őket újabbakkal szaporítani és így még nagyobb támadási felületet nyújtani a szélsőséges sajtónak. Ezért engem kérdezett meg, hogy elvállalnám-e ezt az ügykomplexumot a gyárelnökséggel együtt. A zsidók védelme és az »Aladárság« nem volt az idők szellemében. Én azonban védeni kívántam az igazságtalannul üldözötteket, és ebben az esetben ismeretlenül is becsültem őket az ügyes és leleményes munkáért, mellyel Magyarországon gyárat alapítottak, felvirágoztattak és munkások százainak szereztek megélhetést. Elvállaltam.»⁷¹²

A nyilvános szerepléstől visszavonult Bethlen szervezte meg az 1943. február 27-én megalakult, Hitler-ellenes Magyar Nemzeti Társaskört, melynek névleges vezetője Perczel Béla volt. Ebben olyan angolszász orientációjú, politikai szerepre készülő főnemesek vettek részt, mint gróf Sigray Antal, gróf Esterházy Móric, gróf Károlyi Gyula, Apponyi György, Pallavicini György, akikhez nagyiparosok, neves értelmiségiek, kiszagda és liberális politikusok is csatlakoztak, mint Gratz Gusztáv, Rassay Károly Bajcsy-Zsilinszky Endre. Utóbbi a németekkel szembe forduló új kormány számára 1943. július 31-én bizalmas tervet dolgozott ki a zsidótörvények lebontására, sőt, felvetette a munkaszolgálatosok felfegyverzését is.¹³

1943 végén, azután, hogy Bethlen Veessenmayerrel tárgyalt, a németellenes, arisztokrata társaság, melynek tagjai a lehetőségekhez képest a legtöbbet tették az intézményes antiszemitizmus radikalizálódása ellen, Demokratikus Polgári Szövetséggé alakult át. 1944 elején, a Weiss Manfréd derekegyházi kastélyában tartott tanácskozáson Bethlen meghívására Chorin Ferenc és Kornfeld Móric, zsidó nagytőkések mellett részt vett a Kállay-kormány két, hasonló felfogású tagja, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Bornemissza Géza iparügyi miniszter is. Bethlen és Keresztes-Fischer 1941 és 1944 közötti tevékenységéről, a szélsőjobboldali és nácibarát körökkel való politikai kötélhúzásáról kevés dokumentum maradt fenn. Mégis, az 1944 tavaszán a németekkel történt megegyezés alapján Portugáliába emigrált Chorin Ferencnek az Egyesült Államokban élő Echhardt Tibornak írt, 1944. október 27-én kelt levele felidézi, mi folyhatott a Kállay Miklós „kiugrást előkészítő” politikáját támogató m. kir. Belügyminisztériumban ebben az időszakban.

Chorin, mint a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. vezérigazgatója, a Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöke, a „zsidó nagytöke” egyik legismertebb képviselője volt, akit a nyilasok állandóan támadtak, és aki a kapcsolatait felhasználva érthető módon keresztezte a törekvéseit. „Minden egyes – t.i. vezető gazdasági – pozícióért véres küzdelem folyt, de a márciusi eseményekig mégis sikerült Kállay és Fischer segítségével az értékesebb embereket megmenteni. Így meg tudott maradni Ullman Gyuri és Iprényi, akiket Bethlen, és Aschner, Goldberger, Kálmán Henrik, akiket a kormányzó támogatott.” „A minisztériumi tisztviselők persze kéjjel foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. Fischer Feri segítségével sikerült ezeket a terveket részben megbuktatni, de sok intézkedés történt, amely igazságtalanságoknak és gazdasági bajoknak lett a szülője.”

Érdemes idézni Chorin Ferenc másik lisszaboni leveléből is, ami arról tanúskodik, hogy a „zsidó nagytökével” összefogó náci és kommunistaellenes nagybirtokosok elensúlyozták, ameddig lehetett, a Horthy-rendszer elitjén belül a radikális antiszemita politikusok, illetve náciik állandó nyomását. „Azt hiszem, azt is tudod, hogy sógorommal együtt majdnem minden hétfőn összeült az egész társaság egyik vagy másik helyen vacsorára. Rassay, Baranyai, Tildy, Apponyi, Horváth Zoltán, Knob, Csekonics, Eszterházy Móricz és János, Zsilinszky Bandi, Gratz Guszti voltak a törzstagok. Ebből a vacsorázó társaságból indult ki azután a Magyar Társaskör megalapításának gondolata, melynek élére Perczel Aladár és Huszár Aladár álltak, és csak azokat vétették fel, akik ennek az irányzatnak hívei voltak. Sokan tódultak a társaskör felé, melyet mi alapoztunk meg anyagilag. Elég nehéz rostálás után kb. 250 tag volt, de már sok százan jelentkeztek, mire megtörtént a márciusi esemény, és kész volt a lista, melynek alapján a németek a letartóztatási parancsaikat kiadhatták.

Az utóbbi hónapokban összehívtam az iparnak és szakszervezetnek képviselőit, miután a nyomdászszakszervezetek képviselői fölkerestek, és erre megkértek. Peyer Károly volt a szakszervezetek vezetője. Számos megbeszélést folytattunk, mindig más és más csoportját híván meg az iparnak és a szakszervezeteknek. A megbeszéléseken főleg a háború utáni problémákkal, a kollektív szerződések, az egyeztető bizottságok kérdéseivel az ipari átállás problémájával foglalkoztunk, és mondhatom, mindig érdekes megbeszélések voltak, melyek eredményekkel bíztattak, de amelyeket a márciusi események szintén eltemettek. Az, hogy Magyarországon szakszervezetek dolgozhattak, kizárólag Fischer Feri érdeme volt, aki szembeszállt azzal az állandó kívánsággal, hogy a szakszervezetek szüntessenek be.”¹⁴

1943-ban és 1944-ben a Kállay Miklós-kormány és a Horthy mögött álló „arisztokrata agytröszt” a radikális jobb- és baloldal, azaz a nyilason és a kommunisták féken tartása

mellett a második világháborúból való „kiugrást”, a nyugati szövetségesek táborába való átállás végrehajtását tartották a legfontosabbnak, ehhez képest a magyar zsidók életének megvédése csak az előbbi célokhoz kötődő, de másodlagos jelentőségű ügynek számított. Ez, mint utóbb kiderült, téves helyzetfelismerést tükrözött, ugyanis a „kiugrás” gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt. A nyugati szövetségesek az 1943. november 28-a és december elseje között tartott teheráni konferencián Kelet-Közép-Európát, s benne Magyarországot átengedték háborús szövetségesüknek, a Szovjetunióknak, melyet Horthy rendszere, a korabeli magyar társadalom többségével együtt halálos veszedelemnek tekintett. Ugyanakkor Kállay Miklós, más, „angol orientációjú” politikusokkal együtt tévesen úgy vélte, hogy Hitler az európai zsidóság kiirtását nem tekinti „mindenek felett álló célnak”. Feltételezte, hogy a nácik eltekintenek „a végleges megoldástól” a háború Németország számára kedvezőtlen alakulása miatt, így a magyar zsidóságot nem fenyegeti tömeges megsemmisülés.

Ilyen viszonyok között az embermentés fontosságát nagyon kevesen ismerték fel. Ezek közé tartoztak azok az egyházi körökben hagyományosan jó kapcsolatokkal rendelkező arisztokraták, mint Szapáry Erzsébet, aki az 1939 és 1944 között működő Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság egyik vezetője volt. A lengyel rokonsággal rendelkező „jó grófnő” előkelő társadalmi állását arra is felhasználta, hogy megmentse a Magyarországra menekülő lengyel zsidó menekülteket. Ezért a Fehér Kereszt Egyesület keretében menedéket, pénzt, ruhát, orvosi segítséget nyújtott nekik, valamint hamisított keresztény igazolvánnyal látta el őket. A „jó grófnő” ott volt 1941 augusztusában Kőrösmezőnél, herceg Odescalchiné Andrássy Klárával és Slachta Margittal, a Szociális Testvérek apácarend főnökszonyával együtt. Budapestre visszatérve sikerült elérniük a „kétes állampolgárságú” magyar zsidók kiutasításának, biztos halálba küldésének leállítását. (Szapáry Erzsébetet a Yad Vashem 1998-ban a Világ igaza kitüntetésben részesítette.)

Ugyanebből a körből került ki a szlovákiai magyarságot a pozsonyi parlamentben képviselő gróf Esterházy János, aki ott egyetlen képviselőként szavazott a zsidók deportálása ellen. De ennél többet is tett. „Kijárta a magyar belügyminisztérium engedélyét, hogy a zsidók, akiknek sikerül elmenekülniük, útlevél és vízum nélkül léphessék át a magyar határt, s magyar területen ne essék bántódásuk. Persze a Hlinka gárdisták útközben sokukat elfogták, s ennek a veszélynek a tudatában sok zsidó próbált rejtkehelyet keresni. Rengeteg szívet tépő jelenetnek voltunk tanúi, amikor a Hlinka gárdisták, felkutatva búvóhelyüket, kiráncigálták, megverték és deportáló vonatokra hurcolták őket.”¹⁵

Hasonló szörnyűségnek, embervadászatnak volt tanúja Gyulai-Edelsheim Ilona grófnő Lembergben (Lvovban), amikor a városon 1942. augusztus elején átutazva férjéhez, Horthy Istvánhoz utazott a frontra. A jelenetnek, melyről emlékirataiban megemlékezik, bizonyára szerepe volt abban, hogy apósát, Horthy Miklóst befolyásolta a budapesti deportálások leállítása érdekében, 1944 júniusában.

A magyar társadalom, mielőtt a német csapatok 1944. március 19-én bevonultak, szembesült azzal, hogy a szovjet csapatok már a Kárpátok előteréig jutottak, és nincs esélye annak, hogy a nyugati szövetségeseknek adhatjuk meg magunkat. Magyarország előzőleg nem készült, nem is készülhetett fel a zsidók mentésére. Sajnos, a többség akkor úgy vélte, hogy Sztálint a Kárpátok gerincén csak a német hadsereg támogatásával lehet feltartóztatni, s ezért elfogadható az ár, hogy „viszik a zsidókat”. A szélsőségesen antiszemita Sztójay Döme kormánya, melyet a népiirtásban gyakorlatot szerzett Adolf Eichmann kommandója támogatott, és a csendőrségre, a hadsereg tisztikarának többségére és szinte a teljes közigazgatásra támaszkodhatott, lényegében akadálytalanul végrehajtotta a vidéki magyar zsidóság deportálását. Ebben a tragikus helyzetben tehetetlennek bizonyultak azok

a vidéki nagybirtokosok is, akik addig igyekeztek védeni a „zsidóikat”. „Megváltozott a légkör. Az emberek csendben politizálni kezdtek. A nyilasok propagandája elárasztotta az egész vidéket. Barcon szomorú látvány volt a sok, csillagot hordó zsidó. A nép zöme már nem vásárolt a zsidó üzletekben, kerülte őket, és a »Hangya« szövetkezetekbe ment vásárolni... Menekített, elbújtatott zsidóink önként jöttek elő, mikor megtudták, mi a helyzet. Nem akartak minket bajba hozni! És ezeknek az ízig-vérig rendes embereknek így már nem tudunk tovább segíteni.”¹⁶

A tragikus helyzetet látva gróf Széchényi Antal nyilvánosan mutatkozott, együtt sélt Szombathelyen a család sárga csillagot viselő ügyvédjével. Számos hasonló esetről tudunk országszerte, de az egyéni szolidaritás gesztusai nem tudták megállítani a vidéki deportálás mechanizmusát. Közvetlenül a bevonulás után a Gestapo letartóztatta mindazokat, akikről a náciak feltételezték, hogy ellenállást szerveznek a háború végsőkig való folytatása ellen. Szociáldemokrata és kigazda politikusokkal, mint Peyer Károllyal vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrével, továbbá Makkai Jánossal, a zsidótörvények parlamenti előterjesztőjével (!) és zsidó nagyiparosokkal együtt erre a sorsra jutott gróf Sigray Antal, gróf Apponyi György, Gratz Gusztáv, báró Csekonics Iván, báró Schell Péter és Pallavicini György örgróf. Bethlen Istvánt az elsők között kereste a Gestapo, de sikerült elmenekülnie a letartóztatás elől. Neki a későbbiekben, más arisztokratákkal együtt, mint gróf Esterházy Móric és gróf Károlyi Gyula, komoly szerepe volt abban, hogy Horthy végül intézkedéseket tett a budapesti zsidóság védelmére, megakadályozta a már előkészített, tömeges deportálást a fővárosból.

Érdeemes közelebbről megvizsgálni a Rooseveltnél kezdeményezésére létrejött a *War Refugees Board (WRB)* megbízásából a magyar zsidók mentése érdekében 1944. július 9-én Budapestre érkezett Raoul Wallenberg svéd követségi titkár arisztokrata kapcsolatait. A svéd diplomata megmaradt, és a szovjet hatóságok által később visszajuttatott budapesti naptára szerint, mely Ember Mária Wallenberg-könyvének alapjául szolgált, a svéd diplomata üzletemberekkel, a zsidó hitközség vezetőivel, kormánytisztviselőkkel, diplomatákkal és arisztokratákkal keresett kapcsolatot.¹⁷

Azon a listán, melyet Böhm Vilmos adott át Wallenbergnek Stockholmban, negyvennégy szociáldemokrata politikus, továbbá Bajcsy-Zsilinszky Endre is szerepelt. Velük azonban, minthogy a Gestapo a német megszállás után nyomban letartóztatta őket, illetve illegálisba vonultak, rögtön nem találkozhatott. De augusztusban és szeptemberben már a szociáldemokratákkal, a kigazdákkal és a németellenes magyar katonatisztekkel, az ellenállási mozgalom tagjaival is érintkezésbe lépett, akik között feltűnően sok arisztokrata volt. „Amennyire szórványos – bizonyára különlegesen óvatos – feljegyzéseiből következtetni lehet, a svéd diplomata kapcsolatba került a hazai ellenállás vezető politikusaival – s elképzelhető, hogy ők is keresték a »svédet«, akitől szükség esetén védelmet remélhettek. A kölcsönös érdeklődés természetéről elárul valamit egy néhány soros jegyzet 1944. szeptember 8-ról, gróf Dessewffy Gyuláné naplójából: »Kisgyuri [ifj. Pallavicini György örgróf] és Józsi [Pálffy József gróf] jönnek Danielsson svéd követ részére leírni a Magyar Front vezetőinek pontos névsorát.«¹⁸

Tény, hogy a svéd diplomata az „arisztokrata klikk” tagjaitól kapta a legnagyobb segítséget a budapesti zsidók mentéséhez. De nemcsak ő fordult hozzájuk, hanem a svájci diplomata, Harald Feller is, aki zsidómentő akciói során olyan emberek támogatását vette igénybe: mint gróf Nákó Erzsébet (aki Wallenberg titkárságának vezetője volt), gróf Dessewffy Gyula, Pallavicini György, ifjabb gróf Pejácsevich és Apponyi Virginia grófnő, aki Wallenberggel, vagy herceg Esterházy Pál és Perényi Katalin bárónő, aki Fellerrel dolgozott. Báró Apor Vilmos püspök és gróf Esterházy Móric pedig a nunciussal, Angelo

Rottával együtt vett részt a mentésben. Később együtt szervezték meg, hogy Pannonhalma a Vöröskereszt védelme alá kerüljön. Érdemes itt felhívni a figyelmet néhány olyan arisztokratára, akit a jeruzsálemi Jad Vashem intézet a „világ igaza címmel tüntetett” ki: Erba Odesscalhi Sándor herceg, Thassy Jenő, Ocskay László, gr. Gyulai István.

Wallenberg 1944. december végén, amikor a nyilasok le akarták tartóztatni, egy ideig Dessewffy Gyula (1945 és 1947 között a Kis Újság kiadója, aktív kiskgazda politikus, majd brazil emigráns) házában bujkált. Az arisztokrata kapcsolatok a zsidómentés szempontjából is rendkívül hasznosak voltak Wallenberg számára, hiszen ezek a kiváló politikai összeköttetésekkel rendelkező, tekintélyes urak ingatlanokat és járműveket bocsátottak a rendelkezésre, szükség esetén a birtokaikról élelmezni tudták a menekülteket. Jonny Moser osztrák zsidó fiatalember ebben az időszakban Budapesten élt, és Wallenberg környezetében teljesített futárszolgálatot. Moser „a külső munkában nagy segítséget jelentő” személyautók kapcsán tesz említést Wallenberg arisztokrata barátairól. „Ők tudták, hogy a háború Magyarország, de Németország számára is elveszett [...], a szovjet üldöztetés elől svéd menedékben reménykedtek”.¹⁹

Ezek az arisztokraták, mint ifjabb gróf Pejácsevich és Apponyi Virginia grófnő, aki Wallenberget, vagy herceg Eszterházy Pál, és Perényi Katalin bárónő, aki a zsidómentő Harald Fellert segítette, ameddig lehetett, még partikra jártak, társasági életet éltek. Ezekben Wallenberg is részt vett, ezért is terjedt el róla, hogy „az aranyifjak életét éli”.

Nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy Wallenberg végzetét, azt hogy a szovjet hadsereg titkosszolgálatára Pest felszabadulása után elrabolta, és Moszkvába hurcolta, szintén az arisztokrata kapcsolatai okozták. A negyvenes években a budapesti arisztokrata társaság tagja volt Mihail Tolsztoj-Kutuzov gróf is. Az arisztokrata az 1917-es forradalom után elhagyta Oroszországot, és a szovjet titkosszolgálat ügynöke lett. Az orosz gróf a második világháború idején együtt dolgozott Budapesten Wallenberggel. Anatolij Prokopenko, egy orosz levéltár elbocsátott vezetője nemrég, 2012 januárjában az AP amerikai hírügynökség tudósítójának elmondta, hogy 1991-ben látott egy vastag dossziét Tolsztoj-Kutuzov jelentéseiből, amelyekben több utalás is történt Wallenbergre.²⁰

Prokopenko feltevése szerint a sztálini titkosrendőrség feltételezte, hogy Raoul Wallenberg részt vesz a nyugati szövetségesek és a náciak közti titkos kapcsolattartásban, és szeretett volna erről többet megtudni. Az egykori levéltáros szerint KGB-tisztek magánbeszélgetésben elmondták neki, hogy Wallenberget azért ölték meg, mert nem volt hajlandó együttműködni a szovjet titkosszolgálattal, amelynek számára így teherterellé vált. „Szabadon nem engedhették, likvidálniuk kellett”, jelentette ki Anatolij Prokopenko.

Bethlen István gróf 1944 augusztusában, bujkálása közben készített emlékiratában rezignánsan nyugtázta, hogy a tragédia, melyet igyekezett megakadályozni, bekövetkezett: „A Darányi által meghozott zsidótörvényt, amelyet ő a továbbiakban túl nem lícitálható, noli me tangere-nek állított az országgyűlés elé, rövid időközökben újabb két zsidótörvény, ezek után zsidórendeletek tömege követte, amelyek révén Németország után már dicstelenül élre kerültünk az antiszemita üldözés terén a többi kis nemzetnek.”²¹

A szovjet hadsereg által elhurcolt, és 1946. október 5-én, egy moszkvai börtönben meghalt Bethlen István kétségtelenül a magyar nagybirtokrendszer védelmezője, a föld-reform és az általános és titkos választójog ellenfele volt. Ugyanakkor a mögötte álló „fő-úri klikk” meghatározó személyiségeként minden más korabeli politikusnál többet tett a magyar zsidóság megmentéséért. Ő volt az, aki a jobb- és baloldali radikálisok, és a népi írók szemében a két világháború között megtestesítette az „úri reakciót”, mert útjában állt a kétségtelenül meglévő társadalmi igazságtalanságok gyors és hatékony orvoslásának. Mindazonáltal fel lehet tenni a kérdést: tekintettel mindarra, amit a társadalmi forradalom

nevében a kommunisták 1945 után végrehajtottak, és aminek gyökerei az előző korszakra nyúltak vissza, nem járt volna-e jobban Magyarország, ha a kormányzás a harmincas és a negyvenes évek első felében is a „státuszkonzervatív”, és a radikális reformokat a világháború befejezése utánra halasztani tervező Bethlen kezében marad? A kérdést fel lehet tenni, de nem lehet megválaszolni. A sokáig töretlen presztízsű és befolyású magyar arisztokrácia 1944 végére kiszorult a társadalomvezetésből és a politikai életből. 1945 után a politika nem számította fel érdeméül azt, amit tagjai a magyar zsidóság megmentése érdekében tettek. A csapások sorozatát, amit a radikális szélsőjobboldaliak mértek rá, a kommunisták fejezték be. Így számolták fel azt a nagy múltú csoportot, mely még az utolsó, tragikus időszakban is sokat tett hazája becsületének megmentéséért.

JEGYZETEK

- 1 Emlékezés az úri Magyarországra, Károlyi Mihály írásai, 1920–1946, Gondolat, Budapest, 1964, II. kötet, 231–232. old.
- 2 A Wilhelmstrasse és Magyarország, Budapest, 1968, 742–755. o.
- 3 Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Jelenkor, 2012, 121–122. o.
- 4 Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In: Tanulmányok a holokausztról, 2. köt. 107–108. o.
- 5 Ungváry: i. m. 379–380. o.
- 6 Újság, 1938. ápr. 24.
- 7 Romsics Ignác: Bethlen István – politikai életrajz. Osiris, Budapest, 1999, 398. o.
- 8 Romsics: i. m. 401. o.
- 9 Lásd Karsai László: Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen. Budapest, Aura, 1993.
- 10 Ungváry: i. m. 446. o.
- 11 ORZSE Mesterszak diplomadolgozat. „Hiúság, hazaszeretet és a gyár imádata”. Buday Goldberger Leó portréja. 28–29. o.
A szerző, Guba Ildikó idéz Buday Goldberger Leó irataiból. MOL Z 668 csomó I. tétel. Igazgatósági iratok.
- 12 Erba Odescalchi Sándor: Testamentum I–II. Életem regénye, Dovin Kft, Budapest, 1991, 389. o.
- 13 Közli Pintér István és Rozsnyói Ágnes a Századok c. folyóirat 1965/1–2 számában.
- 14 Strasserné Chorin Daisy: Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Osiris, 1999, 181–185. o.
- 15 Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen. Püski kiadó, Budapest, 1991, 125. o.
- 16 Gr. Széchényi Antal: Emlékek, események. Budapest, 2002, 155–163. o.
- 17 Ember Mária: Wallenberg Budapesten. /„A város arcai”, Városháza, Budapest, 2000.
- 18 Ember Mária: i. m. 62. o.
- 19 Jonny Moser: Wallenbergs Laufbursche. Jugenderinnerungen 1938-1945. Picus Verlag Wien, 2006.
- 20 Megfigyeltethette Wallenberget a KGB. Index/MTI (2012. január 27.).
- 21 Bethlen István Emlékirata – A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vitairat. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1988, 131. o.

A romániai reformátusok elnyomatása

Aligha kell magyarázni, mennyire fontos szerepet játszott Erdély történetében a református egyház mint társadalomformáló, kultúraszervező és mint etnikai kötődésű intézmény. Története e vonatkozásokat akár egyenként számba véve is fokozott érdeklődésre tarthat számot. Tegyük hozzá: a XX. században egy szakasza a magyar mellett egyetemes történeti nézőpontból is figyelmet érdemel. Az egyházak és a kommunista diktatúrák viszonya összetett problematikájának egyik jellegzetes változatát képviseli. Speciális voltát nyomatékosítja, hogy a romániai magyar reformátusokkal közel azonos lélekszámú észti és lett lutheránusokon kívül a hatalmas kelet-európai ortodox vallási tömbben nagyobb számú protestáns nem élt, sőt az eredetileg túlnyomólag evangélikus NDK mellett a szovjet kommunista világrendszerben sem. A hivatalos ateizmus több-kevesebb azonossággal és eltéréssel, különböző sajátosságok kíséretében érvényesült az egyes kommunista országokban.

Ez a nagy munkával készült kitűnő könyv címe szerint a romániai református egyház történetéről szól a kommunista rendszer első felében. Pontosabban a rendszer első szakaszáról, hiszen 1944 ősztől az 1950-es évek végéig tekinti át az eseményeket, melyek után még nemhogy ugyanennyi, hanem kétszeresen több idő, egy bő emberöltő telt el a román kommunizmus bukásáig, igaz, jóval kevésbé „mozgalmasan” mint előtte. A történészek vitatkoznak azon, vajon Romániában mikor kezdődött, de főleg meddig tartott a sztálinizmus. Gheorghiu-Dej és csoportja öngazolásának fontos eleme volt, hogy a román kommunista párt már Sztálin halála előtt fölszámolta soraiban a sztálinizmust, ami szerintük különben sem jutott túlsúlyra. Ugyanakkor a politológiai irodalom Ceaușescu rendszerét is a sztálinista típusú diktatúrák egyik egyedi formájaként tartja számon. A kötetben közölt tanulmány tényekkel alátámasztva többször hangsúlyozza, milyen jelentékenyen függött az egyház helyzete a belpolitikai és távolabbról olykor a külpolitikai helyzet alakulásától. Ezért csakis egyetérteni lehet a szerzők véleményével, hogy a korszak sorsdöntően a szovjet–román megszállással kezdődött, nem valamivel később a teljes és nyílt kommunista hatalomátvétellel.

Ugyanilyen meggyőző a másik korszakhatár kijelölése. A Sztálin halálát követő átmeneti enedelmények után a magyar forradalom bukása és a szovjet csapatok Romániából kivonulása következményeként az 1950-es évek végén ismételtelen kemény csapások és erősen korlátozó intézkedések sújtották a magyar kisebbséget és párhuzamosan a református egyházat. Amellett, hogy a hivatalos ateista ideológia lényege sosem változott, 1960 után a pártállam és az egyház viszonya az előző által kikényszerített keretek között hosszú időre rögzült az utóbbi teljes alávetettségében és maradéktalan ellenőrzésében, de mint utaltunk rá, kevésbé „mozgalmasan”. Olyannyira, hogy utóbb 1990-ig még a lassan beköszöntő nemzetközi enyhülés nyomában is csupán csekély mértékben, talán leginkább az egyház külföldi kapcsolatainak területén változott. Ám ezek az évtizedek már nem tartoznak a könyv tárgyához.

Maga a kötet világosan elkülönülő, két nagy részre oszlik. Kevesebb mint egyharmadát Buzogány Dezső és Járosi Csongor korszakot bemutató tanulmánya (9–110. o.), a további terjedelmet pedig dokumentumok töltik ki. A dokumentumok abból a hatalmas levéltári anyagból kerültek közlésre, amelyet a Buzogány Dezső által irányított, kolozsvári Pokoly József Egyháztörténeti Kutatócsoport tárt föl. A tanulmány az erdélyi református egyházkerület történetének két fontos korabeli forrására támaszkodik. Ezeket kronologi-

kus rendben mutatják be a szerzők, és fölhívják az olvasó figyelmét: „... írásunkra nem mondjuk rá, hogy „történet”, hiszen a feltárt és itt előadott anyag jelentős ugyan, de mégsem kimerítő az egyház e korszakban megélt történetére nézve” (12. o.). Valójában az egész műre érvényes ez a megjegyzés. A történet ellentmondásos egész: töredékes, mégis kirajzolódik benne a legfontosabb események összefüggő láncolata. Az egyik forrásgyűjtemény püspöki levéltári iratokat foglal magába, a másikat az egyházkerület legfelsőbb irányító testületének, az igazgatótanácsnak a jegyzőkönyvei képezik. Egy monográfia – mely remélhetőleg majdan megszületik – nyilvánvalóan támaszkodna máshol keletkezett, különösen egyházközségi iratokra is. A meghatározott kutatói nézőpont tehát elsősorban az egyházvezetés pozíciójából mutatja be a történéseket. A tanulmány így is gazdagon és részletesen dokumentált. Számos fontos eredménye és megállapítása van, melyek közül egy recenzióban csak néhány ismertetésére kerülhet sor.

A tanulmány elején alaptételként fogalmazódik meg, ami az egész műre vonatkozik, hogy a református egyház történetének legnagyobb mértékű, negatív töltetű átalakulásán ment át röviddel 1944 után: „... elveszítette mindazt, amit a reformáció századától kezdve örökségül kapott, illetve fáradságos munkával és konok kitartással összegyűjtött, és a közösség szolgálatába állított. E nagyarányú veszteség miatt egyrészt lehetetlenné vált teljesítenie földi rendeltetését, másrészt a hatalom kiszolgáltatottjává tette minden téren...” (10–11. o.). Habár sejthető volt a végkifejlet, az egyházvezetés maradék eszközeivel kitartóan és áldozatosan igyekezett az egyház életét a korábbi formák és adottságok között fenntartani. Semmit sem ért el, mert a kommunista hatalom működését végül templomfalak közé szorítva, megfosztotta csaknem egész intézményrendszerétől, összes társadalmi és kulturális funkciójától. Volt mit veszíteni. Az első világháború után a korábbi magyarországi egyházszervezeten belül számos saját létesítményre és tradicionálisan nagyobb autonómiára támaszkodva építhettek ki újakat, a legfontosabbak közül említve: iskolák, sajtó, könyvkiadás, diakonisszaképzés, kórház, szanatórium, egyesületek, alapítványok stb. Az államosítás nemcsak a legértékesebb vagyontól, a földbirtoktól fosztotta meg, hanem egyidejűleg ellehetetlenítette hagyományosan legtekintélyesebb támaszát, a földbirtokos réteget, majd utóbb a kényszer – kollektivizálás a hívek zömét alkotó parasztságot zilálta szét. Így kellett a református egyháznak vagyon nélkül önfenntartóvá válnia. Erősen redukálták a szorosabban vett hitéleti tevékenységet is. A földolgozott levéltári forrásokból a megmaradásért folytatott heroikus küzdelem bemutatását végezte el a szerzőpáros.

1944 őszén a győzőket eleinte semmiféle belpolitikai megfontolás nem gátolta a legyőzöttekkel, így a teljesen védtelen és elesettségben lévő magyar református egyházzal szemben. Romániában a kommunista rendszert, annak egyik specialitásaként föltétlenül befolyásolta az erős nacionalizmus, amely nemcsak idegen, hanem magyar vallást is látott a reformátusságban, minthogy akik reformátusok voltak, azok mind magyarok is voltak. A karöltve föllépő szovjet–román–kommunista megszállás mellett, mely a jövő ideológiai formációját vetítette előre, egyáltalán nem mellékes, speciális körülményekkel is szembe kellett nézni. Ilyen volt a szovjet katonai igazgatás, ami ideig-óráig valamifajta a határkiigazítás illúzióját tartotta fenn, valamint a második bécsi döntés óta parázsló román bosszú- és revansvágy föllángolása, román szabadcsapatok fosztogató-gyilkoló garázdálkodása. Ekkor és még sok éven át éppen a fent említett külkapcsolatok hiánya, a teljes nemzetközi elszigetelés volt az egyik legsúlyosabb-katasztrófálisabb tényezője a református egyház helyzetének. A két világháború közötti időszakról különbözően egyáltalán nem számíthatott a magyarországi testvéregházra. S noha a pártállam igyekezett tudomást nem venni róla, a katolikus hívek mögött ott állt a Vatikán nemzetközi tekintélye,

míg a protestáns világszervezetek vagy gyengék voltak ahhoz, hogy megszólaljanak vagy eleve nem jutottak kellő információkhoz.

A szerzőpáros tanulmányának két utolsó alfejezete az 1956-os magyar forradalom romániai visszhangjával és hatásával, illetőleg a kapcsolódó romániai politikai perekkel foglalkozik. Mint fentebb jeleztük, az utóbbiak a bemutatott korszak záró történései közé tartoznak. Nyilvánvaló, hogy az 50-es évek végének pererei a magyarság megfélemlítését célozták, de nem érezzük teljesen indokoltnak, miért éppen a kötetben dokumentált és elemzett két pert választották ki a szerzők, pontosabban: miért csak ezeket, miért nem többet az egyébként számba vettek közül.

Az egyik szempont bizonyára a témakör reprezentálása. A „nagyváradai betánista csoport pere”, a betánista perek egyike, melyekben buzgón vallásos, különben apolitikus emberekre ráfognak, hogy a vallásosság leple alatt államellenes összeesküvést szőnek. 1903-ban Budapesten a Betánia Egylet egy észak-amerikai eredetű vallási világmozgalom részeként alakult meg, melynek lelkész és laikus tagjait erős missziós lelkület és gyakran vallási fundamentalizmus jellemezte. Dolguk azonban korántsem ennyire egyszerű. Minthogy a hivatalos egyházakon belül, de azok kritikusaiként léptek föl, az érintettek általában több-kevesebb ellenszenvvel viseltettek velük szemben. Így volt ez a korszak Romániájában is. Már sem a budapesti egylet, sem más szervezet nem létezett, a mozgalom szellemisége mellett kitaratók kis csoportokban magánemberként találkoztak. Tömegmozgalomról szó sem volt s tegyük hozzá, a betánisták a korabeli romániai vallási világ peremén helyezkedtek el. Csakhogy a belügyi szervezet minden általuk ellenőrizhetetlen csoportosulás irritálta. Lecsaptak rájuk, s ezáltal nemcsak a magyarokat félemlítették meg, hanem a hivatalos egyházvezetés és a lelkészek egy részének hallgatólagos egyetértését is kiváltották. Nem állítjuk, hogy az utóbbiak helyeselték volna a súlyos ítéleteket (például a nagyváradiak fővádlottjára, Visky Ferenc lelkészre 22 évet róttak ki), de csupán előzetesen figyelmeztették és meg nem védték a perbefogottakat. A nagyváradai perhez hozzásorolták egy szilágysági lelkész ügyét, akinek nem volt köze hozzájuk, ám példás kötelességtudással élt hivatásának, s akit erről egyházi felettesei fenyegetéssel sem tudtak lebeszélni. Ez a groteszk eset nem volt egyedi a maga nemében. Vele kapcsolatban fölmerülhet egy lényeges kérdés: vajon a korabeli egyházi közvélemény és az utókor egy része mennyire jogosan vádolta az egyházvezetést kollaborációval. Pontosabban, hol volt a határ a megmaradásért vállalt együttműködés és a diktatúrának megfelelni akarás között. A szerzők azonban visszafogott hangvételű fölvetésénél nem mennek tovább.

A másik per, a „Fodor-csoport”-é nem egyházi keretezettségű, de katolikus szerzetesek is vádlottjai voltak, és mellettük Csiha Kálmán, a kommunista rendszer bukása után első szabadon választott erdélyi református püspök pályakezdő lelkészként. Az utóbbi tény bizonyosan közre játszott kötetbe kerülésében. Ezáltal is az állam megdöntésére szőtt összeesküvés merült föl vádként, de ezáltal sem történt szervezkedés, csupán a fővádlott mérnök folytatott vigyázatlanul és felelőtlenül beszélgetéseket Erdély jövőjéről egymástól nagy távólagra lakó ismerőseivel, akik azonban egymás nem ismerték. A cél ugyancsak megfélemlítés és a magyar reakciós elemek ellenséges viselkedésének leleplezése volt, tudniillik a vádlottak különböző társadalmi rétegekből kerültek ki. Mindkét per valóban reprezentáns példája a koncepció eljárásonak, mégpedig a primitív szériából, kiagyalóik és lefolytatóik szinte alig ügyeltek a valóság látszatára. Majdan szinte groteszk komédiaként ugyanebben kontextusban születtek meg az amnesziával szabadulásokat követő néhány évre a

„futószalagon” pár perc alatt lebonyolított „rehabilitációk”, amelyek – most fordított előjellel – szintén teljességgel mellőzték a tényeket és a törvényességet. Az iratok a kommunista bíróságok brutalitását és az elítéltek szenvedéseit, legtöbb esetben hitük-höz és igazukhoz ragaszkodó kitartását is szemléltetik.

Ezeknek a pereknek a lefolytatásánál rendre közreműködtek besúgók is, azonban a Securitate irattárában úgyszintén kutató történészek – számunkra kissé érthetetlenül – ügynökaktát alig idéznek.

A könyv „Dokumentumok” című kétharmadnyi terjedelmében található a periratok. Ha arra gondolunk, hogy a mintegy tizenöt évet átfogó történet forrásaiból csupán két évre datálhatók, akár elégedetlenek lehetünk. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy egy bizonyos arányban pótolnak olyan információkat, amelyeket a kötet tanulmánya terjedelme és nézőpontja miatt nem tartalmazhat, gyülekezetek, hívek egyházi életéről, a vallásgyakorlás „mindennapjairól”.

Többnyire egyszerű fogalmazásuk ellenére drámai olvasmányok a kihallgatási jegyzőkönyvek, vádiratok, fellebbezések, ítéletek stb. magyar fordításban. Elegendő annyit kiemelünk, hogy ezek az iratok rögzítették az állampárt által büntetőjogilag-politikailag kifogásolt hitéleti tevékenységet és az áldozatoknak az ítéletek előtti, büntetésük alatti és kiszabadulásuk utáni személyes sorsát. A periratokat a Járosi Csongor által gondozott hét szöveg, négy túlélő idős korában rögzített vallomása, valamint az egyik meghurcolt özvegye, egy másiknak lelkeszi pályára lépő két fia emlékezése vezeti be. Tömörített életút-interjúk, melyekből a kérdéseket a közlés kihagyta. Személyes hangvételükkel a diktatúrák kegyetlenségeit megörökítő krónikák között – ha volna ilyen rangsor – „kiemelkedő” helyet foglalhatnának el. A visszaemlékezésekben találkozunk leginkább besúgókról szóló adalékokkal, az aljasság és becstelenség példáival. A törvénytelenésekre, szadizmusra, az embertelen börtön és kényszermunka-viszonyokra utalva mondta az egyik perbefogott özvegye: „Ebben a rendszerben bármit bárkivel megtehettek” – (300. o.). Amilyen banálisan hangzó ez a tanulságösszegzés, olyannyira igaz. Sőt az is bele van foglalva, hogy egy másik rendszerben (a két háború között, holott az sem volt mentes durva visszaélésektől), amelyben az emlékező fölött, talán nem történhettek hasonlók.

A kötet tanulmánya egy kurta fejezettel zárul, félreérthető címmel: „Kik a felelősök?” A szerzők nem a megnyomorító rendszerre vagy a mindenkori egyházvezetésre gondolnak, hanem az elítéltek között egymás óvatlanul bajba keverése miatti felelősség problémájára. Nem mindenki tudta magának megbocsátani vigyázatlanságát, de az érintettek nagy része nem vádaskodott és nem haragudott a másokra. A visszaemlékezések többnyire arról tanúskodnak, hogy a testi-lelki megpróbáltatások nagy áron ugyan, de a hűséget, hitet, emberséget erősítették.

A betánisták ugyanazzal az „ártalmatlan illegalitással” gyakorolták hitüket, mint perbefogásuk előtt. 1990-ig rendőri figyelem kísérte őket, de újabb per nem indult, így élhettek a szabad szerveződés lehetőségével 1990-ben. A börtönből és kényszermunkából szabadulás után azonban már egyik elítélt sem talált régi önmagára, még ha sikerült is egzisztenciáját biztosítva visszailleszkednie a társadalomba. Tönkrement egészség, megrokkant lélek, szétesett család, soha viszont nem látott szeretteik emléke, amit semmiféle rehabilitáció nem feledtethet.

(Buzogány Dezső – Járosi Csongor: A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 384 p.)

Fogalmak hálójában

Gyáni Gábor kötetei ritkán maradnak reflektálatlanok a társadalomtudományok híveinek körében és okkal gondolhatjuk, hogy a legújabb alkotás sem lesz visszhangtalan. A pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában megjelent, *Nép, nemzet, zsidó* címet viselő, képménykötésű könyv nemcsak tartalmában, de szerkezetében is méltó társa a szerző 2010-es tanulmánykötetének,¹ hiszen (jó)néhány év elméleti szövegeit, cikkeit, recenzióit gyűjti csokorba, ráadásul még gondosabban koherens egésszé szerkesztett a koncepció (bár névmutatót most se keressünk a kötet végén). Ezúttal nem a múlt hozzáférési, megjelenési formái, interpretációs lehetőségei foglalkoztatják az akadémikus történést, hanem a modernkori magyar társadalomtörténet három kulcsfogalma: a „nép”, a „nemzet” és a „zsidó”, vagyis ezek imaginárius fogalmának rekonstruálása. Hiszen „az a valóság, amire a nép, a nemzet és a zsidó szavak utalnak, nem egy már eleve adott tárgyi létező, hanem a szüntelenül és egyidejűleg többféleképpen is folyó értelemadás és jelentéstulajdonítás eredménye.” (9)

A szerző szokásos módon támadó szellemű kezdő tizenegye 3 + 5 + 3 felállásban lép pályára, vagyis három néppel foglalkozó írást öt „nemzetes”, majd három „zsidós” szöveg követ. Az első írás jelent meg a legrégebben (kapusoknál nem számít a kor), több mint tíz éve, a BUKSZ hasábjain. A Paládi-Kovács Attila által főszerkesztett – ma már interneten is olvasható – Magyar Néprajz kerül itt terítékre, például Tóth Zoltán történeti népfogalma, vagy Molnár Mária „steril”-nek és „dogmatikus”-nak (23) nevezett felfogása a parasztság belső tagozódásáról. Maga a néprajztudomány sem jár jobban: a „szövegkonstrukciók poétikai és retorikai meghatározottságát” (26) nem hajlandó észrevenni („éppúgy mint a történések többsége”), ráadásul tárgyát hajlamos „felettebb egységesnek” (24) látni, ezért lokális eredményeiből nem von le szélesebb érvényű konzekvenciákat.

A néprajzi népfogalom után az irodalomtudomány berkeibe kalauzolja olvasóját a szerző, ahol Németh László *Gyász* című regényét értelmezi társadalomtörténész szemmel.² Ám a társadalomtörténést nemcsak a szépirodalmiként számon tartott alkotás valóságreferenciái foglalkoztatják, hanem a mű tapasztalati forrásai, a népiek társadalomszemléletének esetleges lenyomatai, illetve a mű paraszt- és falutablójának tudományos vonatkozásai is. Az első kérdést viszonylag könnyen elintézhettük azzal, hogy a nagyszülők faluja szolgáltatta a fő mintát, a második kérdésre érthetetlen módon Erdei Ferenc és Veres Péter viszonylatában keres választ a szerző,³ míg a harmadik kérdés vezet el minket a mű társadalomképéhez, ahol is irodalmárok (Sándor Iván, Takács Miklós) kapják meg a magukét. Vétük: nem vették észre, hogy „a paraszti (a falusi) szubjektivitás lehetősége, és használatának a sajátos módja foglalkoztatja igazában az író” (35). Ehhez a kinyilatkoztatáshoz három észrevétel kívánkozik: 1. Még az interdiszciplinaritás korában is nehezen érthető, hogy egy társadalomtörténeti jelenséggel (paraszti individualizáció) miért kellene irodalmároknak foglalkozniuk.⁴ 2. Az, hogy az író (vagy a költő) mit gondol, mi „foglalkoztatja” (tehát nem foglalkoztathatja!) írás közben „igazában” és erről mit tudhat az olvasó, Arany János közismert bonmot-ja szemlélteti (fényévekre a posztmodernről).⁵ 3. Ennek szellemében talán megengedhető a kétkedés joga, hogy egy férjét és gyermekét gyászoló, beteg lelkű főhős esetében ne a paraszti individualizációt, „az individuum választása”-t (38), „egy szubjektum születése”-t (39) *kelljen* ünnepelnünk; akkor sem, ha a becstület, a szégyen és rang presztízsértékeire joggal mutat rá a szerző.

Az utolsó „népi” írás a Szociológiai Szemle 2010/4-es számában megjelent Erdei-tanulmány alapján készült, és ekként a *Futóhomok* szerzőjének felfogásán keresztül tárgyalja a paraszti individualizációt. Az Erdei-kritika áttekintése után a népi írók társadalom-leírásainak referenciális hitellessége a fő téje e lapoknak, mely kérdés mentén rendkívül izgalmas kirándulást tehetünk ezen a műfaji kódokkal, nyelvjátékokkal és önértelmezési csapdákkal, maszkokkal övezett vidéken – noha a szöveg több kérdést is felvet. A *Hajnal mint elsikkasztott lehetőség* című alfejezetben például Gyáni amellest érvel a politikai elkötelezettségeiből adódó prekoncepciói miatt támadott Erdeit védve, hogy mivel „semleges, tisztán társadalomelméleti tudományos kiindulás” (53) nem létezik (ami minden megismerési tevékenységre igaz egyébként), „életidegen egy ilyesféle elvárás a tudományos (a szociológiai és történeti) megismeréstől.” (53) Ennél a Rubiconnál vélhetően sokan megtorpannak majd, azok legalábbis biztosan, akik „idealista” és „naiv” módon a babitsi értelmiségi etikát⁶ vallják – mint például a recenzens. Érdekes módon azonban Gyáni a „valóság” megismerhetőségét pár oldallal később már meglepően nagyvonalúan kezeli, pedig ő maga bizonyította korábbi írásaiban (meggyőzően), hogy a megtörtént dolgok csak diszkurzív közvetítések által hozzáférhetőek, tehát a múlt tökéletesen nem rekonstruálható. Ehhez képest Veres Péter kapcsán – aki szerinte is „megmosolyogtatóan naiv szociográfiai szemléletmóddal” (59) bírt – a következőket olvashatjuk: „Az »igazi paraszt« esszenciális fogalomként az autentikus paraszti (ágensi) tapasztalati hiteles megszólaltatására ösztönzi az író, és éppen ennek révén válhat képessé a szerző a paraszti világ hű, a valóságnak megfelelő leírására.” (58) Ami e „hiteles megszólaltatást” illeti, épp *Az Alföld parasztságában* fejt ki Veres, hogy „magától értetődik, hogy mi, a népből fejlődött írók és gondolkodók sem tudunk beszélni ezen a [ősi, népi – B. Á.] nyelven. Nekünk is keresztül kell esni az álművelt irodalmiságon. S [...] a közkeletűvé vált tudományos fogalmakat mi sem nélkülözhetjük. Nem szervesen a néptől fejlődünk, hanem az irodalmon keresztül jutottunk vissza hozzá.”⁷ De ellentmondásba kerül Gyáni saját magával is, amikor egyrészt az Erdei-bírálokat (Némedi Dénes, Bognár Bulcsu) azzal vádolja, hogy „semmilyen empirikus ellenérvvel nem élnek a szerzővel szemben” (67) – ellentétben vele, aki külön lábjegyzetben hívja fel e törekvésére az olvasó figyelmét –, másrészt két oldallal később arról értekezik, hogy „elégtelen, ha az ekként megalkotott történetet úgymond szembesítjük a referált valóság póré tényeivel.” (69)

A középpálya „tízese” a *Nemzetelméletek és a történetírás* címet viseli. Alighanem ez az egyik legfontosabb írás a kötetben, főként azok számára, akik nem mozognak különösebben otthonosan a nemzetelméletekben. E nemzetközi szakirodalom alapján készült, közérthetően táltal összefoglalás többek között Elie Kedourie, Szűcs Jenő, Ernest Gellner, Benedict Anderson és Anthony D. Smith nyomdokain haladva mutatja be a vitát, mely „akörül forog, hogy mennyiben és milyen értelemben történeti jelenség a nemzet.” (75) A konstrukcionista és esszencialista iskola ideológiai premisszáktól sem mentes alaptézisein keresztül jutunk el a (kelet-európai) kultúr-nemzet vs. (nyugati) állam-nemzet dichotómiájának kritikájáig, amely felett számos jel szerint már „eljár az idő”. (83) A szerző így inkább egy „alternatív szellemi hagyomány” (84) (Hegel, Renan) ösvényein haladna, jóllehet még a régi felosztás szerint értelmezi a magyar nacionalizmust. A nemzetközi trend azonban már a modernisták (Gellner) és az etnoszimbolisták (Smith) közt folyó vitát jelenti, s Gyáni is innen jut el a nemzeti paradigma alapján ténykedő történészek (pl.: Romsics Ignác) bírálatáig. A szerző nem rest stratégiai tanácsokkal szolgálni a nemzeti paradigmában senyvedő, ám a mitologizálást elkerülni óhajtó kollégáknak, mely egyrészt „a történeti vizsgálódások intertextualitásának és interdiszciplinaritásának az elmélyítésére” (110), másrészt pedig az emlékezőhely kutatások szükségességére irányul. Hozzátehetjük: bár mindkét kitétel hasznos, az itthon gyakorta félreértett, netán megérteni nem akart nora-i koncepció erőltetésével kapcsolatban lehetnek kételyeink.

A kötet tematikájából adódóan nem meglepő, hogy két tanulmány is foglalkozik Bibóval, mint ahogy az sem, hogy a szerző mindkét esetben hangsúlyt helyez a szövegek hatásmechanizmusára és szakmai recepciójára. Elsőként az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem* kiegészítés-kritikáját olvashatjuk, ahol Gyáni a különböző értelmezésekkel polemizálva kiemeli, hogy „Bibó izgalmas esszéjének gondolati anyaga a Németh László által közvetlenül inspirált népi írói (szociográfusi) kör intellektuális világában gyökerezett” (130), majd a harmadik blokk (és maga a könyv) záró tanulmányában a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* alapján igyekszik rekonstruálni a jeles szerző asszimilációkritikáját. Ehelyütt Gyáni a kényes kérdéseknek elébe menve rámutat Bibó antiszemita jegyeket is tartalmazó (egyben úrellenes) antikapitalizmusára, mely Szabó Dezső nézeteit Németh László *Kisebbségben* című írásán keresztül fejlesztette tovább, és aminek bizonyos elemei 1945 utáni írásaiban is kimutathatóak.

E kis „bibológiai” kitérő után térjünk vissza a nemzeteszméhez, hiszen szerzőnket a „nemzeti identitás és vele összefüggésben az Európához való tartozásunk tudata” (131) is foglalkoztatja (okkal). Utóbbit tekintve hangsúlyozza, hogy az alapvetően pozitív attitűd Trianon által változott meg drasztikusan, „a háborút követően pedig mindez kiegészült és tovább mélyült Nyugatnak a kommunista blokkpolitika által gerjesztett újmódi ellenségképével” (139). Ezen sokat nem változtatott, hogy az értelmiség idővel felfedezte a közép-európai regionalitás modern, ám meglehetősen irrealisztikus hagyományát (konföderációs elképzelések, némethi tejtéstviség) és a pán-európai gondolatot. Gyáni szomorú és alapvetően helytálló értékítélete szerint modern nemzeti öntudat és európai öntudat ma is komplementer módon viszonyul egymáshoz (nem egyedüli jelenségként, utalhatunk előre ehelyütt).

E baljós belátásához kapcsolódik a következő írás, mely a *Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában* címet viseli. A szerző a nemzeti kultúra szerepét korunk egyik legaktuálisabb kérdésének tartva sürgeti a nemzeti hagyomány öröklött fogalmának átértelmezését, de Szegedy-Maszák Mihállyal vitázva olyan aktuális kérdést sem hagy érintetlenül, mint a (ki)vándorlás identitás(re)konstruáló ereje, majd a népi írók nyomán hagyományosan sorskérdésként artikulált kérdéseket (demográfiai problémák, magyar kisebbségek ügye, nyelvkérdés, stb.) boncolja, különös tekintettel ezek feltételezett aktualitására. Feltételezett, hiszen Gyáni a hagyományos nemzeti identitást eleve korszerűtlennek – és rögeszmének (166) – tartja, hangsúlyozva, hogy az ehhez kapcsolódó diskurzus, vagyis a félelemből eredő sorskérdések „paranoiás lelki kondíciót” (168) feltételeznek és szülnék. Ami e gondolatmenetet illeti: mivel valóban, nap, mint nap érzékelhetjük az állítólag bármikor „előhívható” (170), permanens hanyatlástörténeti koncepció torzító és/vagy siránkozásba torkolló hatását, aki nemzeti identitásának számlájára írná ezt az inkább mentalitásbeli problémának tűnő jelenséget, immáron bátran válthat a szerző által javasolt „önmegértés diskurzusára” (172). (Sándor Klára szociolingvisztikai nézeteinek a koncepcióba való beépítése olybá tűnik, még várat magára. Majd talán később, meglátjuk.)

A prófétai hév nem szűnik a következő lapokon sem. („A múlt reprezentációjának három döntő módjáról [csatornájáról] és egymáshoz fűződő kapcsolatukról szólok a következőkben”[173].) A kollektív, kommunikatív és kulturális emlékezet mentén megfogalmazódó végső kérdés ekképp szól: „ki birtokolja valójában a történelmet” (177), ha a „a történettudomány a végét járja” (178)? Mivel – mint láthattuk – a mitologizáló, csúf, öreg nemzeti történelem leszerepelt, napjainkban a közösségi igényű, de identitáspolitikai célokat is szolgáló „public history a múltra való emlékezés egyik, ha nem a legfontosabb életető közege” (181). Toptémái: őstörténet, második világháború, Trianon és újabban 1956. Így kerülnek egy platformra (némi magyarzkodással) olyan periodikák, mint a Rubicon, a História, a Nagy Magyarország és a Trianoni Szemle, vagy az oral history történetírói

műfaja, a memoáíró kisemberek, a public history-t művelő amatőr (Garamvölgyi László, Csernok Attila) és hivatásos (Schmidt Mária, Tökéczki László) történészek. Ugyanakkor érzésem szerint a szerző sem tesz ezúttal másképp aktuálpolitikai vonatkozásokkal bővebben átitatott, eredetileg az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelenő írásában. A szöveg második felében ismét „napjaink (hivatalos) politikai Magyarországa”-nál (195) és az emlékezhelyeknél kötünk ki, ami lehetne akár unalmas is, de mégsem az. Gyáni ugyanis olyan fontos észrevételt tesz ehelyütt, ami politikai/ideológiai szekértáborokon túlmutató, közös felelősségünk: jelesül két 20. századi nagy traumánknak, Trianonnak és a holokausztnak komplementer, gyakorta egymást kioltó, vagy egyenesen egymást vádoló emlékezete. A szerző szerint ez annak köszönhető, hogy „olyan nemzeteszme alkotja nálunk a holokauszt emlékezeti kontextusát, amely feltételelesen fogadja be a magyar(országi) zsidókat a tényleges nemzeti közösségbe.” (204) Jóslata szerint a nemzeteszme korrekciója, illetve a holokauszt nemzeti emlékhellyé válása csak akkor lesz lehetséges, ha „az áldozati traumák kulturális konstrukciói idehaza is kiegészülnek egyszer a tettes-traumával” (210) (miként Németországban történt).

Ezzel a szomorú útravalóval érkezünk el a csatársorig, ahol a zsidó identitáskonstrukciók lépnek pályára (Bibó már tárgyalt írása mellett). Mivel az identitás önmagában nem képes megmagyarázni a zsidóság lappangó idegenségét, ezért Gyáni a „zsidó imázs” fogalmát is beveti, mely az asszimilációs és az antiszemita diskurzus révén állított valamit – valami teljeseen eltérőt, ám mindkét esetben állandót – a zsidóságról (tehát egyaránt esszencialista zsidó-képpel operált). Némiképp meglepően itt (is) visszakanyarodunk az individualizációhoz, amennyiben az emancipált, neológ zsidó lakosság a polgárosodást az asszimiláció útján tartotta kivitelezhetőnek, mely úton azonban a megtartott hagyományok miatt csak részlegesen jártak sikerrel. Szerencsésebb tehát „hibrid és fragmentált zsidó identitás”-ról (224) beszélni, hiszen a közösségből való felemás kiválás, a megfelelni akarás és a sommás imázsok tükörijátékában bajosan rekonstruálhatóak az eredeti viszony(ulás)ok.

Hasonló konzekvenciára jut Gyáni a blokk közepén olvasható, tanulmányszámbe menő recenziójában is, mely a „képzelt asszimiláció” fogalmát négy nemzedék sorsán át vizsgálja, a „zsidó/magyar fogalom páros” (251) használhatatlanságára is rámutatva (a 20. század eleji, budapesti, vallását elhagyó, ám eddig jobbára zsidóként számon tartott értelmiséget illetően). A modern identitásdefiniókkal, pontosabban azok bizonytalanságával számot vető írás egyben történetelméleti hozadékokkal is bír, vagyis az ágensi tapasztalat primátusát hangoztatja az utólagos tudás alapján és kívülről megfogalmazott történetész konklúziók helyett; legyen az akár asszimilációpárti (Hanák Péter, Gerő András), vagy azt tagadó (Gyurgyák János) kolléga, esetleg a „zsidóság” honi polgárosodásban játszott szerepét esszencialista fogalmak alapján mérlegre tevő (régí) vitapartner (Karády Viktor).

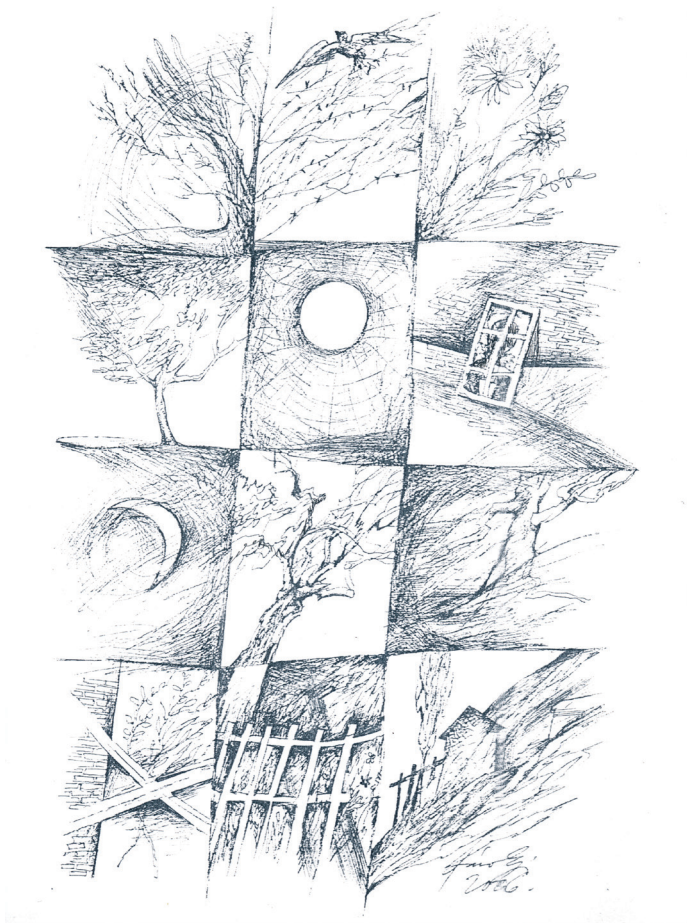
* * *

A mérközés végére érve összességében elégedetten dőlhet hátra a közönség, a labda a fogalmak hálójában pattog. Persze a meccs még nem dőlt el, egynemely ítélet pedig erősen vitatható. Az azonban biztos, hogy Gyáni Gábor hermeneutikai kezdő tizenegye a tőle megszokott magas, nemzetközi színvonalon teljesített, ami kis hazánkban igencsak megsüvegezendő teljesítmény. Reméljük, a tágabb értelemben vett szakma is mutat érdeklődést iránta és lesz még részünk hasonlóan színvonalas, izgalmas összecsapásokban!

(Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó. Kalligram, Pozsony, 2013, 279 p.*)

JEGYZETEK

- 1 GYÁNI Gábor, *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.
- 2 Ez az egyetlen szöveg a kötetben, amely semmilyen formában nem jelent meg még nyomtatásban.
- 3 Ráadásul kissé keresetnek tűnik az önéletrajzi hitelességet ünneplő Erdei képe *Az Alföld parasztsága* kapcsán (a méltatás inkább annak tudható be, hogy Erdei a fajmitoszos zagyvaságokat kizárva akart valahogyan dicsérni). (32)
- 4 Gyáni másutt is szóvá teszi, hogy „az irodalomkritikust rendszerint, tisztelet a ritka kivételnek, a regényszöveg poétikai kvalitásai foglalkoztatják csupán” (192), jóllehet, nem derül ki, mivel kellene foglalkoznia szegénynek.
- 5 A filológiai már megcáfolt anekdota egyik verziója szerint Riedl Frigyes írta Arany balladájának elemzésében az ominózus mondatot („a költő arra gondol”), amelyre Arany válasza lett volna a lapszélén: „Gondolta a fene!”
- 6 „Az írástudó [...] is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégiscsak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. [...] Az »áruló« írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra.”
BABITS Mihály, *Az írástudók árulása*, Budapest, Magvető, 1986. (Interneten is olvasható.)
- 7 Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, Bp., Kossuth, 1986, 28.

A pataki kollégium történetének új szintézise

A közelmúltban látott napvilágot *A Sárospataki Református Kollégium története* című monográfia, Dienes Dénes és Ugrai János tollából. A nagyalakú, kétszáz oldal terjedelmű, fényképekkel illusztrált kiadvány jelentősége vitathatatlan: a pataki iskola történetéről utoljára több mint harminc éve jelent meg összefoglaló mű.

A hagyomány szerint 1531-ben létesült sárospataki kollégium történetének megírásával – több-kevesebb sikerrel – a 20. század első felében hárman próbálkoztak. Szombathi János *A sárospataki főiskola története* c. kötete 1919-ben jelent meg, Gulyás József *A Sárospataki Református Főiskola rövid története* c. füzetét és Marton János *A Sárospataki Református Főiskola története I. c.*, befejezetlenül maradt munkája 1931-ben, az intézmény fennállásának 400. évfordulójára látott napvilágot. A II. világháborút követő politikai fordulat nyomán az iskola krízishelyzetbe került, intézeti ágai fokozatosan megszűntek vagy állami kezelésbe kerültek. A tanítóképző államosítására 1950-ben került sor, a teológiát 1951-ben zárták be, végül 1952-ben a gimnáziumot is elvették az egyháztól: Rákóczi Gimnáziumként működött tovább. Az egykori kollégiumból csak a Nagykönyvtár maradt meg, őrizve az egyházi jogfolytonosságot. Ilyen körülmények között az iskolatörténeti kutatások értelem szerűen visszaszorultak, és – elsősorban a Nagykönyvtár bázisán Újszászy Kálmán (1902–1994) által kialakított Tudományos Gyűjtemények keretében – csak az 1970-es évek végére bontakoztak ki, s a kollégium ötödfélszáz éves alapítási évfordulójára készült, *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára* c. kötetben összegződtek. (Budapest, 1981). Néhány évvel később Kődöböcz József tollából jelent meg a *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada* c. monográfia (Budapest, 1986). E két mű lényegében összegezte a kutatások addigi eredményeit.

A tanulmánykötet, illetve a monográfia létrehozásában alapvetően két tudós nemzedék vett részt. Az idősebb generációhoz tartozott Bakos József (1912–1997) nyelvész, Benda Kálmán (1913–1994) történész, Czeglé Imre (1912–2002) könyvtáros, Koncz Sándor (1913–1983) teológus, Kődöböcz József (1913–2003) neveléstörténész, Makkai László (1914–1989) történész. Az akkori középnemzedékhez Barcza József (1932–2004) és Szentimrei Mihály (1924–1999) egyháztörténészek, Szűcs Jenő (1928–1988) történész, Takács Béla (1930–1997) néprajzkutató, művészettörténész, T. Erdélyi Ilona (1926) irodalomtörténész. Az akkori fiatalokat a szerzők között egyedül Hörcsik Richárd (1955) történész-levéltáros képviselte.

A tanulmánykötet sajnos nélkülözötte az egységes szemléletet, benne történeti és tematikus fejezetek váltották egymást. Tényleges szerkesztője Barcza József volt, de a címnegyedben a Tiszáninenni Református Egyházkerület Elnökségét tüntették fel. Jellemző, hogy az 1919 utáni fejezet egyetlen személynevet sem tartalmaz, mert szerzője – Barcza József – a még élő közszereplőket, szemtanúkat nem kívánta érinteni. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a kötet első ízben mutatta be modern, levéltári forrásokon alapuló feltáró munka alapján a pataki iskola fejlődését.

Meg kell jegyeznünk, hogy évfordulós intézménytörténeti monográfiát a másik két református kollégiumnak sem sikerült alkotnia. *A Pápai Kollégium története* (szerkesztette: Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981) öt szerző, *A Debreceni Református Kollégium*

története (szerkesztette: Barcza József. Budapest, 1988) nem kevesebb, mint 16 szerző közös munkája volt. A terjedelmek azonban lényegesen eltérőek: a sárospataki kötet 324, a pápai 448, a debreceni 840 oldalt számlált. Az előbbi két műhöz még 16-16 oldal képmelléklet társult, míg a debreceniben egyáltalán nem voltak illusztrációk.

Sárospatak iskolatörténeti kutató munkálataiba az 1970–80-as évektől az idézett kiadványok alkotóin kívül mások is bekapcsolódtak. A kollégium egykori tanárai közül említsük meg Harsányi István (1908–2002) pszichológust és Maller Sándor (1917–2001) irodalomtörténest. Egy másik nemzedék képviselői pl. – közülük többen nem is sárospataki gyökerűek – Détsy Mihály (1922–2007) építészettörténész, Bajkó Mátyás (1925–1999) és Kováts Dániel (1929) neveléstörténészek, Benke György (1931) teológus. A következő generációhoz tartozik mások mellett Péter Katalin (1937) történész, Fehér Erzsébet (1941–2012) neveléstörténész, Csajka Imre (1945–2003) sporttörténész.

A '90-es évektől, elsősorban az 1990-ben visszaállított Sárospataki Református Kollégium, illetve az 1991-ben újraindult Teológiai Akadémia oktatói, munkatársai jóvoltából, új lendületet kaptak a kutatások. Új nemzedék kapcsolódott be a feltáró munkába, így Dienes Dénes (1956) egyháztörténész, Győri István (1956) teológus, Kézi Erzsébet (1951) neveléstörténész, Kiss Endre József (1951) könyvtáros, Pocsainé Eperjesi Eszter (1955) etnográfus, Szabó András (1954) irodalomtörténész. Az iskolatörténet addig elhallgatott részterületeit is érintve, a szisztematikus levéltári kutatómunka nyomán számos publikáció és forráskiadvány napvilágot látott, amely további kutatókat irányított Sárospatakra. A pataki iskolatörténet az ország más részeiben (Budapest, Debrecen, Miskolc) is kedvelt szakdolgozati, doktori téma lett, és nemcsak a korábban alig kutatott '30–40-es évek pataki iskolája, hanem a 18–19. század eddig kellően nem értékelt tanulságai is. Így kötelezte el magát a téma mellett pl. Baráth Béla Levente (1971) egyháztörténész, Bartha Ákos (1982) történész, Ugrai János (1977) neveléstörténész.

Rátérve immár magára a kötetre, a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a szerzők a kollégium történetét időben kettéosztották. Az 1777-ig terjedő rész Dienes Dénes, a *Ratio Educationis* utáni korszak Ugrai János munkája. Nem kerülhetjük meg a két szerző alaposabb bemutatását. Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium gyűjteményi igazgatója, a Teológiai Akadémia egyetemi tanára elsősorban egyháztörténész. Közleményei és kötetei mellett szembetűnően sikeres a tudományszervezési tevékenysége. 1997-től szerkeszti a *Sárospataki Füzetek* c. periodikát; 1999-ben elindította az *Acta Patakina* c. forráskiadvány sorozatot; 2000 óta az *Egyháztörténeti Szemle* alapító szerkesztője; 2004-től a *Nemzet, egyház, művelődés* c. könyvsorozat gondozója. Ugrai János nevét az *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830* (Budapest, 2007) c. könyve tette ismertté, de hivatkozhatunk a *Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában* (Budapest, 2007), illetve *A pallérozatlanág ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán* (Budapest, 2010) c. kötetekre is.

Az első fejezet a 16. századi protestáns iskolát mutatja be. Sárospatak korabeli képeinek rövid áttekintése után Dienes a régmúltat „a protestáns iskolázás homályos kezdetei, 1538–1557” cím alatt tekinti át, rögzítve, hogy a hagyomány az iskola alapítását 1531-re teszi. A rákövetkező két évtized (1558–1576) „Melanchthon szellemében” telt el, a század végét (1577–1599) a humanizmus fémjelzi. A „Virágzás és szétszórás” – a református kollégium a 17. században” c. második fejezet szintén városi helyzetképpel indul, majd „a református teológiai tanítás otthona 1600–1637” címmel a tanárokról, az iskolai életről, illetve az 1629. évi tanulmányi reformról olvashatunk. Az 1638–1649

közötti évtized a puritánus viták színtere – meghasonlás és megújulás jellemzi az intézményt. Comenius sárospataki működése (1650–1654) értelemszerűen önálló blokkot kapott, majd – a jezsuiták kifejezésével élve – a „kálvinista pestis legnépesebb szemináriuma” időszaka következik (1655–1671). A 17. századi iskolai feszültségek diáklázadásokban öltöttek testet, Dienes önálló alfejezetben tekinti át ezek motivációit és következményeit. A század az iskola elüldözésével zárul: a rekatolizált Báthory Zsófia és férje, I. Rákóczi Ferenc nyomására a tanárok és diákok 1672-ben elhagyták Sárospatakot, s a bujdosó kollégium kálváriája Erdélyben harminc évig tartott.

„Iskola a „régí fészken” – A kollégium története 1703–1777” – hirdeti a harmadik fejezet címe, mert II. Rákóczi Ferenc 1703-ban visszahelyezte jogaiba a kollégiumot. A sárospataki reformátusok helyzete, majd a bujdosás utolsó két évében Kassán tartózkodó iskola hazatérésének bemutatása után a Rákóczi-szabadságharc bukását követő krízisről olvashatunk. Bár 1713-tól ifj. Csécsi János két évtizedes tanári korszaka állandó konfliktusoktól volt hangos, a 18. század közepén megkezdődött „a kibontakozás megalapozása”. A történeti folyamatok ábrázolása mellett Dienes számos keretes dokumentumrészletet közöl a főszövegbe illesztve, a *Szalkai-kóde*x-től kezdve Comeniuson át ifj. Csécsi Jánosig. Ugyanilyen tipográfiával emelte ki a kollégium 17–18. századi építéstörténetét, illetve Vay Ábrahám és Szathmáry Király György főgondnokok életútját.

A *Ratio Educationis* utáni eseményeket Ugrai János Dienes-től eltérő szerkezetben foglalta össze, de ennek oka nem valamiféle szerkesztői figyelmen kívül hagyás, sokkal inkább a mind jobban kiteljesedő mondanivaló kutatás-módszertani szempontból helyeselhető bemutatását célozza. Ugrai ugyanis az általa írt fejezeteket három részre bontotta: „környezeti feltételek”, „korszakalkotó személyiségek”, valamint „szellemiség és hangulat” (sajnos ez a tagolás a tartalomjegyzékben nem világos). A három nagy korszak, amelyről szó esik: „A nemzeti előhaladás nevezetes időszaka” (1777–1849), a „Főgimnázium és főiskola – a kollégium a kiépülő modern oktatási rendszerben” (1850–1919), s végül a „Küzdelem a perifériára szorulás ellen – a II. világháború előtt és után” (1920–1952).

Ami a *környezeti feltételeket* illeti, a 19. század közepéig terjedő időszakban a kiindulópont felvilágosodástól a szabadságharc bukásáig terjedő korszak. A *genius loci*-t a „falusias Patak és vadregényes Zemplén” ellentétpárja jelzi. Az iskola jelentőségét a partikulák kiteljesedése, a tiszáninneri egyházkerületi püspöki hatalom körvonalazódása, továbbá a gazdasági sikerek: a kollégium majorsági gazdálkodása erősítette. A szabadságharc bukása utáni abszolutizmus ellenére Patakot az 1850-es évektől az állami oktatáspolitikai kibontakozása és a modern oktatási rendszer kiépülése jellemzi. Ellenhatás mutatható azonban ki a régió és az egyházkerület szempontjából – a differenciálódó és fejlődő (pl. vasútépítések) környezetben Patak egykori vezető szerepe Sátoraljaújhellyel, de különösen Miskolccal szemben fokozatosan leértékelődik. A kollégium csak gazdálkodásának modernizálásával képes talpon maradni. Trianon után az oktatáspolitikai kultúrnemzet-koncepció jegyében alakul, amelynek pozitív hatása nemsokára tetten érhető lesz, de a kiindulópont kritikus: a megfélemezett Zemplénben, a megharmadolt egyházkerületben felértékelődik a kollégiumot irányító igazgatótanács szerepe. Az iskola gazdálkodási nehézségeit a regionális szerepkör hiánya súlyosbítja, a hiányt a világi szerepvállalás fokozatos térnyerésével, az államsegély fokozott igénybe vétele pótolják, de az intézmény pénzügyi helyzete a korszak végéig bizonytalan marad.

Ugrai mindhárom periódusból 3-4 *korszakalkotó személyiséget* emel ki, részletes életrajzi áttekintéssel. Szemléletesek a jelzők is. Az első periódusból Vay József, az „úttörő főgondnok”; Kövy Sándor jogtudós, az „iskolateremtő jogprofesszor”; Barczfalvi Szabó Dávid, a „tevelgyő nyelvújító”; valamint Nyíry István, az „utolsó pataki poli-

hisztor” kapott helyet. A második korszakot „egy püspök és egy világi főgondnok kiemelkedő párosa”, azaz báró Vay Miklós és Kun Bertalan; a „tudós költő” Erdélyi János; az „árvaságból a csúcsohig” jutó Finkey Ferenc jogász; és a „felemás megítélésű” Zsoldos Benő professzor fémjelzi. A záró periódus érzékeltetésére egy tanítóképzős (Lázár Károly), egy teológiai (Újszászy Kálmán), és egy gimnáziumi (Harsányi István) tanár pályaképét választotta.

A *szellemiség és hangulat* tekintetében az 1777 utáni évtizedeket Ugrai a tananyag változásainak, valamint a tantestület összetételének bemutatásával, a híres tanáregyeniségek, a diák-önkormányzatiság és a peregrinációs kapcsolatok ábrázolásával illusztrálja. A 19. század második felét a főgimnázium önállósulása, bölcsészeti–teológiai képzés megszilárdulása, a szervezetenként folyamatosan bizonytalan lábakon álló jogakadémia szívós kitartása, a kollégiumi tanítóképző megalakulása és fejlődése, valamint pezsgő diákélet jellemzi. A trianoni Magyarországon a kollégium túlélését részben a tradicionális út – tehát a gimnázium humán tagozata és a lelkészképzés – biztosította. Az iskola „új koronaékszere” azonban az Angol Internátus lett, a klebelsbergi kultúrkoncepció legfényesebb pataki sikereként. Az 1929-től ismét egyházi kezelésben álló tanítóképző aranykora a század harmincas-negyvenes éveire tehető. Mindezt tovább erősítette a szervezett keretek között folyó diákélet. A 40-es évek közepe azonban már „hullámvasút” – sötét végzettel a második világháború után.

Ugrai gyakran alkalmaz tematikus közbevetéseket, keretes szövegek formájában. Ezek az 1794-es diákzendülést; a 19. századi építkezéseket; a Kövy-féle Pánczél, majd Nándor vármegyéket; a pataki diákok 1848-as szerepvállalását; a 18–19. századi cseh-morva missziót; az 1849-ben alkalmazni rendelt Entwurf hatását; az ún. Zoványi Jenő-ügyet; a debreceni egyetem alapításának mérsékelt fogadtatását; az Újszászy-féle faluszemináriumot; a Harsányi-féle tehetségmentést; a pataki öregdiák mozgalmat; a világszínvonalú angol nyelvoktatás eredményeit; az Angol Internátus építéstörténetét; illetve az 1952 után az egyházi folyamatosságot fenntartó Tudományos Gyűjteményeket mutatják be.

A szerzők a jegyzeteket a fejezetek végén helyezték el. A kötet népszerűsítő jellegére tekintettel nincsenek számozott hivatkozások, hanem felsorolták azon forrásműveket, amelyekre a megírás során támaszkodtak. Nem bibliográfia készítése volt tehát a cél, hanem az egyes leírásokat, elemzéseket alátámasztó művek megjelölése, értelemszerűen a legújabb kutatásokra támaszkodva. Az érdeklődő olvasó így is bőséges további szakirodalmat talál. A függelékben a Kollégium nagy tanítványainak, tanárainak, és az MTA pataki gyökerű tagjainak nem teljes körű, de szemléletes névsorát találjuk. A kötet használhatóságát 170 illusztráció (fénykép, illetve ábra) segíti.

A szerzők a Sárospataki Református Kollégium történetét 1952-ig írták meg. A kötet epilógusa, amellyel hogy összegzi az intézmény fejlődésének tanulságait, rövid kitekintést nyújt az 1945 után évekre. Az 1990-ben visszaállított Református Kollégium utóbbi, közel két és fél évtizedével azonban nem foglalkozik. A szerzőket nyilván a történelmi távlat hiánya gátolta az objektív értékelésben. Ezzel együtt túlzás nélkül állíthatjuk: a pataki iskola történetének eddigi legjobb feldolgozását vehetjük kézbe.

(Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013, 204 p.)

John Gray¹

Amikor tízmilliárdnyian leszünk...

Danny Dorling: Population 10 Billion. The Coming Demographic Crisis and How to Survive It (Constable, 2013, 448 oldal) és Stephen Emmott: Ten Billion (Vintage, 2013, 224 oldal) című könyveinek bemutatása

Harminc évvel ezelőtt, amikor a jelenleginél nagyjából két és fél milliárd emberrel kevesebb élt a bolygón, még aktívan vitáztak a túlnépesedés kérdéséről. A környezetvédők legtöbbször egyetértett abban, hogy ha az emberiség valaha is egyensúlyban akar élni a természettel, akkor gátat kell vetni a népesség gyarapodásának, míg a szabadpiaci közgazdászok, a doktrinerek marxisták és a vallási fundamentalisták nagy része azt hangoztatta, hogy túlnépesedés márpedig nincs. A vita nem folyt mindig a legmagasabb színvonalon – gondoljunk csak a népességszabályozás egyes híveinek globális léptékű éhínségre figyelmeztető előrejelzéseire, vagy ellenfeleik azon jóslatára, amely szerint a mezőgazdaságban végbemenő „zöld forradalom” egy generáció alatt megszünteti majd az éhínséget. Bár az említett elképzelések egyike sem volt realizisztikus, mindkét oldal osztotta azt a felismerést, hogy a bolygó gyorsan növekvő népessége problémát okozhat.

Napjainkra azonban szinte tiltott fogalom, tabutémává vált a túlnépesedés kérdése. Manapság sokan retrográdnak és antihumánusnak tekintik azt a gondolatot, hogy túl sok ember élhet a bolygón. A zöld pártok ritkán vetik fel a (túl)népesedés kérdését, mondván, hogy nem az számít, hogy hány ember él a földgolyón, hanem az, hogy hogyan osztják el közöttük az erőforrásokat. A zöldek ragaszkodnak ahhoz, hogy a népesedéssel összefüggő

aggodalmak csak arra jók, hogy eltereljék a figyelmet az egyenlőtlenségről és a kapitalizmus erkölcsstelenségéről. Szinte nincs is olyan ország, ahol bármelyik jelentősebb párt vezetője arról álmodozna, hogy kulcskérdéssé teszi a túlnépesedés problémáját. A jelenlegi nézet szerint a túlnépesedés a „sötét, reakciós képzelet” kórhalmánya. Mindennek ellenére eddig nem volt olyan hang, amely szisztematikusan meg tudta volna fogalmazni az uralkodó bölcsességet – ezt a hiányt pótolja most Danny Dorling.

Danny Dorling a humánföldrajz professzora a Sheffieldi Egyetemen, 2013 szeptemberétől pedig immár oxfordi Halford Mackinder professzor is. Dorling célja az, hogy lejárasson minden olyan elképzelést, miszerint az emberi faj lélekszáma mára már elérhette a természeti erőforrások által megszabott korlátokat. Dorling a megtestesült anti-Malthus, aki érvelését meg-megfűszerezi hivatkozásokkal néhány olyan szakemberre és hírességre, akik változatlanul azt kérdezik, hogy vajon nem eléggé zsúfolt-e már így is a bolygónk – többek között David Attenborough és Joanna Lumley is azok között van, akiket a szerző rosszállóan idéz. Dorling egy jól kitaposott ösvényt követ, amikor véleményt alkot az *Esszé a népesedés alapjairól (Essay on the Principle of Population, 1798)* című könyvről, amelyben Thomas Malthus tiszteletes azzal érvelt, hogy a lakosság növekedését végül megfékezheti az élelmiszerhiány. „Egy papi ruhába öltözött férfi szexuális csalódottsága volt az, ami a népesség-szabályozással kapcsolatos elképzelések megszületéséhez vezetett, amelyek a 19. századi Nagy-Britanniában debütáltak a politika színpadán.”

„Az emberi lények – írja Dorling – azáltal fejlődnek, hogy történeteket mesélnek”, most pedig egy olyan történetre van szükség, ami a folyamatos haladásról szól. Meg kellene tanulnunk, hogy „ne a Föld teherbíró képességét próbáljuk megbecsülni”, hanem ehelyett az emberi viselkedés megváltoztatásának lehetőségeire összpontosítsunk. A népesség csökkenése már folyamatban van egyes országokban, és globális tekintetben a lakosság száma valamikor ebben

¹ John Gray *The Silence of Animals: On Progress and Other Modern Myths* című könyve 2013 februárjában jelent meg az Allen Lane kiadó gondozásában.

az évszázadban éri el a csúcspontját. Azzal, hogy elmondunk magunknak egy történetet arról, hogy „hogyan tud tízmilliárd ember jól élni a bolygón”, el tudjuk üzni a malthusi káprázatot.

Bár Dorling azt írja, hogy a *Population 10 Billion* „egy pragmatistáknak szóló könyv”, műve valójában végig erősen ideológiai jellegű. Megnyerően egyszerű elbeszélését olvasva nem is gondolnánk, hogy Malthus egy hosszú liberális hagyomány kezdetét jelenti, amely felismerte a lakosság lélekszámának növekedésében rejlő veszélyeket, és a fogamzásgátlást javasolta megoldásként a problémára. John Stuart Mill volt az első közgazdász, aki (még 1848-ban) azt írta, hogy a zéró növekedésű gazdaság, azaz egy olyan gazdasági helyzet, amikor a gazdaság nem növekszik, de nem is csökken, akár kívánatos is lehet. Mill – aki egyszer a londoni St. James Parkban rátalált egy megölt csecsemőnek egy halom rongy alá elrejtett holttestére – egész életében a születésszabályozás szószólója volt, és már 17 évesen a börtönben töltött egy éjszakát amiatt, mert olyan broszúrákat terjesztett, amelyek gyakorlati tanácsokkal látták el a munkásosztálybeli nőket a fogamzásgátlással kapcsolatban. John Maynard Keynes – Malthus csodálója, aki hitte, hogy a közgazdászok rossz irányba fordultak, amikor eltávolodtak Malthus munkájától – a *Gazdasági lehetőségek unokáink számára (Economic Possibilities for Our Grandchildren, 1930)* című híres esszéjében azt írja, hogy bőven elegendő árut lehet előállítani ahhoz, hogy kielégítsék az emberi szükségleteket, de csak akkor, ha a lakosság lélekszámát a születésszabályozás humánus módszereinek segítségével stabilizálják. Dorling nem említi ezeket a neo-malthusianus liberálisokat, mert nem illenek bele abba a történetbe, amit el akar mondani: abba a történetbe, amely szerint a lélekszámot kizárólag elnyomó emberi intézmények által a népességre kényszerített szabályok korlátozhatják.

Vannak ennél nagyobb hiányosságok is Dorling művében. Könyve, amely újra és újra visszatér a nyugati imperializmus által okozott éhínségekhez, szinte nem is említi meg azt a politikailag megtervezett éhínséget, amely az 1930-as évek elején milliók életét követelte Ukrajnában. Még ennél is figyelemre méltóbb, hogy Dorling nem foglalkozik a kínai éhínséggel, amely Mao nagy ugrása (1958–1962) idején szedte áldozatait az országban. Ha utóbbira utalást keresünk a könyvben, csak egyetlen em-

lítést találunk róla a szövegben: egy olyan mondatban fordul elő, amely négy kivételt sorol fel a folytatódó globális népességnövekedésre az 1851 és 1971 közötti években. A hivatkozás egy újságcikkhez irányítja az olvasót, amiről egy internetes kereséssel kideríthetjük, hogy Frank Dikötter *Mao nagy éhínsége (Mao's Great Famine, 2011)* című könyvének recenziója. Ám Dikötter úttörő munkáját, amely bemutatja, hogyan éheztek emberek tízmilliói, miközben halálra dolgoztatták vagy halálra verték őket, nem tárgyalja Dorling könyve, Jang Csi-seng *Sírkő: Mao nagy éhínségének el nem mesélt története (Tombstone: The Untold Story of Mao's Great Famine, 2012)* című tabutörő könyvére pedig egyáltalán nem is utal. Azaz a történelem egyik legsúlyosabb emberi katasztrófájának mindössze egy homályos lábjegyzet jut...

Az olvasó joggal furcsállhatja, hogy miért nem szentel egy, a népesedéstről és az erőforrásokról szóló könyv egy kicsit több helyet a 20. század, sőt talán az emberiség egész történelme legnagyobb éhínségének. Végül is Maót nem lehet azzal vádolni, hogy malthusianus lett volna: a kínai pártfőtitkár – bízva az emberi lehetőségek határtalanságában – tagadta, hogy valaha is túl sok ember élhet a bolygón. Egy jelentős éhínség kockázatáról írva, melyre évszázadunk közepén kerülhet sor, Dorling megjegyzi, hogy ilyen éhínség csak akkor fordulhat elő, ha a hatalmon lévők „másokat kevésbé tekintenek emberi lénynek, mint saját magukat.” Majd így folytatja: „Nehéz elképzelni, hogy ez előfordulhatna, kivéve ha a »fedezetalap-erkölcs« válik általánossá és nem korlátozzák az élelmiszerárak jövőbeni alakulására való spekulációt.” Igaz, hogy az utóbbinak voltak politikai hatásai – például a gabonaárak emelkedése a spekuláció miatt segített előidézni az arab tavaszt Tunéziában és Egyiptomban. De a gondolat, hogy a fedezeti alapok a legfőbb akadályai annak, hogy másokat teljesen embernek lássunk – nem is beszélve arról, hogy ez lenne az egyetlen akadály, ahogy Dorling állítja – a politikailag korrekt gondolkodás paródiája. Annak ellenére, hogy elutasít mindent, ami utópiára vagy forradalomra hasonlít, Dorling úgy látszik meggyőzte magát arról, hogy magunk mögött hagyhatjuk a háborút a Közel-Keleten, a szélsőjobboldal újbóli megerősödését Európában, a Kína és Japán közötti ellenségeskedést, valamint a jelenkor egyéb kellemetlen problémáit, ha megtanuljuk, hogy „új történeteket meséljünk magunknak.”

Soha nem kételkedik abban, hogy „mi” – mi alatt olyan embereket ért, mint ő maga – végül „egy kicsit kevésbé ostobákká” válunk.

Imitt-amott a könyv tartalmaz néhány hasznos megállapítást is. Rövid úton elintézi Matt Ridley „racionális optimizmusát”, és igaza van abban is, hogy el kellene kezdenünk gondolkodni arról, hogyan kell együtt élni a csökkenő népességgel. Így vagy úgy, de a lakosság számának emelkedése biztosan véget ér, és a népesség csökkenni kezd. Ám nincs okunk azt feltételezni, hogy ez békés folyamat lesz. Dorling üdvözlöi a fejlett országokban bekövetkezett gazdasági visszaesést, és igaza van a bolygó egészségügyi helyzetét illetően is. De az emberek nagy többsége nem kisebb, hanem nagyobb gazdasági növekedést szeretne, és bármilyen huzamosabb ideig tartó gazdasági visszaesés szükségszerűen megnövekedett konfliktusveszéllyel jár együtt. Azt gondolván, hogy a planetáris határértékeket azért álmoldták meg, hogy ránk ijesszenek, Dorling ragaszkodik hozzá, hogy „a félelemnek van alternatívája”. Az alternatíva pedig – ki hitte volna – az, hogy „ne vásároljunk olyan dolgokat, amikre nincs szükségünk.” Dorling több alkalommal – és mindig tiszteletteljes csodálattal – idézi Marxot. De Marx tudta, hogy a világ a harc arénája, a történelem pedig több megnyugtató anekdoták gyűjteményénél. Ha olvasná Dorling prédikációját, Marx alighanem megvető röhögéssel reagálna rájuk.

A fogyasztásról való lemondás emlékeztet Stephen Emmott egyik kedvenc példájára a környezeti problémákra javasolt divatos álmegoldásokról: az ivóvízzel való takarékoskodás érdekében „pisiljünk zuhanyozás közben”. Emmott a számítástechnikai kutatás Microsoft-professzora az Oxfordi Egyetemen. Ő alapította és vezeti a Microsoft cambridge-i kutatólaboratóriumát. Dorling szerint Emmott egyike azoknak, akik – az „ördögi” Malthust követve – rémálomba illő forgatókönyvekkel hozakodnak elő. Amit Emmott valójában csinál – és ez az igazi különbség közte és Dorling között – az az, hogy az „emberi állatot” szilárdan az anyagi világba helyezi, azaz oda, ahol valójában él. A bolygó nem törődik azokkal a történetekkel, amiket az emberek maguknak mesélnek, egyszerűen csak reagál arra, amit csinálnak és ennek eredményeként visszafordíthatatlanul változik. Ahogy Emmott írja: „Jelenleg a Föld minden fájának összes levele olyan mértékű széndioxid-szintet tapasztal, amit a bolygó több milliárd év óta nem

látott. Még nem értjük teljesen, hogy hogyan reagálnak erre a Föld növényei.” Miközben ez a példátlan változás zajlik, a bolygó felszínének 40%-át használják mezőgazdasági termelésre – ez a szám pedig biztosan emelkedni fog a jövőben. A változások az emberek étrendjében és a növekvő jövedelmek természetesen részét képezik az összképnek, de a mezőgazdaság terjeszkedését egy olyan erő hajtja, ami erősebb, mint a többi: a megnövekedett népesség. Tízezer évvel ezelőtt még csak egymillió ember élt a Földön. 1960-ban még csak 3 milliárdnyian voltunk. Ma már több, mint 7 milliárd ember él bolygónkon, és valószínűleg körülbelül 3 milliárddal többen leszünk, mielőtt századunk véget érne.

A környezeti válság aspektusai szorosan összefüggenek egymással, és mindegyik a lakosság növekedésének nyomása alatt alakul. Emmott részletesen bemutatja, hogy az emberi terjeszkedés, azaz a népesség gyors ütemű gyarapodása áll az alajtól, széntől és földgáztól való függőségünk, a növényvédő szerek, gyomirtók és műtrágyák ipari méretű használata, a friss víz kimerülőfélben levő erőforrássá válása, illetve a fajok tömeges kihalása mögött. Az élelmiszertermelés a globális ipar egyik ágává vált, növelve függőségünket a fosszilis tüzelőanyagoktól és felgyorsítva az éghajlatváltozás folyamatát. Az eredmény: az éhínség kialakulásának növekvő kockázata.

Emmott rövid, könnyen emészthető és élénken illusztrált könyve meggyőző bizonyítékokat sorakoztat fel arra, hogy „teljes globális ökológiai rendszerek nemcsak képesek katasztrofális fordulópontig eljutni, de már közeledünk is egy ilyen átmenethez”. Csak két módot lát arra, hogy foglalkozzunk az immár planetáris vészhelyezettel: „Az első az, hogy a technológia segítségével próbálunk kiutat találni belőle. A második az emberi viselkedés radikális megváltoztatása.” Emmott szkeptikus az első lehetőség tekintetében – különösen az ún. bolygómérnöki vagy Föld-mérnöki (geoengineering) rendszereket illetően, amelyeket rendkívül kockázatosak tart – és nem látja jelét annak, hogy készen állunk a radikális viselkedésbeli változásra. „Kevesebbet kellene fogyasztanunk... És mégis, a globális fogyasztás évtizedről-évtizedre szinte megállíthatatlanul tovább növekszik.” Mivel sem a technológia, sem a politika nem kínál semmiféle kiutat, Emmott arra a következtetésre jut, hogy: „A probléma mi magunk

vagyunk... Sürgősen tennünk kell valamit, valami radikálisat annak érdekében, hogy elkerüljük a globális katasztrófát. De nem hiszem, hogy bármit is tenni fogunk...”

Tényleg nincs remény? Nos, az egyértelmű, hogy elég kemény idők várnak ránk. Ugy tűnik, hogy a bolygó fizikai rendszerei egyre veszélyesebben instabillá válnak. Ahogyan azt Emmott is megemlíti, metán – egy üvegházhatást okozó gáz, amely sokszor veszélyesebb a szén-dioxidnál – tör a felszínre az északi sarkvidéknek korábban örök fagyba burkolózó területein, ahol a talaj a globális felmelegedés hatására olvadni kezdett. Tovább tart a földfelvásárlási láz is, amelyben a gazdag országok és vállalatok felvásárolják a szántóföldeket a világ minden táján. A jövőben egyre több erőforrás-háború fog kitörni, és az Északi-sark lesz a következő „Nagy Játék” színtere egy olyan geopolitikai küzdelemben, amely már meg is kezdődött.

„Az emberek nem rosszak, ha van elég hely a számukra”, jegyezte meg egyszer Joseph Roth (1894–1939) osztrák író. Am mi történik akkor, ha már nincs elég helyük? Emmott szerint a környezeti válság tovagyűrűzése már a katonai stratégiák aggodalmát is felkeltette. Elmeséli, hogy egyik fiatal tudományos munkatársa azt mondta neki, hogy – belegondolva abba, mi várhat ránk a jövőben – azt tervezi, hogy megtanítja a fiát lőfegyverekkel bánni. Bár személy szerint azt hiszem, hogy talán hasznosabb lenne, ha inkább valamiféle hacker-tanfolyamra íratná be a fiút, tagadhatatlanul van igazság a fiatal tudós szavaiban. Miközben a bolygó olyan ütemben változik, amelyet eddig még soha nem tapasztaltunk az emberiség történetében, továbbra sincs kilátás semmiféle radikális változásra az emberi viselkedésben.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmit sem tehetünk. Hacsak a klímaváltozás nem ér el kaotikus szintet, az „emberi állapot” valószínűleg kilábal majd a válságból. A csökkenő termékenység és bizonyos műszaki fejlesztések (beleértve olyan már-már üldözöttnek számító technológiák használatát, mint például a nukleáris energia) egyvelege segíthet kezelni a népesség által jelentett szűk keresztmetszet problémáját. A gondolkodásban bekövetkező változás pedig – amelyre szükség lesz, ha fel-

akarunk készülni arra, hogy egy másféle világban éljünk – Stephen Emmott nélkülözhetetlen könyvének elolvasásával kezdődik.

(*The Guardian*)

Ian Thomson

Egy különleges esztendő krónikája

Christian Caryl: Strange Rebels: 1979 and the Birth of the 21st Century (Basic Books, 2013, 432 oldal) című könyvének bemutatása

Amikor az 1980-as években megkezdődött a Szovjetunió fokozatos szétesése, kelet-európaiak ezrei tértek vissza a rózsafüzérhez. A *Pravda*, a szovjet kommunista párt napilapja elítélte a Szent Szűz Lengyelországban és másutt észlelt megjelenéseiről szóló beszámolókat, mondván, hogy azok olyan személyektől származnak, akiknek célja a szocialista utópiák aláaknázása. (Az ukrán Szűz Mária egyébként rendszerint narancs és kék színű fenyek – az ukrán nemzeti színek – kíséretében jelent meg.) A Mária-jelenések politikai jelentősége nem kerülte el a lengyel származású II. János Pál pápa figyelmét sem, aki megvédte a szellemi értékeket az állammal szemben a keleti blokk országaiban.

Bíráói szemében II. János Pál doktrinális konzervatív volt, akinek nincs kapcsolata a modern élet szükségleteivel. Graham Greene, II. János Pál egyik kritikus példál elítélte a pápa fogamzásgátlással és általában véve a baloldali-ellenességgel kapcsolatos nézeteit. Arra a kérdésre, hogy mit mondana II. János Pálnak, ha találkozna vele, Greene dühösen így válaszolt: „Azt hiszem, hogy az öt perc, amit a pápával töltenék, több mint elég lenne a kiközösítésemhez.”

Christian Caryl provokatív, jóllehet nagyon eredeti beszámolója az 1979-es évről és annak politikai jelentőségéről úgy ábrázolja a pápát, mint egy valószínűtlenül „lázadó” alakot, aki segített megszervezni egy forradalmat a haldokló ideológiák ellen. A keresztény Caryl nézőpontja szerint 1979 fordulópont volt; 12 hónap, amely radikális és váratlan módon változtatta meg a történelem menetét. A szerző, a *Newsweek* korábbi tudósítója, ennek az egyet-

2 A 19. században *Nagy Játéknak* (*the Great Game*) nevezték a Brit Birodalom és a cári Oroszország versengését Afganisztán, illetve a közép-ázsiai térség feletti uralom megszerzéséért.

len évek a történetét meséli el lendületesen és tudományos alaposággal *Strange Rebels: 1979 and the Birth of the 21st Century (Különös lázadók: 1979 és a 21. század születése)* című könyvében. Valószínűtlennek látszó kapcsolatot von az iráni forradalom és II. János Pál pápasága, az afgán dzsihád és a Teng Hsziao-ping, illetve Margaret Thatcher által bevezetett gazdasági reformok között. A felsorolt események mindegyike az 1979-es évhez köthető.

A fekete köpenyes, mindig komor Khomeiniben nem sok közös volt a kifelé kedélyes Teng Hsziao-pinggel. Mégis, a két vezető ugyanolyan misszionáriusi buzgalommal dolgozott azon, hogy belenevelje országába polgáraiba a vallás, illetve a szabad piac eszméit. Khomeini 1979-ben, Mohammad Reza Pahlavi sah hatalmának megdöntése után ragadta magához a hatalmat Iránban. Caryl elemzése szerint a sah, Khomeini ösellensége feltétlen híve volt a modern török köztársaságot megalapító Kemal Atatürk világi radikalizmusának. Törökország első világháború utáni modernizálásának lázában Atatürk bezáratta az iszlám iskolákat és megszüntette a nők fátyolviselési kötelezettségét. A sah szemében Atatürk volt a modern idők legnagyobb nemzetépítője. Autoriter populizmusának 37 éve alatt Teheránt, az iráni fővárost egy nyugatias előőrssé alakította, amely állítólag mentes volt az iszlám befolyásától.

Khomeini azonban úgy vélte, hogy csak az iszlám „vallási-politikai hite” tudja megszabadítani Iránt az Amerika- és Izrael-barát uralkodójától. A Khomeini-féle lázadás, írja Caryl, Amerika-ellenes buzgalmában szinte már a Castro-felkeléshez hasonlított. Az ajatollah ezt követő 10 éves teokráciája azonban nem volt olyan középkori primitivizmus, mint amilyenek a Nyugaton oly gyakran ábrázolják. A Khomeini-féle értelmezések szerint az iszlám színtező, kiegyenlítő hitvallás volt, amely egyaránt megvetette monarchiát és a Nyugat bomlasztó hatását.

Margaret Thatcher 1979-es választási győzelme „vízválasztó pillanat” volt a világ számára, amely először lehetett tanúja annak, hogy egy „politikai evangélista” költözik a Downing Street 10-be. Thatcher kisvártatva a „piaci ellenforradalom” arca lett, ami II. János Pál szovjetellenes intelmeivel kéz a kézben végigsöpört a posztkommunista Európán. Caryl elmulasztja megemlíteni, hogy Thatcher privatizációját és szakszervezet-ellenes törvényeit legalábbis

részben befolyásolta Pinochet tábornok politikája Chilében. Talán nem is olyan furcsa, hogy a brit jobboldal szimpatizált Pinochettel az 1970-es évek végén. Nagy-Britanniában James Callaghan munkáspárti kormánya idején szinte egymást érték a sztrájkok, az áramkimaradások és az IRA által elkövetett merényletek. A brit oroszlán, az egykori világbirodalom kisebb jelentőségű hatalommá vált. A brit katonai hirszerzés és a különböző titkosszolgálatok egy Pinochethez hasonló erős embert követeltek, aki egy monetarista költségvetés és a kapitalista szigor révén rendet teremthet. Margaret Thatcher személyében megtalálták a maguk emberét.

Kína ebben az időben még nem heverte ki az 1976-ban Mao halálával véget ért kulturális forradalom hatásait. Teng, aki a „négyek bandájának”³ interregnuma után került vissza a hatalomba, önfenntartó szövetkezeteket hozott létre és igyekezett a külföldi tőkét Kínába csábítani. Az első alkalommal azóta, hogy 1949-ben létrejött a Kínai Népköztársaság, a kínaiaknak megengedték, hogy nyereséget termeljenek a munkájukkal (bár anélkül, hogy túlságosan megadnák magukat a kapitalista kapzsiságnak). A világ legnépesebb országa végre elfogadta Thatcher vállalkozásról alkotott elképzeléseit.

A szabadpiaci kapitalizmus és az átpolitizált vallás 1979-ben elszabadult erői még mindig velünk vannak. A ragyogóan megírt *Strange Rebels* egy viharos évet idéz fel, és bemutatja annak igazi jelentőségét.

(The Observer)

Suketu Mehta

Élet és halál Brazília nyomornegyedeiben

Az alább elmesélt történet 2012 októberében esett meg velem São Paulóban. Brazil barát-nőmmel, Marinával egy New Yorkból érkezett barátunkkal beszélünk meg találkozót. A hölgy, aki egyébként egy civil szervezet elnöke, a Paulista sugárút közelében található egyik szál-

3 Négyek bandája: a Csiang Csing (Mao Ce-tung elnök felesége), Csang Csun-csiao, Vang Hung-ven és Jao Ven-jüan által alkotott pártfrakció.

lodában foglalt szobát. Péntek este fél nyolc körül találkoztunk vele a szálloda halljában, majd – miután megbeszéltük, hogy hármásban elmegyünk vacsorázni – elsétáltunk a hotel előtt várakozó taxihoz. Én az első ülésre ültem, hogy a két nő nyugodtan beszélgethessen hátul. Marina megkért, hogy útközben az okostelefonomon nézzem meg, hogy mi a menü az étteremben. Épp ezzel voltam elfoglalva, amikor hirtelen egy tizenévesforma fiú futott oda a taxihoz, és az én oldalamon levő lehúzott ablakon keresztül hevesen gesztikulálni kezdett. Először azt hittem, hogy csak egy pénzt kéregető koldus, de aztán megláttam a fejemre szegezett fegyvert, amelynek csöve lassan a mobiltelefonom felé mozdult el.

„Csak add oda neki a telefont”, mondta a rémült Marina a hátsó ülésről.

Mit volt mit tenni, odaadtam neki a telefont, a kölyök azonban nem tágitott.

„*Dinheiro, dinheiro!*” mondta a pénztárcámat követelve.

Nem akartam odaadni neki a tárcámat, mire a fiú válogatott trágárságokat vágott a fejemhez. „*Dinheiro, dinheiro!*” ismételte.

A fiú hirtelen hátratántorodott. Egy ismeretlen, fekete inges férfi mögéje lopakodott, hátulról a nyaka köré fonta a karját, majd a földre rántotta és ütlelni kezdte a kölyköt. A mellettem ülő taxisofőr közben mindvégig megőrizte sztoikus nyugalmát. Később fogadkozott, hogy ilyesmi még soha nem fordult elő vele, de hidegvéréből arra következtettem, hogy már nem először kellett átélnie hasonló esetet.

A következő dolog, amit láttam, az volt, hogy a fiú és egy másik tinédzser (valószínűleg a társa) gyorsan menekül az utca vége felé futva. A fekete inges férfi kergette őket egy darabig, aztán lihegve visszajött a taxihoz. „Elvitt a rohadék valamit?”, kérdezte ismeretlen megmentőnk, akit fekete ruhája miatt magamban denevérembernek neveztem el. Első ránézésre civil ruhás rendőrnek gondoltam, de később kiderült, hogy csak egy hétköznapi polgár, akinek elege lett a bűnözők garázdálkodásából.

„A telefont”, válaszolta Marina.

„A nyomorultak! Ezek a kis szemetek mindig párosával járnak, mert gyávák!”

A taxis elvitt minket a legközelebbi rendőrőrsre, ahol mindössze két letargikus közeg volt szolgálatban. „Tíz ilyen eset van minden nap, csak ebben a körzetben”, mondta egyikük. A másik rendőr kicsit arrébb ment és belenézett a

nyilvántartásba: „A maguké ma már a negyedik bejelentés...”

Naponta 319 fegyveres rablás történik São Paulóban, de Brazília többi nagyvárosában se jobb a helyzet. Az országban szinte mindenkinek megvan a maga története. Priscillát például, akivel másnap találkoztam, már tízszer rabolták ki. Egyszer egy kölyök egy törött üvegpalackot szorított a nyakához. Egy másik alkalommal fegyveresek törtek be hozzá, és egyikük negyven percen át fegyvert tartott a fejéhez.

Én még viszonylag olcsón megúsztam a dolgot: csak a telefonomat vitték el. A denevérembernek hála megmaradt a tárcám, nem raboltak el, nem vertek össze – és nem öltek meg.

Brazília nagyvárosai a világ legveszélyesebb helyei közé tartoznak. Alig akad olyan ország a világon, ahol több embert ölnének meg évente, mint Braziliában. 2010-ben 40 974 gyilkosság történt, azaz – az ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bűnmegelőzési Hivatalának (United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC) statisztikái szerint – 21 eset jutott minden 100 000 lakosra, miközben a világátlag 6,9. Bár a legtöbb gyilkosságot Indiában követték el (szám szerint 41 726-ot), de India lakossága hatszor nagyobb, mint Braziliáé, így ott az arány mindössze 3,4 gyilkosság 100 000 lakosra nézve. (Olaszországban ehhez képest 529 gyilkosság történt az említett évben, ami 0,9-es mutatót jelent.) Négy olyan brazil város van, ahol a 100 000 lakosra jutó gyilkosságok száma meghaladta a 100-at. Braziliában az emberölési ügyek nyomozásának 5-8 százaléka zárul eredményesen (ugyanaz az arány az Egyesült Államokban 65%, Nagy-Britanniában pedig 90%). A legtöbb áldozat a legalsóbb társadalmi rétegekhez tartozó férfi, 15 és 30 év között. A magas gyilkossági ráta hét évet von le a Rio faveláiban (nyomornegyedeiben) élők várható élettartamából.

Mindennek a tetejébe ebben az évben az erőszakos bűncselekmények egy másik formája miatt is az újságok címlapjára kerültek a brazil nagyvárosok. Rióban több nagyon súlyos nemi erőszak esetre is sor került; egy amerikai nőt például egy közlekedő városi buszon erőszakoltak meg. 2012-ben összesen 1972 feljelentés történt, azaz a városban 24%-kal nőtt a nemi erőszak elkövetések száma az elmúlt évben. A szociológusok és a rendőrség értetlenül állnak a tendencia előtt, hisz Brazília olyan ország,

ahol a nők úgy öltözködnek, ahogy akarnak, amelynek törvényeit gyakran idézik modellként a nemi erőszak elleni küzdelemre, és amelynek elnöke, Dilma Rousseff, maga is nő.

A személyek elleni erőszak párhuzamba állítható a természeti környezetben tett erőszakkal. Az ország nagy részét kitevő erdős területeken az erdőtüzek és az égetéses erdőirtás, a faki-termelés és a nyereségérdekelt agrárgazdasági rendszerek továbbra is pusztítják az esőerdőt, annak ellenére, hogy – vagy talán éppen azért, mert – Rousseff módosította a 1965-ban elfogadott erdészeti törvényt. A kormány adatai szerint az erdőirtás, amelynek mértéke 84%-kal csökkent a 2012 augusztusát megelőző nyolc évben, 35%-os növekedést mutat a törvénymódosítás óta eltelt időben.

Az erőszak mindazonáltal nem akadályozta meg Braziliát abban, hogy Latin-Amerika élenjáró országaként jelenjen meg a feltörekvő világ színpadán. Jövőre Brazília ad otthont a futball-világbajnokságnak, 2016-ban pedig a nyári olimpiai játékok házigazdája lesz. 2003 és 2011 között „Lula”, azaz Luiz Inácio Lula da Silva elnök egyik reformot a másik után léptette életbe, amelyek fejlesztették az ország gazdaságát. A 2013. júniusi tüntetésekig úgy tűnt, hogy a Lulát az elnöki székben követő Dilma Rousseffet újra fogják választani a jövő évi választásokon. (Egyébként mind Lula, mind Rousseff a bal-közép Munkáspárt (Partido dos Trabalhadores, PT) tagja.) A brazil gazdaság, bár napjainkban már nem növekszik olyan mértékben, mint ahogy a 2008-as válság előtti időben, még mindig a hetedik legerősebb a világon. Az 1950-es években Brazília lakosságának még 85 százaléka vidéken élt, és csak 15 százalék volt a városi lakosság aránya. Napjainkra az arány felcserélődött: immár az ország lakosságának 87 százaléka él városokban. Ez a leggyorsabb urbanizációs folyamat a világon az utóbbi időben.

Brazília az olyan fejlődő országok számára is modell, amelyek szeretnének segíteni legszegényebb állampolgáraik helyzetén. Meglepően sikeresnek bizonyult a Lula által 2003-ban bevezetett Bolsa Família (családi támogatás) program, amelyben a kormány kisebb összegű készpénzjuttatásokat fizet közvetlenül a szegénysorban élő családoknak. A Bolsa Família egyes ellátásainak folyósítását bizonyos feltételekhez kötik, amelyeknek a kedvezményezettek meg kell felelnie, ilyen például az, hogy rend-

szerezen iskolába kell járattatniuk a gyerekeiket. A program a brazil lakosság negyedére, azaz 50 millió emberre terjed ki. Eredményeként 2001 óta 20%-kal csökkent a jövedelmek egyenlőtlensége Braziliában (a 2001-es évben még a dél-amerikai országban mérték az egyik legnagyobb arányú egyenlőtlenséget a világon). A Bolsa Família-nak köszönhetően a brazil középosztály létszáma az elmúlt tíz évben 40 millióról 105 millióra nőtt, így mára Braziliában található a világ legnépesebb alsó-középosztálya.

A forradalmak, amint azt a közelmúlt eseményei bizonyítják, általában egy középosztály kialakulásával kezdődnek. A 2013 júniusában a buszjegyárak tízszázalékos emelése miatt São Paulóban szervezett tüntetések a diktatúra bukása utáni időszak legnagyobb tüntetéshullámává dagadtak, amelyben több millió ember vonult az utcákra az ország nagyvárosaiban. A tüntetők tiltakoztak a focivébével és más sporteseményekkel összefüggő óriási költségek miatt, amelyekre úgy teremtik meg a fedezetet, hogy az alapvető szolgáltatásoktól, például a tömegközlekedéstől és az oktatástól vonnak el forrásokat. A tüntetések okai között szerepelt még a Munkáspárton belüli korrupció, a gazdaság növekedésének lassulása, illetve a brazil társadalomban tapasztalható erőszak is. A legtöbb tüntető fiatal volt, diplomás és nem állt szorosabb kapcsolatban egyik politikai párttal sem.

A kormány igyekezett orvosolni a tüntetők által felhozott sérelmeket. São Paulo és Rio polgármesterei visszaállították az eredeti buszjegyárakat. Dilma Rousseff ígéretet tett egy reformcsomagra vonatkozó népszavazásra, amelyben szerepel az arányos képviselőtről a kerületek szerinti szavazásra való áttérés, ami rugalmasabb kormányzást jelenthetne a favelákban. A tüntetők, akik közül néhányan kifejezetten azt követelték, hogy mondják le a futball-világbajnokság megrendezését, eddigi nem igazán tűnnek elégedettnek. Rousseff népszerűségi indexe a 2013. június elején mért 57 százalékról egy hónap leforgása alatt 30 százalékra zuhant.

A tüntetők haragját részben a Brazília egész történetében tapasztalható igazságtalanságok okozták. A Bolsa Família valóban sokat tett az egyenlőtlenség problémájának megoldására, de nem oldotta meg a nemzetiségi ellentéteket. Az ország lakosságának fele fekete bőrű, de a legszegényebb brazilok körében már 70% a feketék aránya. A 2000-es népszámlálás adatai

alapján készült tanulmányok szerint egy tizen-nyolc éves fehér brazil fiú átlagosan 2,3 évvel több oktatásban részesül, mint egy tizennyolc éves fekete fiú. Az említett fehér fiú apja úgyszintén 2,3 évvel többet töltött az iskolapadban a fekete fiú apjánál. Hatvan évvel ezelőtt pedig a fehér fiú nagyapja 2,4 évvel tovább koptatta az iskolapadokat, mint a fekete gyermek nagyapja. Gyakorlatilag minden más megváltozott az országban, de a fehérek és feketék közötti oktatási egyenlőtlenség problémája makacsul tartja magát, immár több mint három nemzedék óta.

A brazilok szeretnek úgy gondolni magukra, mint fajilag sokszínű társadalomra, de egy séta a városok favelái körül elég ahhoz, hogy lerombolja ezt a mítoszt. A nyomornegyedekben élők legtöbbször sötét bőrű – sokkal sötétebb, mint a legtöbb gazdag, akik a tengerparton vagy a külvárosokban élnek, és sötétebb bőrű a legtöbb fiatalnál, aki a közelmúltban az utcákra vonult tüntetni. Az elmúlt másfél évben többször is meglátogattam São Paulót és különösen Rio de Janeírot, megfigyelve a pacifikációnak nevezett folyamatot. Egy-egy favela pacifikációja során a kormányerők megpróbálnak békésen bevonulni a város legveszélyesebb enklávéiba, amelyeket a *traficanték*nek nevezett kábítószer-kereskedőkből álló bandák vagy a milíciák, azaz a korrupt rendőrök szindikátusai uralnak, hogy ott helyreállítsák az ellenőrzést. 2008-ig, amikor a pacifikációs program elindult, a *traficanték* irányították nagyjából a favelák felét, míg a másik fele fölött a milíciák gyakoroltak ellenőrzést. (A legtöbb favelában még ma is a két csoport valamelyike gyakorolja a hatalmat.) A Rio állam kormánya által kidolgozott terv végső célja, hogy az Unidade de Polícia Pacificadora (UPP), azaz a Rendőrségi Pacifikáló Egység mindkét csoportot kiszorítsa a favelákból, és felváltsa őket az állami szervekkel.

Napjainkban a 6,3 millió riói közül 1,4 millióan élnek favelákban. A városban mintegy 630 favela található, amelyekben összesen több mint ezer „közösség” létezik. Rio állam kormányának az a célja, hogy a jövő évi fociévéig pacifikáljon negyven favelát; ezzel egyfajta demonstratív hatást akarnak elérni, ami felkelti majd az országba látogató külföldiek figyelmét. Mióta 2008-ban elkezdődött a program, a harminc legnagyobb favelát már pacifikálták, azaz ezek már nem a kábítószer-kereskedők, illetve a milíciák, hanem a hivatalos rendőri erők ellenőrzése alatt

állnak. A folyamat korábban úgy zajlott, hogy a rendőrség lecsapott egy-egy favelára, elfogta vagy megölte a legveszélyesebb kábítószer-kereskedőket, majd kivonult a területéről. A halott vagy letartóztatott bűnözők helyét azonban hamarosan átvették más kábítószer-kereskedők, és az erőszak folytatódott. „Az új stratégia nem az egyes kábítószer-kereskedőket veszi célba, hanem magának a területnek a visszaszerzését tűzi ki célul”, mondta egy magas rangú rendőrtiszt.

Az UPP programban elit rendőri egységek – bizonyos esetekben a hadsereg, sőt a haditengerészet csapataival kiegészülve – vonulnak be a kiválasztott favelába, és legfeljebb három hónapig ott állomásoznak. Ezután a helyüket átveszik a reguláris rendőri erők, illetve az UPP köztisztviselői. Az UPP megszervezi és működteti az iskolákat és a szemétszállítást, állami és magáncégeket hoz a favelába, amelyek olyan szolgáltatásokat nyújtanak, mint például a villamosenergia-ellátás vagy a kábeltelevízió, továbbá az UPP állítja ki a hivatalos dokumentumokat (pl. a foglalkoztatási és a tartózkodási tanúsítványokat) is. Az ellenőrzése alatt álló területeken az UPP közösségi biztonsági tanácsokat hozott létre azzal a céllal, hogy még azelőtt mérsékeljék a helyi rendbontók közötti konfliktusokat, hogy azok elmergesednének. Az üzenet a következő: az állam itt van, és itt is marad. Az eddigi tapasztalatok alapján a programot általában véve sikeresnek tekintik, és ez a siker volt az egyik fő oka a Munkáspárt által támogatott Sérgio Cabral kormányzó 2010-es újraválasztásának.

Az egyik éjjel Walter Mesquita, egy utcai főtűs elvitt egy riói *baile funk*ra, egy szabadtéri zenés-táncos partira, amit a kábítószer-kereskedők szerveztek Ararában, egy kisebb, még nem pacifikált favelában. Rendkívüli jelenségeknek lehettem tanúja: éjjelkor a *traficanték* elkerítették egy több háztömbnyi területet, így gyakorlatilag egy hatalmas szabadtéri szórakozóhellyé alakították a favelát. Az utca egyik vége egy több tucat hangszóróból álló hatalmas fallá változott, amiből zene, illetve rendőrgyilkosságokról és kiskorúakkal folytatott szexről szóló történetek bömböltek. AK-47-esekkel felfegyverkezett tinédzserek jártak körbe, alig-kamasz lányok kábítószeret szívtak be és táncoltak. Egyik-másik sarkon kokaint árultak nagy műanyag zacskó-

kókból. Mindenki táncolt: táncoltak a nagymamák, táncoltak a gyerekek és táncoltam én is... És ez így ment egészen reggel nyolcig.

Bár az ilyen fesztiválok szervezése számos ponton jogellenes (a csendháborítástól kezdve a gyilkosságra való felbujtásig – még az itt játszott zenét is úgy hívják, hogy *baile funk proibidão*, azaz tiltott zene) miatt hivatalosan tilos a pacifikált favelákban, az államot és erőit sehol sem láttam. A rivális bandák nagyobb fenyegetést jelentettek, mint a rendőrség. A Rio jelentős részét ellenőrző három banda (a Vörös Parancsnokság, a Harmadik Parancsnokság és a Barátok barátai) többé-kevésbé stabil maradt az elmúlt néhány évtizedben. Egy magas rangú rendőrtiszt szerint, akivel beszéltem, a több mint hatmillió városban mintegy 30-40 ezer ember tagja a bandáknak.

A *baile funk* utáni napon egy rendőrségi helikopteren repültem Rio felett. A gép elvitt minket Ipanema, a jómódúak egyik kedvelt strandja, illetve a nemrégiben pacifikált Rocinha favela fölé. Megkérdeztem a pilótát, hogy el tudnánk-e repülni Arará fölé. A pilóta nemmel válaszolt, mert aggódott amiatt, hogy lelövik a gépet. (Néhány évvel ezelőtt a *traficanték* légvédelmi fegyverekkel lelőttek egy rendőrségi helikoptert.) A rendőrség így jelenleg sem szárazföldi, sem légi úton nem tudja biztonságosan megközelíteni a város jelentős részét. Úgy tűnik ez is a jövőhöz tartozik a fejlődő világ sok metropoliszában, Nairobitól kezdve Caracasig. Létezik egy de facto hatalommegosztás az állam törvényes hatóságai, a bandák és a milíciák között. Sok ember fog meghalni addig, amíg kialakulnak ennek a hatalommegosztásnak pontos körvonalai...

Barátom, Luiz Eduardo Soares elmesélt nekem egy történetet arról, hogyan is működik a hatalom a favelákban. Soares egyébként antropológus, ő az *Elite da Tropa (Elit osztag)* című, a rendőri brutalitásról és a korrupcióról szóló könyv szerzője, amelyből a brazil filmgyártás történetének legnépszerűbb filmje készült. Sok ellenséget szerzett magának a korrupció politikások és rendőrök között. 2000-ben a biztonsági erők részletes terveket találtak arról, hogyan öljék meg őt és lányait – a tervek között voltak feljegyzések például arról is, hogy milyen napokon és mikor, illetve milyen útvonalon járnak a lányok iskolába. A terv kieszelői korrupciórendőrök voltak. Luiznak családjával együtt menekülnie kellett: először az Egyesült Államokban kerestek menedéket, majd miután visszatértek

Brazíliaba, egy, az ország déli részén található államba költöztek.

Soares történetére visszatérve: egy éjszaka felhívta őt egy Lulu nevű férfi. Lulu, az egyik legmagasabb rangú riói *traficante*, ekkor már a harmincas éveiben járt, azaz túl öreg volt a kábítószer-kereskedelemből. Fel akarta adni magát, ki akart szállni a bandaéletből és élni, hogy láthassa felnőni a gyerekeit.

Soares azt mondta, hogy ha Lulu meglátogatja, akkor neki le kell tartóztatnia. Ezután valószínűleg egy olyan börtönbe csuknák, mint a Carandiru, ahol 1992-ben egy börtönlázadás után a rendőrség tüzet nyitott a fogvatartottakra és lemészárolt 111 elítéltet. Soares szeretett volna segíteni Lulunak, de a férfi kilátásai nem tündek túl rózsásnak: a rendőrség éppúgy el akarta kapni, mint a rivális bandák.

Nem sokkal a fenti eset után Soares ellátogatott az ország távoli, északi részébe, ahol felkeresett egy hagyományos templomot, egy olyan szentélyt, ahol a régi isteneket imádják. Éppen imádkozott, amikor valaki megérintette a vállát. Megfordult, és a mosolygó Lulut pillantotta meg.

„Mit csinálsz itt?“, kérdezte Soares.

„Az anyámhoz jöttem látogatóba – válaszolt Lulu. – Meglőgtam.”

Nem sokkal találkozásuk után a riói rendőrség emberei megtalálták Lulut. Felelőtlenséget csinált: az első hely, ahol a rendőrség keres egy körözött embert, az az anyja háza. Férfiak jöttek egy dzsipen, és anélkül, hogy letartóztatták volna, visszavitték Lulut a favelájába.

Soares szerint az ottani rendőrsőn a *traficante* találkozott a helyi rendőrfőnökkel, aki így szólt Luluhoz: „Azt akarjuk, hogy gyere vissza. Te megtartottad a békét a bandák között, de amióta elmentél, elszabadult a pokol. És különben is, kell a pénz a politikai kampányomhoz. Újra dolgoznod kell, mert különben...”

Így aztán Lulu visszament „dolgozni”: kokaint és metet [metamfetamint] árult a gazdag kölyköknek a Copacabana és az Ipanema éjszakai bárjaiban. Am mivel egyszer már megpróbált kiszállni, a fiúk a bandából már nem bíztak meg benne, nem tisztelték úgy, mint régen. Így aztán nem tudta összeszedni azt a 300 000 brazil reált, amit a rendőrök minden héten követeltek tőle.

Egy nap újra eljöttek Luluért. A rendőrök, mondta Soares, leültették őt egy kőszékre egy nyílt területen a nyomornegyedben, aztán az

egész favela szeme láttára fejbe lőtték. Csak addig volt hasznos a rendőrségnek, amíg volt hatalma. Amint elvesztette a hatalmát, halott volt.

Mário Sérgio Duarte az a magas rangú rendőrtszt, aki 2010-ben az Alemão, Rio egyik legnagyobb és legveszélyesebb favelája elleni akciót vezette. A nyolcnapos hadművelet során a rendőrség több mint ötszáz fegyvert talált: 106 karabélyt, rakéta- és aknavetőket, továbbá 39 darab Browning légvédelmi géppuskát.

„A rendteremtés velem kezdődött,” meséli Duarte a szállodám tetején található bárban. Anyja varrónő volt, az apját 1972-ben egy „személyes vita” közben megölték. Duarte eredetileg fizikát tanult az egyetemen, ám végül úgy döntött, hogy belép a rendőrség kötelékébe.

Az 1980-as években kezdett a kokain bekerülni a favelákba Kolumbiából és Bolíviából, miközben Paraguayból megérkeztek a kelet-európai AK–47-esek is. Egy AK–47-eshez vagy M–15-öshöz hasonló karabély mostanság körülbelül tizenöt-húsz ezer reálba – nagyjából 7500-10 000 amerikai dollárba – kerül. A *traficantéknak* már aknavetőik is vannak, mondja Duarte, azaz már „jobb fegyvereik vannak, mint a rendőröknek,” akik 38-as és 9 mm-es kaliberű revolverekkel vannak felszerelve. Évente mintegy ötven rendőrt és nagyjából 1500 drogcsempészt ölnek meg. Tavaly több mint száz rendőrt öltek meg São Paulóban a kábítószer-kereskedők, a rendőrség pedig megígérte, hogy öt „rossz fiút” ölnek meg minden egyes halott zsaruért.

A kábítószer-kereskedelem forgalma csak egyetlen favelában, Rocinhában körülbelül egymillió reál hetente, mondja Duarte. És nem csupán drogokról van szó. A kábítószer-kereskedők egy párhuzamos gazdaságot is üzemeltetnek, amiben a lopott kábeltévé, a telefonok és motortaxik is szerepet játszanak, továbbá saját igazságszolgáltatási rendszerük van.

„Nem várjuk el, hogy megállítsák a drogkereskedelmet, csak azt, hogy vessenek véget a drogokhoz kapcsolódó erőszaknak”, mondja Duarte. Manapság a drogok legnagyobb részét az Európából érkező ecstasy, PCP és kristálymet teszi ki. Duarte Santa Martát említi példaként a pacifikált favelára, ahol ugyan továbbra is kereskednek a kábítószerrel, de már nincsenek fegyverek az utcán.

Az állam kormánya 36 ezerről 42 ezer főre növelte a riói fegyveres rendőrség létszámát, és

a cél az 50 ezres létszám elérése. (Rajtuk kívül ott van még a polgárőrség 10 000 tagja, akik nem viselnek egyenruhát, és nincs hivatalos szolgálati fegyverük.) A fizetések havi 1500 reálról indulnak, és hat év alatt elérhetik az 1900 reált. A pacifikált területeken szolgáló rendőrök további ötszáz reált kapnak havonta, hogy könnyebben ellen tudjanak állni a kísértésnek, hogy kenőpénzt fogadjanak el vagy csatlakozzanak valamelyik milíciához, azaz a korrupt rendőrök által létrehozott erőszakos szindikátusok egyikehez.

Duarte „a hivatalos rend romlott termékének” nevezi a milíciákat. Becslése szerint pár ezer rendőr lehet tagja a milíciáknak, amelyekben tüzoltók és volt katonák is felbukkannak. A milíciák szerveződése...

„...2006-tól kezdődött” kottyantotta közbe a pincér, aki akarva-akaratlanul is hallotta a beszélgetésünket, miközben kihozta az italokat.

A milíciák nem hunynak szemet afőlött, hogy a *traficanték* kábítószerrel kereskednek, de jelentős bevételük van védelmi pénzekből, kábeltévéből, szállításból és uzorából. „Ha a kábítószer-kereskedelem a pokol, akkor a milícia a purgatórium”, mondja Duarte. A milíciák iratlan szabályokat alkotnak a városrészek számára. A rádiót nem lehet túl hangosan hallgatni, az emberek nem hagyhatják el az otthonaikat egy bizonyos időpont után, aki pedig megerőszakol egy nőt, azt nyilvánosan kivégzik. Az iratlan szabályok megszegőinek büntetése leginkább kínzás vagy, esetenként, halál. A milíciák fegyvereket adnak el a kábítószer-kereskedőknek, szükség esetén ők maguk is árulnak drogot, és egykori, a bandákból kizárt kábítószer-kereskedőket alkalmaznak örként.

A milíciák ellensége a BOPE, az elit rendőri osztag, amit még a diktatúra alatt hoztak létre a marxisták elleni küzdelemre, de később átkepezték a pacifikálásra. (A BOPE jelentése *Batalhão de Operações Policiais Especiais*, azaz speciális rendőri zászlóalj. Ez az egység szerepelt Soares *Elite da Tropa* című könyvében.) Duarténak, aki egy ideig vezette a BOPE-t, meg kellett győznie a kormányt arról, hogy Rióban egy sajátos konfliktussal állnak szemben, ami „nem etnikai, nem vallási és nem marxista” jellegű. Duarte egyébként szereti Platont és Hegelt idézni az alkalmi beszélgetések közben. Amikor később megemlítettem a BOPE egyik őrmesterének, hogy találkozni fogok Duartéval, azt mondta egy gúnyos nevetés kíséretében: „Ah, a filozófus.”

Marina társaságában elmentem, hogy találkozak néhány „rossz fiúval” egy szabadtéri bárban a kikötő melletti Maré favela-komplexum Parque União nevű részében. A találkozóra ketten jöttek el: egy huszonegy éves volt *traficante* és egy ugyanilyen korú jóképű fiatalember, aki az egyik éjszakai klubban énekel és ceremóniamesterként is dolgozik. A kábítószer-kereskedőnek az „Emilly” név volt a jobb alkarjára tetoválva. „*Minha filha*”, magyarázta – a lánya neve. A kislány hét éves, és az apja nem akarja, hogy elmenjen vele a *baile funk*-ra, ahol felszedi a nőit. „Szeretném, ha a lányom nem gyarapítaná a statisztikákat.”

Amikor aktív volt a bandában, több embert is megölt tűzharcban, és nincs emiatt lelkiismeret-furdalása. „Abban a pillanatban nem engedhetem meg magamnak, hogy arra gondoljak: ő is éppolyan apa lehet, mint én. Inkább az ő anyja könnyei hulljanak az ő sírjára, mint az enyémre.” Rablásokban is részt vett Rio gazdag részén. A rablások után ő és a bandájának tagjai az úton haladó autót állítottak le, és az eltérített gépkocsikkal jutottak vissza a favelába. A favela területén viszont soha nem rabol. Csak olyasvalaki fog itt rablást elkövetni, magyarázza, akit megbolondított a kokain. Nos, ez a magyarázata annak, hogy miért éreztem magam nagyobb biztonságban itt, mint az előző este a tengerparton Ipanemában...

Amikor a favela azt akarja, hogy *baile* legyen, az emberek ellopnak két buszt az Avenida Brasil levő telepről, és lezárják velük az utcákat. A *baile*n lehet, hogy hallanak valakiről, akit majd megölnek az este végén, valakit, aki megsértette „a favela tulajdonosát”, azaz a legfőbb *traficantét*.

A két fiatalember ragaszkodik ahhoz, hogy elkísérjenek minket a főúton álló furgonunkig. Egy ponton három fehér fémoszlop van az útba ágyazva, ami így gyakorlatilag sétálóutcává alakul. „Egy kis meglepetés a BOPE-nak”, magyarázza a kábítószer-kereskedő. A rendőrautók vezetői nagyot néznek majd, amikor megpróbálnak bejutni a favelába... A favelájukat, mondják, a hét végére pacifikálni akarják. Nem azért állnak ellen, mert a fiatal kábítószer-kereskedők hiányt szenvednének alternatív munkalehetőségekben. Arról van szó, hogy utána nem élvezhetnének ugyanolyan szintű luxust, nem engedhetnék meg például maguknak, hogy olyan vastag aranyláncokat hordjanak, „mint egy kisbaba karja”.

A BOPE végül valóban megszállta a Maré komplexumot, de nem az UPP-folyamat részeként. A júniusi tüntetések közben a favelából származó rablók elkezdtek fosztogatni az Avenida Brasil mentén található üzleteket. Hívták a BOPE-t, és az akció közben lelőttek egy őrmestert, aki egészen a faveláig üldözte a rablókat. A halott rendőr bajtársai erre lövöldözni kezdtek, és mire a füst elült, a favela nyolc lakóját – némelyik olyan fiatal *traficante* volt, mint az, akit nemrég meginterjúvoltam, mások csupán ártatlan járókelők – megölték.

Ami Rio faveláiban történik, az nem is igazán békeszerzés, hanem inkább törvényesítés. Az 1964 és 1985 között hatalmon levő diktatúrát sok év alatt és nagy áldozatok árán számolták fel. Gyakorlatilag mindenki a junta áldozata volt, aki nem állt kapcsolatban vele. Az emberek rohantak elkölteni a fizetésüket amint megkapták, mert a pénz delutánra már vesztett az értékéből. Amikor eljött a demokrácia, mindenki – a gazdagok Leblonban éppúgy, mint a szegények Rocinhában – úgy érezte, hogy hasznos lesz a számukra, és Brazíliában, legalábbis egy ideig, a legtöbb ember számára az is volt.

Am a favelákban nem volt demokrácia. Fennmaradt a kábítószer-kereskedők saját diktatúrája, a favela lakói pedig továbbra is csak nehezen jutottak el a bíróságokra vagy a szavazófülkékhez. A pacifikáció tehát egyben kísérlet is egy despotikus folyamat megszakítására. Az építőiparban dolgozó munkások és a nyomor-nyegyedben *feijoada*t – feketebabból készült pörköltet – áruló asszonyok számára ez jelenti a diktatúra végső bukását.

Az elmúlt húsz évben a kábítószer-kereskedők gyakorolták az ellenőrzést a favelák életének nagy része felett, beleértve annak olyan Brazíliában különösen fontosnak számító elemeit is, mint a zene. „A kihívás az, hogy mi fog történni a pacifikáció után”, mondta Ricardo Henriques, aki a tavalyi évig az Instituto Pereira Passos (a kormány városi agytrösztje, amely az UPP politikáját is megfogalmazza) vezetője volt.

Henriques meglehetősen optimistán úgy látja, hogy a favelák fölötti ellenőrzés átvétele három fázisban fog megtörténni. Az elsőbe tartozik az, hogy a rendőrség bevonul és meggátolja a kábítószer-kereskedőket abban, hogy azt csinálják, amit akarnak. A második fázis akkor fejeződik be, amikor az emberek már azt mondják: „Ez egy kicsit unalmas, a rendőrség

itt van.” A harmadik fázisban az állam felváltja a tiltott kultúrát a hivatalosan támogatott kultúrával, vagy legalábbis egy olyan kultúrával, ami nem dicsóíti a nemi erőszakot és a gyilkosságot. „Az ember ezt kreatív módon csinálja”, magyarázta Henriques. „Nincsenek fegyverek. Kevésbé izgalmas, de nagyon kreatív. A zene nem *proibidão*.”

A favelák évtizedeken keresztül egy különálló, Brazília többi részével párhuzamos rendszerben léteztek. „Az állam terve az, hogy hosszú, nagyon hosszú távon a favelákban maradjon,” mondta Henriques, aki azt szeretné, hogy csökkenjen az egyenlőtlenség a favelák és a város többi része között. „A kihívást számunkra az jelenti, hogy a városba integráljuk ezeket a területeket.”

Ha működik ez a sematikus hangzó elképzelés – bár ezt a szerző az országban folyamatban lévő tüntetések kétségessé teszik –, akkor mi jön majd utána? Egyik este elmentem egy jazz-klubba az egy évvel ezelőtt pacifikált Tavares Bastos favelába. A klub egy emelettel a BOPE helyi főhadiszállása alatt működik. Termei tele voltak izzadt testekkel, és szinte vágni lehetett volna a marihuánafüstöt. Nos, ha a BOPE kábítószereket akart volna találni, akkor nem kellett volna megszíre mennie... De soha nem jönnek ide, mert a vendégek a gazdag, fehér területekről jönnek, Ipanemből és Leblonból. Csak két feketét láttam a klubban: az egyik a szaxofonos volt, a másik pedig alkalmi idegenvezetőm, az utcai fotós, aki itt, ebben a favelában lakik.

„A favelákból való emberek nem tudják elképzelni magukat itt”, mondta a fotós. A klub-

ban egyébként főleg bebopot és bossa novát játszottak. Nem igazán lehetett szambát hallani, még kevésbé funkot.

A klub öt évvel ezelőtt nyílt meg. Az egyik vendég, egy szép, fehér bőrű közgazdász, aki egy bankban dolgozik és drága ruhát visel, azt mondta, hogy már kezd unatkozni. „Két évvel ezelőtt még érdekesebb emberek jártak ide. Mostanában már csak olyanokat látok, akiket a strand közelében is látnék.”

A klubba ötven reál a belépő, egy pohár sör pedig tizenöt reálba kerül. Útban a klub felé el-sétáltam néhány kisebb kávézó mellett. Néhány környékbeli sört iszogatót, aki harmadannyiba kerül, mint a drága klubban. Az egyik kávézóban kellemesen dundi párok táncoltak egymáshoz simulva a szamba ritmusára. Ez éjfél után történt; a favela egyik házában sem égett már a villany. De a vidám fehér törzsvendégek, akiket felvillanyozott a gondolat, hogy egy titkos-tiltott helyre mennek, már nem voltak ilyen csöndesek.

Tavares Bastosban és a Cantagalóhoz hasonló favelákban, amelyekből könnyű eljutni Rio gazdag déli zónájába és ahol a pacifikáció után jobb a közbiztonság, a lakók arra kényszerülnek, hogy elhagyják otthonaikat. Ennek nem az erőszak az oka (azzal megtanultak együtt élni), hanem a magas bérleti díjak, amelyek ellehetetlenítik az ottani életet. A favelában való élethez való jogukat védték addig, amíg illegálisan éltek ott. A pacifikáció után a legnagyobb veszélyt Rio faveláinak régi lakosaira már nem a drog-dílerék jelentik, hanem az ingatlankereskedők...

(*The New York Review of Books*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balázs Géza nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár (ELTE), Budapest

Bartha Ákos (PhD) történész, Debrecen

Bolvári-Takács Gábor főiskolai tanár, Budapest

Farkas Zoltán habil. egyetemi docens, intézetigazgató, ME Szociológiai Intézet, Miskolc

Kapronczay Károly történész, Budapest

Kósa László történész, etnográfus, Budapest

Pelle János történész, újságíró, az Országos

Rabbiképző Zsidó Egyetem oktatója, Budapest
Püski Levente egyetemi docens, Debreceni Egyetem

S. Gabóda Béla, a Kárpátaljai Pedagógus-továbbképző Intézet Beregszászi Fiók-intézetének módszeresze; középiskolai tanár
Dr. Rigó Mihály nyugalmazott okl. Erdőmérnök és okl. építőmérnök, Szeged

Varga Csaba jogász, jogfilozófus, professor emeritus, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Varga Csaba: Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében 1

MŰHELY

Farkas Zoltán: Az érdekérvényesítés mértéke
és a társadalmi állapot meghatározottsága 13
Dr. Rigó Mihály: A kényszeres nyelvcsere ellen 27
Sütő-Gabóda Béla: Kárpátaljai roma gyerekek életmódjának vizsgálata
(kulturális és szabadidő-eltöltési szokások). 35
Balázs Géza: Budapestizmusok
(Részletek *A pesti nyelv* című, hamarosan megjelenő könyvből). 60

SZÁZADOK

Kapronczay Károly: Magyar orvosok külföldön 70
Püski Levente: Kísért a múlt (?) – parlamenti botrány 1924-ben 81
Pelle János: Zsidók és arisztokraták a negyvenes években 91

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kósa László: A romániai reformátusok elnyomatása 104
Bartha Ákos: Fogalmak hálójában. 108
Bolvári-Takács Gábor: A pataki kollégium történetének új szintézise 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

John Gray: Amikor tízmilliárdnyian leszünk... (117) *Ian Thomson*: Egy különleges esztendő krónikája (120) *Suketu Mehta*: Élet és halál Brazília nyomor-negyedeiben (121)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevésszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

